

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міжнародний гуманітарний університет

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
Історія. Філософія. Політологія

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С.В. Ківалов

Одеса
2014

УДК 94(100)(063)+1(063)+32.01(063)

Серію засновано у 2010 р.

Співзасновники — Національний університет «Одеська юридична академія»,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Міжнародний гуманітарний університет.

*Друкується за рішенням Вченої ради Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 4 від 07.03.2014 р.*

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, д-р юрид. наук, проф., акад. АПН і НАПрН України — голова Ради;
І. М. Коваль, д-р політ. наук, проф.; **В. В. Завальнюк**, канд. юрид. наук, проф.;
А. Ф. Крижановський, д-р юрид. наук, проф. — заступник голови Ради; **В. А. Кухаренко**,
д-р філол. наук, проф.; **О. В. Токарєв**, засл. діяч мистецтв України; **С. Д. Василенко**,
д-р політ. наук, проф.

Відповідальний редактор серії — канд. іст. наук, доц. **В. Г. Пищемуха**.
Заступник відповідального редактора серії — канд. іст. наук, доц. **Н. І. Серебряннікова**.

Редакційна колегія серії «Історія. Філософія. Політологія»:

Історія

Л. І. Корміч, д-р іст. наук, проф.; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук, проф.; **О. Б. Дьомін**,
д-р іст. наук, проф.; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, проф.; **Т. Б. Смірнова**, д-р іст.
наук, доц.; **М. К. Чучко**, д-р іст. наук, доц.; **В. Г. Пищемуха**, канд. іст. наук, доц.;
О. І. Ганчев, канд. іст. наук, доц.; **Н. І. Серебряннікова**, канд. іст. наук, доц.

Філософія

О. А. Івакін, д-р філос. наук, проф.; **Е. А. Гансова**, д-р філос. наук, проф.;
І. В. Голубович, д-р філос. наук, доц.; **Л. М. Богата**, д-р філос. наук, доц.;
О. А. Долгополова, д-р філос. наук, доц.; **Е. І. Мартинюк**, канд. філос. наук, доц.;
Л. О. Панкова, канд. філос. наук, доц.; **М. О. Кравчик**, канд. філос. наук, доц.

Політологія

К. М. Вітман, д-р політ. наук, проф.; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, проф.;
Д. В. Яковлев, д-р політ. наук, проф.; **М. А. Польовий**, д-р політ. наук, доц.;
М. І. Мілова, д-р політ. наук, проф.; **О. І. Стребков**, д-р політ. наук, проф.
Л. В. Балтовський, д-р політ. наук, проф.;

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія:
зб. наук. праць. — Одеса: Фенікс, 2014. — Вип. № 6. — 128 с.

*Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.*

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215 10015ПП від 15.08.2013 р.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет, офіс 419,
вул. Фонтанська дорога 33, м. Одеса, 65009, Україна,
тел. (048) 719-88-50, факс (048) 715-38-28, e-mail: mgu@ukr.net
Електронна адреса серії «Історія. Філософія. Політологія»: vestnik-humanities.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.
Серія: «Історія. Філософія. Політологія», 2014
© Національний університет «Одеська юридична академія», 2014
© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2014
© Міжнародний гуманітарний університет, 2014

ІСТОРІЯ

*Аджиєва Л.С.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і правознавства
Євпаторійського інституту соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ КРИМУ (1861–1917 рр.)

Анотація. Аналізуються опубліковані джерела з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861–1917 рр., представлені документальними (законодавчі і нормативно-правові акти, матеріали діловодства державних установ і громадських організацій); статистичними матеріалами; науковими публікаціями вчених і дослідників-аматорів Криму досліджуваного періоду; періодичними виданнями, які у сукупності формують цілісну картину розвитку наукових досліджень у аграрному секторі Криму другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: опубліковані джерела, наукові дослідження, сільське господарство, Крим.

Постановка проблеми. У зв'язку із реформуванням аграрного сектору економіки України наразі постали такі завдання, як залучення новітніх технологій, засобів, методики у процес розвитку сільського господарства. Проте позитивний досвід попередників майже не використовується, адже не вивчається сучасними дослідниками. Відомо, що у другій половині ХІХ ст. деякі регіони Російської імперії, зокрема, кримський півострів, у своєму аграрному розвитку не відставали від провідних європейських країн. Цьому сприяло багато факторів, а насамперед, наукові дослідження, що сприяли інтенсифікації сільського господарства в Криму. Вивчення цього питання є можливим через наявність широкого пласту майже не досліджених опублікованих джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В радянські часи було кілька праць, що стосувалися окремих аспектів розвитку сільського господарства [1]. У період незалежності істориками вивчалися окремі аспекти проблеми [2], проте не має жодної праці, де б був зроблений аналіз опублікованих джерел з досліджуваної теми.

Метою дослідження є аналіз опублікованих джерел з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Опубліковані джерела з досліджуваної проблеми репрезентовані такими видами: документальні (законодавчі

і нормативно-правові акти, матеріали діловодства державних установ і громадських організацій); статистичні матеріали; наукові публікації вчених і дослідників-аматорів Криму другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; періодичні видання, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної історичної бібліотеки України, наукової бібліотеки Таврійського Національного університету ім. В. І. Вернадського, наукової бібліотеки Південного філіалу «Кримський агротехнологічний університет» Національного аграрного університету, наукової бібліотеки «Тавріка» ім. Х. Х. Стевена, рідкісних видань Ялтинської міської бібліотеки ім. А. П. Чехова, наукової бібліотеки Інституту «Магарач».

Характеризуючи групу указаних джерел, значимо, що у царському законодавстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мали місце такі правові акти: основні закони, надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила та деякі інші. Його дослідники схильні розподілити закони на дві групи: одні (основна частина) – це розпорядження з дрібних питань адміністративного управління, інші стосувалися, якщо не всіх громадян імперії, то, принаймні, значної її частини. Такими були, наприклад, «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» [3, 209–228], «Устав сельского хозяйства» [4, 304–473], «Учреждение министерств» [5, 7–9], «Об обводнительном канале в Крыму» [4, 321–322].

Інша форма законодавства – маніфести, які, у свою чергу, поділялися на дві групи: маніфести, приурочені до коронації нового царя; маніфести, опубліковані у зв'язку зі зверненням царя до народу. До таких відноситься Маніфест від 19 лютого 1861 р.

Розпорядженою формою законодавчих актів було «Положення», яке, по суті, являло собою сукупність правил, що визначали устрій, права і обов'язки окремих станів і груп населення. Найчастіше це було «Положення» Державної Ради або інших установ, наприклад, Міністерства

державного майна, Міністерства фінансів, Департаменту землеробства та інших.

Ще одна форма документів представлена постановами губернських і повітових земств: Таврійського губернського земства [6], Ялтинського повітового земства [7]. Вони дозволяють вивчити місце і роль земств в організації науково-дослідної справи, а також окремих науково-дослідних осередків, які їм підпорядковувались.

Матеріали у вигляді оглядів, інспекторських звітів, нарисів, які готувалися державними чиновниками за спеціальним замовленням відповідних державних органів: «Всепогоданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности» [8], «Обзор развития плодоводства в России, по районам» [9], «Очерк положения виноградарства и виноделия в России» [10], «Виноградарство и виноделие в долинах Крыма. Инспектора сельского хозяйства Щепкина С. П. (Из отчета г. министру государственных имуществ)» [11], «Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли» [12], «Плодоводство в Крыму» [13], «О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма» А. Княжевича [14], «Императорский Никитский сад и Магарачское училище виноделия» М. Скворцова [15], формують цілісну наукову картину розвитку науково-дослідної справи, окремих наукових напрямків, галузей сільського господарства.

У колективних збірках, присвячених ювілейним датам науково-дослідних установ, у тій чи в іншій мірі, висвітлювався історичний аспект їх діяльності [16]. Вони публікувалися, головним чином, раз у п'ять-десять років і містили матеріали, які відбивали практично всі боки їх діяльності. Інколи збірки доповнювалися науковими статтями з метою інформування наукового загалу про ті чи інші фахові набутки, відкриття.

Звіти про роботу, що публікувалися окремими виданнями Никітського ботанічного саду [17], Кримсько-Кавказького гірського клубу [18], Кримського товариства природодослідників і аматорів природи [19], Кримської водної розвідувальної партії [20], Природничо-історичного музею Таврійського губернського земства [21], дозволяють відобразити організаційний склад наукових установ, основні віхи і напрямки діяльності, персональний внесок дослідників і аматорів природи у розвиток наукових галузей, а також систематизувати бібліографію, розкрити спектр наукової співпраці вчених, тощо.

Значну кількість джерел, що стосуються розвитку галузей сільського господарства, соціальної інфраструктури, складали публікації статистич-

них органів, підпорядкованих, в одних випадках, Центральному статистичному комітету, а в інших — земським установам, громадським організаціям, серед яких особливу роль відігравали сільськогосподарські товариства з їх численними науково-дослідними підрозділами. Серед таких видань «1881 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев» [22] — щорічні загальноросійські статистичні звіти (у 1881—1915 рр.), «Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год» [23], які публікувалися Департаментом землеробства при Міністерстві землеробства і державного майна (потім Відділом сільської економії і сільськогосподарської статистики Головного управління землеробства і землевпорядкування). Продуктивно послуговувалася земська статистика, репрезентована «Сельскохозяйственным обзором Таврической губернии за 1899—1912 гг.» [24], який щорічно впродовж 1900—1913 рр. видавався Статистичним бюро Таврійського губернського земства. Ці огляди містять важливу інформацію щодо з'ясування розвитку окремих галузей сільського господарства, виявлення ролі регіону на загальноросійському продовольчому ринку.

Важливим сегментом джерельного комплексу є наукові публікації вчених і дослідників-аматорів Криму другої половини XIX — початку XX ст., зокрема, наукові видання, збірки праць науководослідницьких осередків, в яких висвітлювалися загальні пріоритети їх дослідної роботи. В них міститься вагомий інформаційний матеріал, який дав змогу поетапно простежити розвиток окремих галузей науки, виділити і проаналізувати дослідження вчених.

Наукові публікації О. Базарова, присвячені загальним питанням організації садівництва і виноградарства, виноробства, вивчення духмяних рослин [25]; Є. Вульфа — технології вирощування маслин, меліорації кримських яїл [26]; М. Головкинського — питанням меліорації і водопостачання, гідрології [27]; В. Докучаєва — ґрунтознавству [28]; Ф. Калайди — плідівництву, городництву [29]; В. Любименка — загальним питанням садівництва, виноградарства, технології вирощування тютюну, технології вирощування і застосування лікарських рослин [30]; С. Мокржецького — засобам боротьби зі шкідниками, питанням ентомології, технології вирощування тютюну і його переробки, організації сільськогосподарської дослідної станції у Криму [31]; А. Потєбні — загальним питанням виноградарства, грибковим захворюванням [32]; Л. Симиренко — плодовому садівництву [33]; М. Цабеля — садівництву і виноградарству, виноробству, боротьбі з філоксерою [34]; О. Янати — вивченню шкідників [35], розкривають, на яких

концептуальних, теоретичних проблемах зосереджували свою увагу вчені.

Особливий інтерес, із джерельної точки зору, становлять журнали і газети, які мали своє призначення, тематику, читачів. Широко використаний матеріал періодичних видань дав змогу «вжитись» в епоху, більш чітко уявити логіку перебігу подій. У дослідженні використані матеріали таких періодичних видань: газет — «Крым», «Крымский вестник», «Крымский курьер», «Новости Юга», «Русская Ривьера», «Южная почта», «Южно-русская сельскохозяйственная газета», «Южные ведомости», «Ялта» [36] і журналів — «Вестник виноделия», «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества», «Крымский вестник садоводства и виноделия», «Плодоводство» [37] тощо. Статті і нотатки, опубліковані у цих періодичних виданнях, вміщували факти і відомості, які дозволяють краще зрозуміти особливості розвитку галузей місцевого сільського господарства, природоохоронної діяльності, економіки і соціальних проблем Криму.

Висновки. Отже, опубліковані джерела з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861—1917 рр. за характером різноманітні, а їх кількість дозволяє з'ясувати чинники інтенсифікації галузі; проводити низку наукових пошуків у різних аспектах історії наукових досліджень у сільському господарстві, природоохоронній, природо-заповідній справі, вирішенні нагальних проблем життя населення Криму досліджуваного періоду тощо.

Література:

1. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812 — 1861 гг.): дисс. ... кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. — М., 1978. — 168 с.; Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII — начале XX в. (1783—1917 гг.): автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / С. А. Секиринский. — Львов, 1974. — 34 с.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов / УААН, ДН-СГБ. — К.: Аграрна наука, 2006. — 492 с. — (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 12); Савчук В. С. Природничонаукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX — початок XX ст. / В. С. Савчук. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. — 232 с.
3. Свод Законов Российской империи. Книга первая. Т. I—III / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. Том 2. — 737, XX с.
4. Свод Законов Российской империи. Книга четвертая. Т. XI—XII / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1914. Том 12. — Часть вторая. — 519, XVI, XII с.
5. Свод Законов Российской империи. Продолжение 1910 года к I—III томам Свода законов / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. Том 1—3. — 41, 3 с.
6. Постановление Таврического губернского земского собрания XI сессии 1877 г. № 2551 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1866—1886. — 1908. — Т. I. — С. 450; Постановление Таврического губернского земского собрания XIX сессии 1885 г. № 2559 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1866—1886. — 1908. — Т. I. — С. 451; Постановление Таврического губернского земского собрания XXIX сессии 1894 г. № 3692 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 706; Постановление Таврического губернского земского собрания XXX сессии 1896 г. № 3693 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 706; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXV сессии 1900 г. № 3676 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 703; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXIV сессии 1901 г. № 3677, 3678 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 704; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXVIII сессии 1903 г. № 3899 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 751.
7. Краткий отчет о нуждах в воде населения Ялтинского уезда за период от 1902 по 1907 год и программа гидрогеологического исследования сего уезда, вызванного уменьшением источников водоснабжения. Приложение № 6 // Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIII сессии 1908 года сентября 30 — октября 2 и Чрезвычайного собрания созыва ноября 7 — 10. — 1909. — С. 297—303; О гидрогеологе / Доклад земской управы Очередному земскому собранию созыва 1913 года. Приложение № 80 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. Очередного XVLIII сессии и Чрезвычайных: созыва 18 апреля и 15 ноября 1913 года. — 1914. — С. 302—303; О законченных гидротехнических сооружениях / Доклад земской управы Чрезвычайному земскому собранию созыва 15 ноября 1913 года. Приложение № 10 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. Очередного XVLIII сессии и Чрезвычайных: созыва 18 апреля и 15 ноября 1913 года. — 1914. — С. 582—583; О лесосохранении и лесоразведении / Доклад гласного А. Ф. Скоробогатова Ялтинскому Чрезвычайному уездному Земскому собранию 1908 года. Приложение № 7 // Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIII сессии 1908 года сентября 30 — октября 2 и Чрезвычайного собрания созыва ноября 7—10. — 1909. — С. 303—310; Об увеличении мелиоративного кредита / Доклад Земской управы Очередному Земскому собранию 1911 г. Приложение № 29 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1911 года. Очередного XLVI сессии и Чрезвычайного созыва 26 апреля 1911 года. — 1912. — С. 369—370; Отчет о гидрологических исследованиях Ялтинского уезда в 1910 году. Приложение В / И. М. Педаккас // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1911 года. Очередного XLVI сессии и Чрезвычайного созыва 26 апреля 1911 года. — 1912. — С. 1—23; Отчет о деятельности Ялтинского земства за 1903 г. Приложение № 10 //

Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 18 мая 1904 года. — 1905. — С. 227—233; По устройству метеорологических станций // Постановления Ялтинского уездного земского собрания XXVIII очередной сессии созыва 1893 года. — 1894. — С. 204—205; Сельскохозяйственный доклад // Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 18 мая 1904 года. — 1905. — С. 1—55; Сельскохозяйственный доклад за 1904 г. Приложение В // Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 29—30 апреля 1905 года. — 1906. — С. 1—75.

8. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности, 1902—1904. — СПб. — 1904.

9. Обзор развития плодоводства в России, по районам // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 1—28.

10. Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 61—74.

11. Виноградарство и виноделие в долинах Крыма. Инспектора сельского хозяйства Щепкина С. П. (Из отчета г. министру государственных имуществ) / С. П. Щепкин. — СПб. : Типография К. Сорванова и Ко, 1870. — 34 с.

12. Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 47—53.

13. Плодоводство в Крыму : Очерк плодоводства, составленный Симферопольским отделом Императорского Российского общества садоводства для Парижской всемирной выставки 1900 года. — Симферополь : Паровая Типолипография Вересотской. — 1900. — 36 с.

14. Княжевич А. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / А. Княжевич. — СПб. : Типография Ф. Стелловского, 1868. — 72 с.

15. Скворцов Н. Императорский Никитский сад и Магарачское училище виноделия / Н. Скворцов // Сельское хозяйство и лесоводство. — СПб. — 1868. — Ч. 97. — Отд. 2. — С. 1—34.

16. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сборник научных трудов. — М. : Издательство «КОЛОС», 1964, Т. 37. — С. 117—134; Катарьян Т., Охременко Н. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Катарьян, Н. Охременко // Юбилейная сессия, посвященная 150-летию Государственного Никитского ботанического сада. Тезисы докладов и сообщений. — Ялта, 1962. — С. 59—60; Колесников А. И. Роль Никитского ботанического сада в зеленом строительстве СССР / А. И. Колесников // Никитский ботанический сад имени В. М. Молотова за 125 лет деятельности (1812—1937 гг.) : Материалы V юбилейного пленума секции субтропических культур (Ялта, 25—27 октября 1938 г.) / [под ред. Н. И. Вавилова, И. Л. Никитина]. — М. : ВАСХНИЛ, 1939. — С. 21—37; Кочкин М. А. Никитскому саду 150 лет / М. А. Кочкин // Виноградарство и садоводство Крыма. — Симферополь, 1962. — № 9 (59). — С. 4—11;

Мельник С. І. Науковий внесок Інституту винограду і вина «Магарач» та задачі галузі / С. І. Мельник // Матеріали науково-практичної конференції до 175-річчя Інституту винограду і вина «Магарач» (Ялта, 22 жовтня 2003 р.). — Ялта. — 2004. — С. 26—28; Молчанов Е. Ф. Никитский ботанический сад к 175-летию основания / Е. Ф. Молчанов, Н. И. Рубцов. — К. : Наукова думка, 1986. — 152 с.; Нестеренко П. А. Технические культуры Государственного Никитского ботанического сада им. В. М. Молотова и их роль в народном хозяйстве / П. А. Нестеренко // Никитский ботанический сад имени В. М. Молотова за 125 лет деятельности (1812—1937 гг.). — М., 1939. — С. 136—170; Промтов И. А. Научно-производственная и учебно-показательная деятельность «Магарача» за 125 лет его существования. МПП СССР. Главвино / И. А. Промтов, Н. С. Охременко. — Ялта, 1953. — 199 с.; Фролов Т. В. Основные достижения Никитского ботанического сада по интродукции и селекции технических культур / Т. В. Фролов // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сборник научных трудов. — М. : Издательство «Колос», 1964. — Т. 37. — С. 108—115.

17. Отчет о научно-опытных работах Ботанической лаборатории Императорского Никитского сада в 1912 г. // Записки Императорского Никитского Сада. — 1914. — Вып. 6. — С. 183—200.

18. Отчет о состоянии и деятельности Клуба за 1890 год. Приложение к протоколу № 3 // Записки Крымского Горного Клуба. — 1891. — Вып. 1. — С. 7—14.

19. Клепинин Н. Отчет о деятельности комиссии по охране памятников природы и старины за 1912 г. / Н. Клепинин, А. Заблоцкий // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1913. — 1913. — Т. 3. — С. 26—28; Мокржецкий С. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1910 г. / С. Мокржецкий, И. Дубровский // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. — 1912. — Т. 1. — С. 9—20; Яната А. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за время с 20 февраля 1912 г. по 1 января 1913 г. / А. Яната, К. Козминский, Н. Яната // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1913. — 1913. — Т. 3. — С. 29—32; Яната А. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы / А. Яната, В. Мацкевич // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1912. — 1913. — Т. 2. — С. 16—17;

20. Материалы по водным изысканиям в Крыму. В VI частях / Министерство земледелия, Отдел земельных улучшений. — Симферополь, 1916—1917.

21. Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1901 г. Год II. — Симферополь : Типография Спиро. — 1901. — 20 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1902 г. Год III. — Симферополь : Типография Спиро. — 1902. — 17 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1903 г. Год IV. — Симферополь : Паровая Типография Спиро. — 1903. — 16 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1904 г. Год V. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1904. — 17 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1905 г. Год VI. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1905. — 27 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1908 г. Год IX. — Симферополь : Паровая Типография Таврического Губернского Земства. — 1908. — 16 с.; Отчет по

Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 г. Год X. — Симферополь : Паровая Типография Таврического Губернского Земства. — 1909. — 24 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1910 г. Год XI. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1910. — 27 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1912 год (XIII) // Труды Естественно-исторического музея Таврического губернского земства. — 1913. — Том II. — С. 1—37; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 год (XIV) // Труды Естественно-исторического музея Таврического губернского земства. — 1914. — Том III. — С. 1—34; Мокржецкий С. А. Об организации губернского земского естественно-исторического и сельско-хозяйственного музея в г. Симферополь. Приложение 28 / С. А. Мокржецкий // Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXII очередной сессии 15 — 25 января 1898 года. — 1898. — С. 190—197.

22. 1881—1915 гг. в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев / Департамент земледелия, Министерство земледелия и государственных имуществ. — СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1882—1915.

23. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Министерство земледелия, Справочно-издательское бюро при Департаменте Земледелия; [Под ред. В. В. Морачевского]. — Петроград. — 1916. — 885 с.

24. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1899—1912 гг. / Статистическое бюро Таврического губернского земства. — Симферополь : Тип. Спиро, 1900—1913.

25. Базаров А. Ампеллографическое описание нескольких сортов винограда Магарачского сортамента Императорского Никитского ботанического сада / А. Базаров // Вестник виноделия. — 1892. — № 10. — С. 587—593; О мерах к облегчению сбыта плодов / А. Базаров // Плодоводство. — 1901. — № 10. — С. 778—793; Урожайность виноградников на южном берегу Крыма / А. Базаров // Записки Императорского Никитского Сада. — 1890. — Вып. I. — С. 41—49; Виноделие / Отдел IX. Фабрично-заводские производства / Производительные силы России / А. Базаров // [под ред. В. И. Ковалевского]. — СПб. : типографии : А. Леиферта, Исидора Гольдберга, «Экономическая», 1896. — С. 76—94; Душистые растения и эфирные масла. 2-е изд. / А. Базаров, Н. Монтеверде. — СПб. : Типография В. Киршбаума, 1899. — VII, 320 с. с илл.; Разведение душистых растений и производство эфирных масел (Начало) / А. Базаров // Вестник садоводства, плододства и огородничества. — 1893. — № 1. — С. 17—21; Разведение душистых растений и производство эфирных масел (Окончание) / А. Базаров // Вестник садоводства, плододства и огородничества. — 1893. — № 2. — С. 79—83.

26. Вульф Е. Культура маслины на Южном берегу Крыма / Е. Вульф, Ф. Калайда, Г. Плотницкий / [под общ. ред. Н. Кузнецова]. — Ялта. — 1916. — 24 с.; Демерджи и Караби Яйла в Крыму и задачи мелиорации яйлы / Е. Вульф. — Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1914. — 36 с. — Отт.: По Крыму. — Симферополь. — 1914. — Вып. 2.

27. Головкинский Н. О современном положении артезианского дела в Таврической губернии / Н. Головкинский. — Симферополь : Типография Спиро, 1895. — 14 с.

28. Докучаев В. В. / В. В. Докучаев // Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством проф. В. В. Докучаева. — 1895. — С. 23—25; Русский чернозём. Отчёт Императорскому Вольному

экономическому обществу / В. В. Докучаев. — СПб. : ИВЭО, 1883. — IV, 376 с.

29. Доклад Ф. Калайды о мерах к поднятию плододства, огородничества и других садовых культур в Ялтинском уезде / Ф. Калайда // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — 1903. — Т. XL. Таврическая губерния. — С. 240—242.

30. Любименко В. Зима 1910—11 года и причиненные ею повреждения садовой растительности на Южном берегу Крыма / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1914. — № 6. — С. 1—90; Императорский Никитский сад и акклиматизация растений / В. Любименко // Записки Императорского Никитского Сада. — 1913. — Вып. 5. — С. 25—45; К вопросу о влиянии света на развитие плодов и семян у высших растений / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1909. — Вып. 3. — С. 41—77; К вопросу о внекорневом питании и лечении деревьев / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1914. — Вып. 6. — С. 91—182; Лекарственные и дубильные растения Таврической губернии / В. Любименко. — Петроград : 1-я Государственная Типография, 1918. — 43 с.; О влиянии затенения на развитие плодов фруктовых деревьев и винограда / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 46—69; О влиянии затенения на рост и развитие табака / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 102—123; Обзор погоды в Императорском Никитском Саду за 1910 год / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 270—284; Опыты по табаководству / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1916. — Вып. 7. — С. 1—16; Список деревьев и кустарников, разводимых в Императорском Никитском Саду и имеющих техническое или декоративное значение / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1909. — Вып. 3. — С. I—XII, 1—124; Табак / В. Любименко. — Петроград : Издание М. и С. Сабашниковых, 1922. — 44 с.

31. Мокржецкий С. Бобовые растения (насекомые их) / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — Столбцы 448—459. — Отт. : Полная энциклопедия русского сельского хозяйства в 10-ти Т. / [под ред. проф. А. Ф. Рудзкого]. — СПб : Издание А. Ф. Девриена; В интересах охраны садов от вредных насекомых и грибных болезней / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — 23 с. — Отт.; Внутренняя терапия и внекорневое питание растений. Вредные насекомые / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1905. — 47 с.; Вредные животные и растения в Таврической губернии по наблюдениям 1898 г. с указанием мер борьбы / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, 1898. — VII, 60, V с.; Демир-Пас. Болезнь табака в Крыму / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, 1898. — 5 с.; Защита ценных культур от заморозков / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, б. г. — 7 с.; Зона и головня на хлебах и меры борьбы с этими болезнями / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1904. — 9 с.; Из экскурсии по виноградникам Таврической губернии / С. А. Мокржецкий. — Одесса, 1896. — 6 с. — Отт. : Вестник виноделия. — 1896. — № 3; К вопросу о медоносных растениях Таврической губернии / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, б. г. — 12 с.; К вопросу об организации шелководного дела при Таврической Губернской Земской Управе в Симферополе / С. А. Мокржецкий. — Симферополь. — б. г. — 13 с.;

Патологическое бюро для исследования болезней виноградной лозы / С. А. Мокржецкий // Вестник виноделия. — 1899. — № 4. — 9 с.; Плодовые сады в Крыму в их прошлом и настоящем (энтомологический очерк). Об охране садов и виноградников в Крыму от вредителей и болезней / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1913. — 35 с.; Филлоксера. Ее жизнь по новым исследованиям, меры борьбы с нею и способы дезинфекции посадочного материала / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Издательство Таврическо-Екатеринославского комитета виноградарства и виноделия, 1915. — 99 с., 4 л. табл., 1 л. план.; Проект земской сельскохозяйственной организации в Таврической губернии. Отчет губернского энтомолога С. А. Мокржецкого по поездке на съезд деятелей агрономической помощи местному населению в Москве / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — 11 с.

32. Потебня А. Руководство по виноградарству / [Сост. А. А. Потебня и В. Я. Скробышевский]. — СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1906. — 464 с.; Блэк-рот на Южном берегу Крыма / А. Потебня. — Отт. : Вестник виноделия. — 1899. — № 12. — 6 с.; К истории развития некоторых аскомицетов. 1. *Mycosphaerella*. 2. *Gnomonia*, *Glomerella* и *Pseudopeziza*. С 63 рисунками в тексте / А. Потебня. — Харьков : «Русская Типолитография», 1908. — 148 с.; Микологические очерки. I. Движение плазмы в гифах грибов. II. Микромицеты Курской и Харьковской губерний. С 3 таблицами рисунков / А. Потебня. — Харьков : Электрическая Типолитография И. Цедербаум, 1907. — 96 с., 3 л. табл.

33. Смирненко Л. П. Крымское промышленное плодоводство / Л. П. Смирненко. — М. : Изд. комитета при Симферопольском отделе Императорского Российского общества садоводства, 1912. — Т. 1—3. — 746 с.; О значении воды и влажности в плодоводстве / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 435—438; О некоторых условиях, определяющих доходность сада / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 259—265; О почве и удобрении в плодовых садах / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 333—338; Питомники и защитные насаждения Юго-западной железной дороги / Л. П. Смирненко // Русское садоводство. — М., 1888. — № 47. — Ст. 738—740.

34. Н. Ц. Акклиматизация растений / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1875. — № 1. — С. 89—90; Ассоциация виноградарей / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 2. — С. 25; Международная ампеллографическая комиссия / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 2. — С. 21—24; Меры для развития плодоводства / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 4. — С. 53—58; Удобрение виноградников / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1875. — № 5. — С. 159—162; Виноградные сорта по областям / Н. Цабель, А. Сербуленко. — Симферополь : Типография Спиро, 1871. — 223 с., IV с.; Гибель виноградников. Насекомое *phylloxera vastatrix* (виноградная вошь). Описание насекомого и способов противодействия / Н. Цабель. — СПб. : Типография В. С. Балашева, 1878. — 39 с.; Декоративные деревья и кустарники Никитского сада, на ЮБК и указанием способа размножения и ухода за ними / Н. Цабель. // Приложение к Крымскому вестнику садоводства и виноделия за 1879 г. — Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1879. — 155 с.; К вопросу об акклиматизации в области садоводства / Н. Цабель // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1882. — № 3. — С. 147—153; № 4. — С. 182—185; № 5.

— С. 273—281; Материалы для статистики плодоводства в Крыму / Н. Цабель. — Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1875. — 58 с.; О сушении плодов / Н. Цабель. — Симферополь : Типография Таврического Губернского правления, 1867. — 20 с.; Руководство по виноградарству с атласом рисунков / Н. Цабель. — Одесса : Издательство Белого, 1873. — II, 166, IV с., 35 л. илл.

35. Яната А. К вопросу о желательной постановке исследования сорной растительности в Таврической губернии / А. Яната. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1913. — 7 с.

36. Крым (г. Симферополь). — 1897—1917; Крымский вестник (г. Севастополь). — 1888—1917; Крымский курьер (г. Ялта). — 1898—1907; Новости Юга (г. Керчь). — 1912—1913; Русская Ривьера (г. Ялта). — 1907—1917; Южная почта (г. Керчь). — 1913—1917; Южно-русская сельскохозяйственная газета (г. Харьков). — 1895—1917; Южные ведомости (г. Симферополь). — 1906—1917; Ялта (г. Ялта). — 1893—1898.

37. Вестник виноделия (1892—1895 гг. — г. Санкт-Петербург, 1895—1918 гг. — г. Одесса). — 1892—1918; Вестник садоводства, плодоводства и огородничества (г. Санкт-Петербург). — 1860—1917; Крымский вестник садоводства и виноделия (г. Симферополь). — 1874—1878; Плодоводство (г. Санкт-Петербург). — 1889—1917.

Аджиева Л. С. Опубликованные источники по истории научных исследований в сельском хозяйстве Крыма (1861—1917 гг.) — Статья.

Аннотация. Анализируются опубликованные источники по истории научных исследований в сельском хозяйстве Крыма в 1861—1917 гг., представленные документальными (законодательные и нормативно-правовые акты, материалы делопроизводства государственных учреждений и общественных организаций); статистическими материалами; научными публикациями ученых и исследователей-любителей Крыма изучаемого периода; периодическими изданиями, которые в совокупности формируют целостную картину развития научных исследований в аграрном секторе Крыма второй половины XIX — начала XX в.

Ключевые слова: опубликованные источники, научные исследования, сельское хозяйство, Крым.

Adzhieva L.S. The published sources on the history of research in the agriculture Crimea (1861-1917 pp.) — Article.

Summary. In connection with the reform of the agricultural sector of Ukraine is now facing tasks such as bringing the latest technologies, tools, methods in the development of agriculture. However, the positive experience of predecessors rarely used, because it's not researching problem of modern scientists. It is known that in the second half of the XIX century some regions of the Russian Empire, including the Crimean peninsula, in its agricultural development did not lag behind the leading European countries. This is due to many factors, but primarily research that contributed to

the intensification of agriculture in the Crimea. The research of this issue is possible because of the wide layer almost unexplored published sources.

Published sources of research problem represented by the following categories: documentary (laws and regulations, materials management of state institutions and public organizations), statistical data, scientific publications of scientists and amateur researchers of the Crimea of the second half of XIX – in the beginning of the XX century; periodicals, stored in the collections of the National library of Ukraine named by the V.I. Vernadsky, the State Historical Library of Ukraine, the Scientific Library Tauride National University named by V.I. Vernadsky, the Research Library Southern Branch of the «Crimean Agricultural University» of the National Agricultural University, the Scientific Library «Tavrika» named by X.X.Steven, rare books of the Yalta City Library named by A.P.Chekhov, the Scientific Library of the Institute «Maharach».

In the royal law of this period were the basic laws, emergency laws, decrees, manifestos, positions, rescripts, rules, and some others. Materials in the form of resolutions of provincial and county district council, reviews, inspection reports, essays, government officials are prepared by special request relevant authorities contributed to the formation of a coherent scientific picture of the development of the research works, individual scientific fields, branches of agriculture. The historical aspect of research institutions in more or less covered by the collective editions devoted to their anniversary dates, reports on the work. Much of sources relating to the areas of agriculture, social infrastructure, made up of statistical publications.

These reviews are important for clarification of certain agricultural sectors, identifying the role of the region in all-food market of Russia. An important segment of the source is complex scientific publications of scientists and amateur researchers of the Crimea of the second half of XIX – in the beginning of the XX century, including scientific publications, proceedings of research centers in which showing overall priorities of their research work. They contain important information material, which made it possible to trace the development stages of individual branches of science, to identify and analyze research scientists. Widely used material periodicals: newspapers – «Crimea», «Crimean Journal», «Crimean Courier», «News of the South», «Russian Riviera», «Southern Post», «South-Russian agricultural newspaper», «Southern Gazette», «Yalta» and journals – «Journal of Wine-making», «Journal of gardening, fruit-growing and horticulture», «Crimean journal of the gardening and the winemaking», «Fruit-growing», – made

it possible to «get used» to the era, more clearly understand the logic of the events.

Thus, the published sources on the history of research in agriculture of the Crimea in 1861-1917 were by nature diverse, and their number allows us to determine the factors intensifying industry, to conduct a series of scientific research in various aspects of the history of research in agriculture, nature conservation, the natural reserve, a case dealing with topical issues of living Crimea study period.

Keywords: published sources, research, agriculture, Crimea.

Ботіка Т.С.,

*кандидат історичних наук,
асистент кафедри соціології, філософії та права
Одеської національної академії харчових технологій*

АНГЛО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ

Анотація. В статті розкриті особливості англо-російських стосунків початку ХХ ст. в оцінках часописів Російської імперії. Основна увага сконцентрована на підписанні англо-російської угоди 1907 р.

Ключові слова: Велика Британія, Російська імперія, громадська думка, російські часописи, англо-російські зв'язки.

На початку ХХ ст. російські часописи актуалізували свою увагу до британських проблем. Серед них ключовим залишалось питання щодо англо-російських зв'язків. Найчастіше зовнішньополітичну ситуацію, що склалася у Великій Британії, російські кореспонденти пов'язували з початком втрати її економічної переваги у світі, що дозволило іншим європейським країнам, таким як Німеччина та Франція, інтенсивно заявляти про свої претензії.

Специфічне географічне положення Великої Британії та Росії у відображенні часописів породжувало різноманітні дискусії щодо їх приналежності до Європи. У царській Росії ці спори визначилися тим, що вона розташована і в Європі, і в Азії. Отже, культура та цінності то наближували, то віддаляли її від Європи. Велика Британія розташована на островах. Органічно вона належала до Європи, мала загальні демократичні традиції, але в той самий час була дещо віддалена від континентальної Європи. Цим росіяни пояснювали її несхожість на інші європейські країни. Тому інтерес до Великої Британії та її зовнішньополітичного курсу цікавив і турбував російську громадську думку впродовж століть. Крім того, Велика Британія грала велике значення не лише для всієї Європи, але й для всього світу, залишаючись провідною державою.

Російські кореспонденти неодноразово зазначали, що завдяки Великій Британії підтримувався баланс сил в Європі, оскільки саме Англія була тією стримуючою силою, яка не давала зайвий раз іншим країнам заявляти щодо проведення військової агресії або територіальної експансії.

На початку ХХ ст. на сторінках російських часописів все частіше поширюється питання щодо англо-російського зближення. Впродовж усього

ХІХ ст. для англо-російських стосунків була характерна певна холодність і недовіра, що чергувалися спалахами відкритої ворожнечі. Зацікавленість у дружніх стосунках з Великою Британією, за якою у російській пресі зберігалася так звана англофобія [1, 692], росіяни пов'язували з декількома причинами. Часописи відзначали, що, на момент втрати Великою Британією своїх передових економічних позицій, у випадку війни з Німеччиною їй був потрібний союзник. Якщо на морі Англія могла розраховувати на власні сили, оскільки її морський флот завжди тримав під контролем всі «гарячі точки», то для ведення сухопутної війни без підтримки союзника, ситуація виглядала досить серйозною. У 1904 р. між Великою Британією та Францією було укладено договір, який відкривав нові перспективи у міжнародних стосунках [2, 136]. Крім насущних потреб колоніального розширення, його підписання поклато кінець майже тисячоліттю конфліктів між двома націями, і розпочало мирне співіснування [3, 9]. У відображенні російських кореспондентів трактування англо-французького договору отримало дві тенденції. Одна частина розглядала зближення між країнами як спосіб відриву Франції від Росії. Інша ж, навпаки, вбачала у покращенні відносин з Францією шлях до врегулювання суперечок з Росією, до об'єднання з франко-російським союзом, і в кінцевому підсумку — укладання Троїстої угоди.

Російські часописи, чітко розуміючи цей аспект, почали висловлювати думки про те, що на решті настав момент для зближення з Англією. Проаналізувавши матеріали публікацій, можна стверджувати, що ідея англо-російського зближення користувалася значною популярністю на сторінках преси. Головна причина полягала у тому, що після закінчення російсько-японської війни 1904-1905 рр. та в результаті революції 1905-1907 рр., Росія відчувала себе не досить сильною. Урядова політика сприяла тому, що зближення з Великою Британією пішло б на користь Росії у її відносинах з Японією, де не вгадали антиросійські настрої [4, 21]. Британський історик А. Л. Мортон писав про це наступне: «Росію вже не так боялись, вона сама мала намір знайти союзників» [5, 418].

Починаючи з 1906 р. інформація про переговори між обома сторонами почала подаватися на сторінках часописів. Особливо детально російські журналісти повідомляли, що їх стосунки з Англією відтоді стали основним завданням російської зовнішньої політики. Головний акцент робився на відносини з Японією. Росії потрібно було не допустити нових ускладнень в Японії, отож новий міністр закордонних справ О. П. Ізвольський намагався попередити їх через зближення з Великою Британією. Росіяни відзначали, що лише Англія здатна покінчити з Японією. В підтвердження цієї думки російські часописи повідомляли про те, що між Росією та Англією намітилося певне зближення, якого до тих пір не було між обома сторонами [6, 14]. Отже, росіяни мали намір піти на зближення з Англією, маючи за мету ліквідувати міжнародну напругу [7, 8].

Восени 1906 р. російські часописи сповістили новину про приїзд до Петербургу англійської делегації на чолі з новим послом А. Нікольсоном. Часописи вважали цей приїзд урочистою подією. Також вони підкреслювали важливу роль цього візиту, оскільки перед обличчям країн Західної Європи Росія повинна була показати яскравий приклад нового устрою. Тому для росіян приїзд англійського посольства отримав важливе значення [8, 3 – 4]. Британський посол вручив російському міністру О. П. Ізвольському пам'ятну записку з укладанням умов, згідно яких уряд Великої Британії бажав би вступити з росіянами в переговори. Починаючи з літа 1907 р. переговори між країнами прийняли практичний характер. Відтоді проблема угоди з Великою Британією почала гаряче обговорюватися на сторінках часописів.

У 1907 р. Г. Трубецький писав у «Московському еженедельнику», що «наші відносини з Англією знаходяться на хорошому шляху. Тибет і Афганістан, ймовірно, виступають предметом переговорів з Англією. У їх основі є думка щодо повного примирення взаємних інтересів, а також усунення усього, що може вважатися зайвим приводом даремних суперечок... В результаті, мається на увазі встановлення зовсім нових відносин з Англією...» [9, 56].

Сучасний російський дослідник Є. Ю. Сергєєв підписання конвенції 1907 р. між Великою Британією та Росією вважає без перебільшення найбільш значною подією міжнародного життя кінця XIX – початку XX ст., яка стала можливою завдяки сукупній кількості факторів внутрішнього та зовнішнього характеру. На думку автора, цей дипломатичний акт отримав найбільш дискусійний характер, як серед державних діячів Росії та Великої Британії, так і серед представників широких кіл громадськості. Дослідник виділяє два

чинники, які вплинули на зближення Лондона та Петербурга у 1907 р. Перший – зовнішній – пов'язаний з пробританською позицією союзника Росії – Францією, яка на 1907 р. вже мала договір з Лондоном, а також обоюдною зацікавленістю і Росії, і Англії протидіяти національним рухам в Азії. Суттєву роль при цьому зіграли підрахунки, проведені у головних штабах, які показали, що жодній із сторін не вдасться забезпечити недоторканність своїх кордонів у випадку широкомасштабних військових дій. Серед внутрішньополітичних проблем, які Є. Ю. Сергєєв відніс до другої групи факторів, головними стали демократична революція в Росії та прихід до влади ліберальної партії у Великій Британії. Саме ці політичні трансформації всередині обох спільнот і призвели до підписання конвенції 1907 р. [10, 54; 56 – 57]. На думку Є. Ю. Сергєєва, на початку XX ст. Лондон та Петербург зіткнулися із схожими проблемами збереження імперського статус-кво, апогеєм якого у військово-політичній сфері стало підписання угоди 1907 р. [11, 228 – 229].

Як стверджує відомий радянський та російський історик А. Б. Давідсон, пом'якшення стосунків між Росією та Англією йшло досить повільними кроками. На думку дослідника, це було пов'язане з історичним минулим, яке довго не давало спокою країнам. Тому не можна вважати, що договір 1907 р. став закріпленням зближення. Британський уряд був занепокоєний посиленням військово-промислової потужності Німеччини. Остання у 1906 р. почала будувати новий тип кораблів-дредноутів. Це ставило під сумнів питання щодо ролі Англії як володарки морів. Російська імперія, послаблена поразкою у російсько-японській війні та революцією 1905 – 1907 рр., була змушена відказатися від своїх подальших планів щодо розширення впливу у Центральній Азії – давній арені суперництва з Англією. Ці фактори і призвели, на думку науковця, до послаблення англо-російського протистояння [12, с. 34].

До точки зору А. Б. Давідсона схиляється дослідниця Ю. В. Лунева, яка на основі матеріалів російських архівів доводить, що початок XX ст. був доволі суперечливим періодом для Росії. Наведені автором факти секретного перепису листування міністра іноземних справ Росії О. П. Ізвольського та начальника Головного Управління Генерального Штабу (ГУГШ) Ф. Ф. Паліцина дозволили реконструювати реальну картину напередодні підписання англо-російської угоди. «У сферах стосунків між Росією та Англією за останні роки простежується бажання британського уряду щодо досягнення такої угоди між обома великими державами, яка припинила б усі сутички та взаємні непорозуміння»,

— доповідав О. П. Ізвольський Ф. Ф. Паліцину. 23 серпня 1906 р. імператорським урядом були отримані з Лондона пропозиції щодо тибетського питання, за якими Британія мала серйозне бажання домовитися з Росією. Після поразки у російсько-японській війні Росія намагалася виправити своє міжнародне становище, виступивши ініціатором Гаазької конференції. Лондон виявив значну підтримку Петербургу у справах миру та обмірковував можливі питання щодо майбутньої конференції. Особливий акцент британський уряд робив на питанні щодо скорочення морських і сухопутних озброєнь на континенті. Лондонський кабінет намагався заручитися підтримкою США, Франції, Японії та Росії для того, щоб примусити Німеччину на конференції розкрити свої політичні карти. У секретному листі до О. П. Ізвольського від 22 вересня 1906 р. Ф. Ф. Паліцин висунув гіпотезу, що «Англії на сьогодні, окрім Німеччини, немає з ким воювати... Краще зробити війну з Німеччиною шляхом створення англо-французько-російської угоди та потім вести боротьбу з державою (Німеччиною) тільки торгівельно-економічну. Але на таку боротьбу потрібні гроші. Тому бажано зменшити військові бюджети». На думку Ю. В. Луневої, англо-російська угода стала можливою завдяки зусиллям голови російського МЗС О. П. Ізвольського та керівника британського Форин офіс Е. Грея. Останнього дослідниця називає найбільш загадковою та мовчазною особою у британській політиці. Е. Грей, як майстерний дипломат, у своїх промовах та листах був завжди стриманим та лаконічним, не давав марних обіцянок і твердо відстоював інтереси Великої Британії.

18 (31) серпня 1907 р. була укладена російсько-англійська конвенція відносно Персії, Афганістану та Тибету, яка включала додаток до угоди між Росією та Великою Британією, які торкалися справ Тибету. В результаті відбувся обмін нотами щодо недопущення до Тибету «наукових експедицій». З російської сторони їх підписав О. П. Ізвольський, з англійської — А. Нікольсон. Згідно цієї конвенції, Персія була поділена на три зони: російську, північну та найбільшу за площею, нейтральну, до якої відносилась частина узбережжя Перської затоки, і британську, яка прикривала підступи до Індії. Афганістан залишався поза сферою впливу Росії, а у Тибеті сторони визнавали сюзеренні права Китаю над ним та збереження існуючого порядку зовнішніх зв'язків Тибету. Англо-російська угода була значною для Великої Британії, особливо у сфері регіональних переваг, оскільки відтоді західні кордони Афганістану та Індії стали недоторканими для вторгнення росіян. Стаття договору, за яким Афганістан ставав

буферною державою, надавала Великій Британії гарантію, що політичне становище цієї країни не може бути змінено, а отже жодна її частина не відійде до Росії, оскільки імператорський уряд оголошував Афганістан поза сферою свого впливу. Це передбачало, що всі політичні стосунки з цією країною Росія повинна була вести через британський уряд. Англійська сторона визнавала принципи торгівельного рівноправ'я в Афганістані. Тибет ставав підвладним Китаю, а отже також недоторканим для Росії. Таким чином, царському уряду фактично довелося відмовитися від своїх претензій [13, 78 — 79; 84 — 85; 91 — 92].

Отже, так звана ворожість між державами формально завершилася у 1907 р. створенням Троїстої угоди (Triple Entente). Укладання Антанти спочатку між Англією та Францією, а пізніше залучення до неї Росії, російські часописи вважали неабиякою заслугою Едуарда VII, який визнавався типовим монархом нової ери монополістичного капіталізму [14, 202]. Особиста участь короля надзвичайно велика. Як його відомий візит у травні 1903 р. підготував тісні зв'язки між Англією та Францією, так і пізніше зустріч з Миколою II у 1908 р. у Ревелі зміцнила союз Англії з її давнім супротивником — царською Росією.

Але англо-російський договір 1907 р. щодо розмежування сфер впливу в Афганістані, Ірані та Тибеті не призвів до вирішення всіх протиріч, що існували між двома великими державами. Хоча, на думку британського дипломата Дж. Бьюкенена, він тісно пов'язав між собою обидві країни та проклав шлях щодо майбутнього [15, 77].

Після 1907 р. повідомлення російських кореспондентів про Велику Британію пройняті дружніми мотивами [16, 54]. Російські часописи схвалювали угоду і усіяко розвивали мотиви її позитивної оцінки. Так, у 1907 р. на сторінках «Московского еженедельника» Г. Трубецький виразив відверту прихильність до англійських справ. Він вказав, що завдання зовнішньої політики Англії тісно переплелися з її внутрішньополітичним становищем та визначав, що Англія на 1907 р. знаходилася в апогеї своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Особливо це автор пов'язував з перемогою на виборах лібералів. Завдання зовнішньополітичного курсу Росії, на думку Г. Трубецького, полягало у тому, що і в Європі, і в Азії, і в усьому світі Росії необхідно було стояти на варті рівноваги сил та інтересів [17, 19; 25].

У 1908 р. у політичному огляді на сторінках «Ниви» відзначалося, що останнім часом у російських суспільних настроях здійснився різкий поворот щодо Великої Британії. На зміну старій ворожості прийшла російська привітність. Хоча,

як повідомлялося в огляді, дружба з Англією мала значну перевагу у порівнянні з дружбою з Німеччиною, оскільки перша була отримана шляхом незначних поступок на далекому азійському Сході, друга ставала неможливою без зречення деяких, доволі суттєвих прав на європейському Заході. Цим анонімний оглядач пояснював легкість тісного зближення між Росією та Англією [18, 404].

Разом з тим, не всі представники російської громадськості були прихильниками зближення з Лондоном. Проте, на сторінках часописів Російської імперії це відображення не знайшло. Не зважаючи на те, що угода 1907 р. мала прихильників і противників, як з російської, так і з англійської сторони, суперечки щодо внесення змін до неї тривали. Росіяни були занепокоєні тим фактом, що після підписання угоди постало питання, чи зможуть англійці змінити свою суспільну думку стосовно Росії. Але в умовах зростаючого англо-німецького антагонізму, гонки озброєнь частина британського суспільства таки змінила свої погляди на користь Росії.

В цілому російські кореспонденти доброзичливо поставилися до союзу Петербурга та Лондона. Як не дивно, сторінки часописів не вдалися до конкретних подробиць цього договору. Зокрема, текст конвенції не міститься в жодному журналі. До того ж у статтях не знайдено інформації про те, чи вигідна ця угода для Росії, хто зі сторін отримав найбільшу користь, а також чи можна розраховувати на її результати в майбутньому. Ймовірно, часописи тишили себе загальними висновками конвенції. Російських журналістів задовольняла загальна перспектива, яка нібито досягалася угодою, а питання щодо дійсної ситуації з мешканцями Афганістану, Ірану та Тибету не стало предметом їх кореспонденцій.

Висвітлення англо-російської угоди 1907 р. проходило під впливом двох тенденцій. Перший аспект трактував цей договір як прояв миру у зовнішній політиці, другий розглядав його як антигерманське угруповання, як знаряддя завойовальних планів на Близньому Сході. Загальний сенс більшості статей зводився до наступного: нарешті настав момент для припинення негараздів у Середній Азії і, можливо, англо-російські стосунки зміняться до більш привітних та дружніх.

Таким чином, у відображенні російських часописів конвенція 1907 р. ознаменувала собою кінець відкритого ворожого протистояння між Російською та Британською імперіями. Після 1907 р. між обома країнами розпочався союзницький етап.

Література:

1. Англия, как мировая печальница // Нива. — СПб., 1906. — № 43. — С. 692
2. Южаков С. Политика // Русское богатство. — СПб., 1904. — № 4. — С. 118-136
3. Блох Ю. М. Зовнішньополітичні дискусії в Англії стосовно зовнішньої політики країни на початку ХХ ст. (1902 — 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Ю. М. Блох. — Дніпропетровськ, 2007. — 18 с.
4. Трубецкой Г. Россия, Германия и Англия // Московский еженедельник. — М., 1906. — № 28. — С. 20-27
5. Мортон А. Л. История Англии / А. Л. Мортон. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1950. — 462 с.
6. Трубецкой Г. Тревожные слухи // Московский еженедельник. — М., 1906. — № 37. — С. 13-14
7. Трубецкой Г. Международное положение // Московский еженедельник. — М., 1907. — № 31. — С. 3-13
8. Трубецкой Г. К приезду английской делегации // Московский еженедельник. — М., 1906. — № 28. — С. 3-5.
9. Трубецкой Г. Слухи и впечатления // Московский еженедельник. — М., 1907. — № 16. — С. 54-57
10. Сергеев Е. Ю. Англо-русская Антанта 1907 года: мифы и реальность / Е. Ю. Сергеев // Россия и Британия: сб. науч. статей. — М.: Наука, 2010. — Вып. 5. — С. 54-64
11. Сергеев Е. Ю. Имперские военные элиты России и Великобритании в конце XIX — начале XX века: опыт сравнительного анализа / Е. Ю. Сергеев // Россия и Британия: сб. науч. статей. — М.: Наука, 2006. — Вып. 4. — С. 228 — 247
12. Давидсон А. Б. В годы Сердечного согласия: англо-росийские общественно-политические контакты накануне и во время Первой мировой войны / А. Б. Давидсон // Россия и Британия: сб. науч. статей. — М.: Наука, 2010. — Вып. 5. — С. 31 — 53
13. Лунева Ю. В. Англо-русское соглашение 1907 года по рассекреченным документам из российских архивов / Ю. В. Лунева // Россия и Британия: сб. науч. статей. — М.: Наука, 2010. — Вып. 5. — С. 78 — 95
14. Гольцев В. Иностранное обозрение // Русская мысль. — 1901. — № 2. — С. 201 — 207
15. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / Дж. Бьюкенен. — М.: Международные отношения — 1991. — 344 с.
16. Ботика Т. С. Англо-русское соглашение 1907 г. в оценках российских журналов / Т. С. Ботика // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — Вып. 02 (49). — М., 2013. — С. 52 — 55
17. Трубецкой Г. Новый год в области международных отношений // Московский еженедельник. — М., 1907. — № 1. — С. 18 — 25
18. Славянство и англо-русская дружба // Нива. — СПб., 1908. — № 22. — С. 404

Ботика Т. С. Англо-российское сближение накануне Первой мировой войны в отображении российских журналов. — Статья.

Анотация. В статье раскрыты особенности англо-российских отношений начала XX в. в оценках журналов Российской империи. Основное внимание сконцентрировано на подписании англо-российского соглашения 1907 г.

Ключевые слова: Великобритания, Российская империя, общественная мысль, российские журналы, англо-русские связи.

Botika T. S. English-Russian approach before the First World War in the reflection of the Russian magazines. — Article.

Summary. The peculiarities of the English-Russian relations in the appreciation of the Russian Empire's magazines at the beginning of the 20th century are depicted in the article. The main attention is concentrated on signing of the English-Russian agreement of 1907.

Key words: Great Britain, Russian Empire, public opinion, Russian magazines, English-Russian connections.

Буйських Ю.С.,

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр»

Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М.Т. Рильського НАН України

ВИКЛИКАТИ ПІКОВУ ДАМУ, ГНОМА ТА ЛЕПРЕКОНА: ОСВОЄННЯ МІФОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ МІСТА ДИТЯЧОЮ СУБКУЛЬТУРОЮ

Анотація. Медіумічні практики дітей та підлітків, що побутують у місті, є одним із найбільш яскраво виражених способів освоєння дитячою субкультурою міфологічного дискурсу. Стаття висвітлює явище «викликань» надприродних істот у дитячій міській субкультурі кінця 80-х – середини 90-х років ХХ ст. (на прикладі української міської традиції). Воно розглядається як таке, що стоїть на межі гри, міфології, магії. Запропонована типологія медіумічних практик, розглянуто їх персональний склад, проаналізовано функції.

Ключові слова: дитяча субкультура, медіумічні практики, дитячі «викликання», спіритичні сеанси, міфологічний персонаж

Дитяча субкультура є однією з найбільш репрезентативних міських малих соціальних груп, досвід осмислення якою міфологічного й танатологічного дискурсу є перспективним напрямком для вивчення.

Дитяча спільність як самостійне соціокультурне утворення, існує як частина родини і «дорослого соціуму», і, водночас, окремо від світу дорослих. Як вірно вказує А. Топорков, якщо в традиційному суспільстві діти були включені в культуру дорослих, то для сучасності характерна істотна незалежність самостійності дитячої субкультури загалом і дитячого фольклору зокрема [13, с. 15]. Як і кожній групі субкультурного характеру, дитячій субкультурі притаманні: своєрідний дух корпоративізму, групова самотність, норми спілкування і поведінки і т.п. Вона також продукує власні механізми освоєння навколишнього простору, захисту (в даному випадку захисту від дорослого світу) і способи соціалізації, створюючи свої фольклорні тексти. Останні є невід'ємною частиною урбаністичного фольклору і включають в себе такі жанри як: лічилки, загадки, дражнилки, анекдоти, садистські віршики, страшилки, викликання духів та ін. [14].

Тривалий час основна увага українських дослідників приділялася вивченню традиційної сіль-

ської родини, у т.ч. субкультурі дитинства як однієї з її складових. Питання ж дослідження повсякденності дитини, дитячої ігрової та святкової культури, дитячої міфології у контексті вивчення міської родини та урбаністичної культури загалом, в українській історіографії практично не розроблені.

Теоретичною базою для нашого дослідження послуговували класичні роботи А. Дандеса [7], М. Армитаджа [19] та Д. Нордера [22]. На пострадянському просторі за середини 1990-х років почали з'являтися публікації, присвячені дитячим «страшилкам» та медіумічним практикам. У першу чергу, це праці російських етнологів та фольклористів М. Байдуж¹ [1, 20], С. Борисова [2, 3, 4], К. Бичкової [6], С. Лойтер [8], М. Чередникової [16, 17], А. Соловйової [11], А. Топоркова [12, 13], О. Трикової [14] та ін., а також психолога М. Осоріної [9]. Крім того, існують розробки у цій галузі і литовських фольклористів: Д. Кулакаускасене та ін. [21, 18].

Із усього різноманіття явищ, які функціонують у дитячій субкультурі сучасного великого міста, для розгляду нами були обрані ті, які, як нам видається, найбільше знаходяться на межі гри, міфології та магії, поєднуючи у собі елементи кожної з них. Це медіумічні практики дітей – т.зв. дитячі «викликання» надприродних істот, а також споріднені їм спіритичні сеанси. Як свідчать сучасні дослідження, дитячі «викликання» поширилися по всій території колишнього СРСР приблизно з кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. Вони стали характерним явищем шкільного побуту та фольклору і тривали, принаймні, до початку 2000-х рр. [13, с. 20; 16, с. 65].

Пілотне дослідження охарактеризованого явища з використанням первинних інтерв'ю, було опубліковано у 2013 р. [5]. Його основу становили особисті наративи, записані нами від респондентів в середньому нашого покоління – кінця 1970-х – початку 1990-х рр. народження з різних міст

¹ Складаю щире подяку М. Байдуж за надану можливість використовувати у моєму дослідженні її неопубліковану статтю.

Україні². До цієї ж нової праці були залучені також матеріали Марії Маєрчик, зібрані нею у містах Києві та Одесі у 2004 р.³ Для дослідження було відібрано двадцять одне найбільш репрезентативне інтерв'ю, що містить інформацію про викликання різноманітних надприродних істот: гнома, домовика, відьми, лепрекона, Пікової Дами, Пікового Валета, Кривавої Мері, а також відомих особистостей: Л. Толстого, М. Гоголя, О. Блаватської тощо.

Обумовимо, що нам складно говорити про сучасний стан традиції дитячих «викликань»: зокрема, чи побутують вони взагалі, яких персонажів викликають сучасні міські діти, оскільки серед останніх дослідження не проводилося. Можливо, традиція дитячих викликання зараз переживає стан редукції і втратила свою масовість. Зокрема, за спостереженнями О. Трикової, за радянської доби, коли в офіційній культурі тотальну заборону було накладено на сферу катастрофічного, страшного, жахаючого, потреба в страшному у дітей та підлітків задовольнялася за допомогою побутування «страшилок», чий пік популярності припав на 70 – 80 роки ХХ ст. [14] Нині ж цей потяг до сфери страшного перестав бути забороненим і забезпечується з усіляких джерел, які сьогодні пропонують індустрія кіно і комп'ютерних ігор, література. Можливо, та ж доля спіткала і дитячі медіумічні практики, проте це вимагає проведення окремого дослідження. У цій статті пропонується розглянути явище дитячих «викликань» і спиритичних сеансів середини 1980-х – кінця 1990-х рр., а також комплекс пов'язаних з ними міфологічних уявлень і магічних практик. Видається доцільним на матеріалах сучасної української міської традиції виявити типологію способів викликання надприродних істот, їх функції та персональний склад.

Очевидно, що форми дитячого дозвілля, пов'язані зі сферою страшного, та, зокрема, т.зв. «ігрові оповідання» – «лякалки» («страшилки»),

² До слова: авторів особисто ані в дитинстві, ані в підлітковому віці, ніколи не доводилося «викликати» різних духів та демонічних істот. Єдиним натяком на «викликання» може слугувати випадок у 1995 р., коли я досить довго лежала в лікарні, й старші дівчата у моїй палаті ворожили на картах, на «суженого ряженого», а також «викликали» Попелюшку. Я майже не пам'ятаю зміст ритуалу, однак його загальна схема виглядала так: на ніч на широке підвіконня дівчата ставили склянку води і поряд клали цукерку. Одна з дівчат знімала сережку або каблучку, її перев'язували ниткою, верхній кінець якої чіпляли за ручку квартирки – так що прикраса мала трохи качатися. Коли починався «відбій» і медсестра вимикала світло, то дівчата хором казали «Золушка, прийди!», хихотіли, верещали та стрибали у ліжка. Начебто Попелюшка мала спуститися по цій ниточці. Вперше про викликання Пікової Дами та гномів я дізналася вже з фахових публікацій, присвячених дослідженню цієї ділянки дитячого міського фольклору.

³ Складаю щире подяку М. Маєрчик за можливість використання її авторських польових матеріалів.

всілякі страшні історії, викликання надприродних істот і спиритичні сеанси були таємними і, як правило, приховувалися від дорослих членів сім'ї, відтворюючись у особливих, «потаємних» місцях. Таке проведення часу вже саме по собі мало характер гри, адже «різного роду звернення до міфологічних істот у повсякденному побуті поза контекстом віри... – поширена форма ігрової поведінки» [10, с. 140]. Власне дитячі «викликання» також можуть бути названі своєрідним таємним святом, зрозумілим і відкритим тільки вузькому колу посвячених – дітей. У цьому плані ми дотримуємося тези Й. Хейзінги про схожість гри і свята на основі їх виключення із «повсякденною» життя, радісного відтинку діяльності, поєднання визначеності й свободи одночасно [15, с. 34]. Граючи в контакти з потойбічним світом, а саме – викликаючи «звідти» різноманітних істот з метою поставити запитання, побачити щось жахливе і заборонене, дитина тим самим освоює сферу страшного, а також сферу смерті, оскільки викликані міфологічні персонажі могли заподіяти шкоду зухвалим, як буде видно з наведених далі прикладів.

На основі наявних матеріалів можна чітко виділити два типи дитячих (все ж, більшою мірою, дівочих) медіумічних практик: перший – власне викликання міфологічних персонажів, другий – спиритичні сеанси класичного зразка, які проводилися ще у ХІХ ст.

Результати наявного інтерв'ювання ми вирішили представити у таблицях. Переважна більшість інформантів походить з маленьких містечок чи сіл. Із великих міст, обласних центрів – Київ, Одеса, Запоріжжя, Вінниця – походить лише сім респондентів. Всі опитувані жіночої статі. Більшість відносить себе до українців, наявні також четверо росіянок і одна болгарка.

Отже, розглянемо дві групи дитячих медіумічних практик послідовно. Зауважимо, що ми цілком свідомо наводимо велику кількість цитат, оскільки одним із своїх завдань бачимо також і публікацію цих текстів.

1. Викликання міфологічних персонажів. Контакти дітей із низкою міфологічних персонажів здійснюються за допомогою магічних ритуалів, які вимагають певної локалізації, хронологічних рамок, атрибутки, вербалізованих структур. Саме явище «викликання» припускає якимсь загальне знання [16, с. 66], яке ґрунтується на колективній пам'яті. Згідно записаним текстам, діти дізнавалися про «викликання» у дворі, у дитячому садочку, у школі, влітку в таборі, від сусідських дітей тощо і починали брати участь у цих іграх, тому що «так робили всі». Причому, за словами деяких респондентів, важливішим був навіть не

Табл. 1.

Інформанти 1960 – 1979 рр.

Рік народження	1960	1974	1975	1979
Місце народження/проживання до 17 р.	м. Кіровоград	м. Березівка Одеської обл.	м. Мелітополь Запорізької обл.	с. Красногорівка Великобагачанського р-ну Полтавської обл.
Національна самоідентифікація	українка	українка	росіянка	українка
Персонажі	О. Блаватська	домовик, чортик	Пікова Дама, «Матюклівий гномик», духи	Сталін, духи

Табл. 2.

Інформанти 1981 – 1989 рр.

1981	1981	1983	1985	1986	1986	1987	1987	1988	1989
м. Токмак Запорізької обл.	м. Виноградів Закарпатської обл.	М. Краснодон Луганської обл.	с. Великий Дальник Біляївського р-ну Одеської обл.	с. Виноградне Болградський р-н Одеської обл.	м. Харцизьк Донецької обл.	м. Валки Харківської обл.	м. Одеса	м. Вінниця	м. Київ
українка	українка	росіянка	українка	болгарка	українка	українка	росіянка	українка	росіянка
Пікова Дама, «Матюклівий гномик», Гоголь, Толстой	гноми	духи	Пікова Дама, домовик	домовик, Святий Дух, «Жевательный король», «Суженый-ряженный»	Пікова Дама, «Матірний гномик»	«Матірний гномик»	Пікова Дама, відьма, Пасха	Піковая Дама, відьма, лепрекон	Пікова Дама, Піковий Валет, Кривава Мері, «матюкальник», лепрекон

Табл. 3.

Інформанти 1990 – 1994 рр.

1990	1991	1991	1992	1993	1994
м. Макіївка Донецької обл.	м. Київ	м. Нові Санжари Полтавської обл.	м. Запоріжжя	Запорізька обл.	м. Запоріжжя
українка	українка	українка	Українка	українка	українка
«Матюклівий гномик», «Гномик-сладкоєжка», Пікова Дама	Валет, Пікова Дама, гном, «Гном-сладкоєжка»	Пікова Дама	гноми, «Матюклівий гном», Пікова Дама	«Матюклівий гном»	Пікова Дама

особистий досвід викликання, а саме відчуття співпричетності до дійства. Тобто це явище стало важливою частиною соціалізації дитини, включеності її до субкультурної групи. Наведемо приклади текстів: «<...>когда вызываешь матюкливого гномика, надо, чтобы в комнате или в подъезде было темно, и привязываешь веревочку возле двери, чтоб споткнулся. Ну, и говоришь<...>: «Приди, приди, приди»<...> должен послышаться шорох и какое-нибудь неприличное слово – это как бы матюкливый гномик. Ну, такого никогда не было. Еще какой-то был один гномик, я не помню, какой именно – там надо было конфетку привязывать<...>и она по идее потом мокрая должна быть: облизывал. Еще была Пиковая Дама<...>берешь осколок зеркала и помадой рисуешь лесенку и тоже говоришь там какие-то такие слова, типа:

«Приди к нам, пожалуйста». Ну, и она как бы начинает спускаться по лесенке. Очевидцы говорят, что действительно спускалось какое-то белое пятнышко<...>»(М.Р.); «Можна, щоб було не темно<...>потрібне дзеркало і щоб була поряд поличка. На поличку треба покласти чорну або червону розу. Ні в якому випадку не класти гнилу, зав'ялу, бо Пікова Дама може розізлитися. Треба взяти яскраво червону помаду і на дзеркалі намалювати сходи. Чотири рази треба сказати «Пікова Дама, прийди!» і почекати п'ять – десять хвилин. Якщо Піковій Дамі сподобається роза, вона нікого трогати не буде. Якщо ні, вона може лишити когось життя, або частини тіла. Викликають її, щоб попросити про саме найзаповітніше бажання» (Д.П.); «Это было в пионерском лагере, где-то лет в 10-12. Значит, тихий час, все сидят

на кроватях и с такой правдоподобностью рассказывают, что кто-то из их друзей кого-то вызывал и приходил маленький гномик<...>и с таким наслаждением его описывают, как будто бы они действительно его видели<...>и все реально верили, что сейчас вот какой-то гномик откуда-то полезет <...>мы выбирали смельчаков, чтобы там накрылись одеялом<...> вызывали гномика, Пиковую Даму, духов каких-то тоже вызывали<...>но больше наслаждения ты получал от пересказов, что вот кто-то вызывал, кто-то кого-то видел<...>»(М.Л.); «<...>нам с сестрой было лет 8-10. Одна девочка со двора съездила в пионерский лагерь летом и она говорит: «Давайте-ка погадаем<...>вызовем матюкливого гнома». Для нас это казалось гадание, ну, запретное что-то, без всякого взрослого присутствия. Мы собрались в темном соседнем подъезде, это было днем, когда родители были на работе. Взяли две ниточки потолще, завязали на них узелки<...>гномик должен был спотыкаться об эти узелочки и материться. И натягивали их, завязывали ниточки на пальцы<...>и все дружно говорили: «Матюкливый гномик, появись!» - три раза надо было сказать. Должна была ниточка проседать – это матюкливый гномик пошел. Нам было страшно, ведь это было в темноте. Понятное дело, что это та девочка двигала пальцами потихоньку, чтоб нитка прогнулась. И тут эта девочка начинает говорить <...> мы напряглись, а это материлась девочка, и когда мы поняли, то начали дико орать и смеяться!<...>Пиковая Дама – это зеркало, рядом с ним карту, зеркало должно было запотеть – вот она идет, тоже в темной комнате сидели и говорили: «Пиковая Дама, появись!» Смысл ее вызывания я не поняла, но все испугались<...>мы потом плохо спали ночью. Нас пугали старшие девчонки, что дух может остаться и ночью тебя пугать, а эта Дама даже может душисть»(А.П.); «<...>это было во дворе, поскольку нам надо было найти укромное место<...>можно было вызвать так называемого «матюкальника»<...>надо накрыться каким-нибудь полотенцем или еще чем-то, потому что по всем стенам, по полотенцу и по всему будут написаны ругательные слова<...>нас было человек восемь, в основном девочки<...>а Пиковую Даму вызывали в лагере. И там, ну, вот в комнате, собственно говоря, когда уже дежурные легли спать, бралось определенное количество, у нас с собой были свечи<...> и надо было два зеркала<...>перед зеркалом становишься со свечкой, одно зеркало должно быть сзади, другое – впереди<...>

>должна была быть эта карта<...>вот ты смотришь в одно зеркало и когда ты увидишь Пиковую Даму сзади, надо было еще прочитать там какое-нибудь заклинание, вроде там: «Мы вызываем Пиковую Даму» и так далее. Но, это в основном делалось индивидуально: то есть один человек говорит это, а все остальные просто смотрят<...>часть народу визжала очень сильно, когда как бы кто-то стоял и ты не видишь: видит он в зеркале кого-либо или нет, а он может соврать: «О-о, я вижу Пиковую Даму!» И, собственно говоря, крики, вопли<...>мне даже казалось, что я видела. Я не видела женщину, я видела просто какую-то тень<...>Кровавую Мэри надо вызывать: один человек в одной комнате, и это обычно делалось перед зеркалом в туалете<...> ты подходишь к зеркалу, стаешь, должны гореть там две свечи, говоришь: «Кровавая Мэри!», оборачиваешься вокруг себя, «Кровавая Мэри», оборачиваешься вокруг себя, «Кровавая Мэри», и снова оборачиваешься. Потом должна появиться Кровавая Мэри и тебя убить<...>тебе страшно, но потом это, естественно, заканчивается шутками <...>у нас тоже во дворе<...> рассказывали, что если вызвать лепрекона, можно найти горшочек с золотом<...>»(А.С.); «<...>нам було років по 5-6, ми визивали матірнього гноміка. Ми зачинилися в туалеті, треба було, щоб обов'язково було темно, взяли дзеркало, на яке видушили зубної пасти<...>десь хтось почув, що так викликають матірнього гноміка: давайте і ми собі викличем<...>була тільки дівоча компанія<...>страшно було, бо ти ж не знаєш, що буде, тобто, все одно очікування, що він прийде<...>і ніби його сліди були на дзеркалі, ну, ніби він як походив по тій пасти зубній<...>але я не знаю, чи то хтось з дівчат, може, робив пальцями?<...>головним було, що він має прийти і поматюкати»(А.Н.); «<...>були тільки дівчата<...>ми заходили в темний під'їзд, хтось один стояв на шухері ззовні, а решта всі всередині. Тоді всі малювали крейдою коло і в це коло ставили камінчик. І далі треба було всім разом три рази сказати<...>: «Пиковая Дама, появись!» І на третій раз іноді не встигали говорити – так лякалися. На третій раз вважали, що якщо сказати, то вона має з'явитися або, може, хтось побачить, або камінчик перевернеться – значить вона з'явилась. Ну, зазвичай, або хтось спускався по сходах, або хтось лякався і всі вибігали з криком, але взагалі ми Пікову Даму дуже боялися: ми думали, що вночі якщо подивитись в дзеркало, можна її побачити, от, що це такий образ, схожий до образу відьми, і боялись<...>а

один раз я пішла з батьками в гості<...>там був хлопець<...>старший від мене. І от ми з ним викликали лепрекона<...> він мене вчив, а я боялась страшенно<...>» (Т.М.).

Як бачимо, «героями» дитячих «викликань» виступають, у першу чергу, персонажі різних міфологічних систем: загальноєвропейський гном, ірландський лепреконе, і набагато більш пізній персонаж міських легенд — Кривава Мері. Пікова Дама, не є міфологічним персонажем у класичному розумінні, проте, володіє всіма його ознаками (докладно про це див. у А. Топоркова: 1998: с. 17 — 19). Більше того, респонденти самі порівнюють Пікову Даму, а точніше, свій страх та одночасну непереборну цікавість до неї, із уявленнями про деяких персонажами української «нижчої» міфології, зокрема з відьмою. Що ж стосується Кривавої Мері, то, за словами М. Байдуж, у фольклорі російської школи та дворі цей персонаж з'являється у покоління дітей, народжених у кінці 1990-х — на початку 2000-х років і більшою мірою, не у «викликаннях», а в страшилках, які, великою мірою, ґрунтуються на переповіданнях сюжетів «horror movies» та коміксів, які вже на той час у пострадянському стали дуже популярними [20]. У доступних нам текстах, цей персонаж зустрівся одноразово, а для того, щоб говорити про якусь тенденцію, необхідно, щоб факт був засвідчений хоча б тричі. Тоді це можна розглядати у культурному контексті як певне завдання, яке можна вирішити і знайти відповідь. Коли ж це щось одиничне, то поява цього тексту і цього персонажа імовірно може бути випадкова. З огляду на це, ми не беремося говорити про розповсюдженість персонажа Кривавої Мері у дівочих медіумічних практиках в українських містах окресленого періоду.

Приманювання будь-якого духа, викликання його з «іншого» світу реалізується за допомогою предмета-медіатора, у якому прослідковується зв'язок із образом міфологічного персонажу: свічки, дзеркало, крейда, помада, туалетна вода (духи), троянда, цукерки, певна гральна карта, нитка, чашка води або чаю.

Важливим є також дотримання етикетних норм спілкування із духом, і, передусім, створення відповідних умов для його появи за допомогою вказаних магичних атрибутів. Далі — викликання його за допомогою вербальної формули. У деяких текстах фігурують заборони: сміятися, говорити під час ритуалу; також підкреслюється необхідність триматися разом чи триматися за руки.

Джерела знань про цих всіх персонажів можуть бути найрізніші — як література і кіноіндустрія, так і основне джерело: безпосередня передача знання від дитини до дитини. За словами

А. Топоркова, дитяча міфологія «є сучасною, тобто функціонує в рамках безрелігійного індустріального суспільства ХХ ст.», і водночас «творчість сучасних дітей якимось чином відтворює суттєві риси традиційних міфологій, з якими вона, однак, явно не пов'язана генетично» [12].

Медіумічні практики дітей мають і свій особливий хронотоп. Так, заслуговують на увагу самі локуси, в яких відтворюються «викликання» (так само як і тексти дитячих «страшилок»): темна кімната, туалет, під'їзд, палата в піонерському таборі, а також особливий період часу: тихий час, час, коли батьків немає вдома. Якщо наявні умови не відповідають «викликанню», їх створюють, наприклад, накриваючись ковдрою (рушником). Тобто це свого роду «межові» локуси або всередині квартири, сімейного обжитого світу, що маркуються як страшні; або ж місця за межами «свого» простору, на які дорослими накладено заборону відвідування — під загрозою покарання. За словами І. Разумової, існують місця, які в дитячому сприйнятті наділяються властивостями особливої привабливості, таємничості, придатності для ігор, прихованих від очей дорослих: коридори, чулани, горища тощо [10, с. 149 — 150]. Згідно Й. Хейзиги, винятковість і відособленість гри виявляються характерним чином саме в таємничості, якою гра себе оточує: «вже маленькі діти підвищують принадність своїх ігор, роблячи з них «секрет». Це гра для нас, а не для інших... всередині сфери гри закони і звичаї світу повсякденності сили не мають» [15, с. 23]. Такі страшні і секретні місця не випадково вибираються дітьми для практик «викликання». Як констатує психолог М. Осоріна, колективне відвідування «страшних місць» є «однією з найбільш ранніх спроб самостійного дослідження та емоційного проживання значущих елементів навколишнього середовища і формування дитячого міфу про світ». Вона зазначає, що з п'яти — шести років діти спеціально відвідують «страшні місця» поза домом, щоб постояти «на кордоні знайомого і обжитого денного світу і входу в інший світ» та відчути «екзистенційний жах», який з часом переростає в категорію «жахливо цікавого» [9].

Часто в аналізованих текстах звучить опис пережитого відчуття, яке може бути сформульовано як: «і страшно, і смішно», «страшно, але цікаво», «страшно, але захоплююче». Практично всі респонденти підкреслювали, що «викликання», незважаючи на пережитий страх зустрічі з інфернальними істотою і побоювання покарання з боку дорослих, в результаті супроводжувалися сміхом і дружніми веселощами, як і під час інших ігор. Сама комунікативна ситуація ніби створювала необхідні умови для успішної реалізації

функцій явища «викликання». Тобто пережитий разом страх і наступна розрядка зближували дітей емоційно, а знаходження разом у забороненому, темному, «страшному» просторі, який ніби стискався під час проведення ритуалу (діти бралися за руки, ставали ближче один до одного) зближувало групу викликаючих і фізично. Як результат, до дитини приходило розуміння того, що здійснювати щось заборонене і боятися разом — це цікава, захоплююча гра.

2. Спиритичні сеанси. Якщо власне викликання різних міфологічних персонажів не мали на меті щось дізнатися, зазирнути в майбутнє, знайти відповіді на нагальні питання, то спиритичні сеанси, за словами інформантів, найчастіше проводилися із конкретною метою: отримати відповідь на певне питання, навіть якщо останнє мало жартівливий характер.

Найбільш цікавим мені видається текст, записаний від респондента старшого покоління, який відображає особливості історичної дійсності в СРСР у середині 1980-х рр. і її сприйняття тодішньої молоддю: «<...>ми визивали дух Блаватської<...>я вчилася в Кіровограді, Кіровоградський педуніверситет <...>із Литви приїхав студент, з яким я дружила, і от він привіз відбитки праць Блаватської<...>тоді підпільні такі, заборонені<...>і він розповідав нам про Блаватську<...>одного разу, гадаючи<...>ми вирішили, що ми будемо не на долю, а на майбутнє — про те, що буде з нашою долею, нашою роботою, з країною<...>і керував цим всім цей прибалтієць, це ж були більш вільні люди на той час<...>було блюдечко, стрілочка, такий білий аркуш паперу великий, посередині блюдечко стояло. А потім біля кожного<...>від цього блюдечка стрілочка малювалася. І, наприклад, задавалося якесь питання і всі напружено мали думати над цим питанням<...>а тоді оце блюдечко<...>спочатку воно ніби стояло на місці, а потім таке відчуття, що воно ніби зсунулося, але уже коли воно дійсно почало їздити туди-сюди, це для нас була така ейфорія! Перший раз, коли ми це побачили, ми злякалися<...>отакий стіл великий стояв і аркуш паперу лежав — ніхто не міг рухати!» (Л.Б.)

Очевидно, що у цьому випадку носієм інформації про спиритичний сеанс, а також джерелом знань про забороненої літератури є прийдешній, чужа людина ззовні — житель Литви, який у тій спільноті провінційного міста асоціювався зі свободою, про яку тоді ще не говорили вголос. У даному випадку викликання духу відомого філософа і містика О. Блаватської, чиї праці були недоступні кіровоградським студентам, і, більше

того, перебували під забороною тоді, може бути почасти порівняне з освоєнням дітьми забороненої сфери страшного під загрозою покарання з боку дорослих (батьків). Тільки в даному випадку загроза покарання була більш серйозна, і викликання духу О. Блаватської мало характер прихованого протесту, опозиції до влади.

Інші ж записані тексти цілком однотипні, зокрема: «<...>мы писали на листе бумаги какие-то буквы, полукругом рисовали алфавит. Это делается на столе или на полу и свечи ставишь вокруг. Брали тарелочку и два человека ее держали с двух сторон, и тарелка должна была сама ходить от буквы к букве. Мы, кажется, то ли Гоголя, то ли Толстого вызывали, им нужно было вопросы задавать. Тарелочка двигалась. Было стремно, ведь это духи, и в темной комнате, сначала было страшно, но все заканчивалось истерическим хохотом<...>» (А.П.); «Были одни девочки<...>расчертили картонку, написали на ней буквы и цифры<...>на нитку, нужна была именно белая, подвесили иголку, и держа иголку на весу, так чтоб она кончиком касалась картонки, задавали вопросы<...>от «Во сколько лет замуж выйду?» и «Как мужа будут звать?» до «Живет ли у нас в доме домовая?»<...>Иголка соответственно буквы и цифры показывала. Весело не было, но и страшно не особо. Было любопытно!» (М.). Як бачимо, все відбувається приблизно за однією схемою, у чомусь схожою із практикою викликання міфологічних персонажів. Але якщо в останніх більш важливим все ж видається сама участь, а не результат (адже гном і Пікова Дама можуть так і не з'явитися; або ж їх очікування стає настільки страшним, що гра переривається), то участь у спиритичних сеансах націлена саме на результат. Крім того, вони несуть у собі ще й прогностичну функцію: учасники хочуть дізнатися майбутнє або уточнити якісь реалії сьогодення.

У деяких текстах спостерігається суміш традиційних дівочих ворожінь і спиритичних сеансів, коли викликається міфологічний персонаж — «матюкливий гномик», але спосіб контакту з ним такий самий, як із духами, а саме за допомогою своєрідного аналогу спиритичної дошки: «<...>ми збиралися в однієї з однокласниць, коли батьків не було<...>казали у нас: «матюкливый гномик»... російською мовою казали<...>він асоціювався з чимось злим, я пам'ятаю, що це не добрий персонаж<...>брали два дівочих дзеркала, на столі ставили одне навпроти одного. Потім брали аркуш паперу, там якісь букви писали по колу. І ще щось говорили, але я вже не пам'ятаю<...>шторки закривалися,

щоб було максимально темно<...>нам здалося, що він приходив, бо десь щось почало стукати, грюкати<...>було страшно<...>ми сприйняли, що він це прийшов, і тікали в іншу кімнату, а потім заглядали, чи там нікого немає» (С.М.); «На папірці бумага малювали круг і там писали зверху «да», а знизу «нет». І потім ще, здається, букви алфавіта. І потім на ниточки голку ставиш в центр того круга і тримаєш, а воно потім починає хитатися, ну чи туди, чи сюди, і теж задаєш питання: «Чортику, ти тут?» і воно хитається, хитається, і має зупинитися більше в сторону «да». Якщо більше в сторону «да», то значить він тут. Потім задаєш питання, які мають відповідь або да, або ні. Або, якщо ти хочеш знати ім'я там хлопця, то пишеш всі букви і воно тоді так і буде хитатися, і ти маєш скласти з цих букв ім'я» (Г.З.).

Вербальні формули, які застосовуються у медіумічних практиках, можна розділити на дві категорії: особове звертання до духу та безособове звертання-прохання прийти. Зафіксовані у текстах **особові звертання**: «Пиковая Дама, приди!», «Пиковая Дама, приди и исполни все наши желания!», «Пиковая Дама, ты на слышишь сейчас? Выходи!», «Пиковая Дама, появись!», «Приди, гномик-сладкоежка, мы тебя ждем!», «Приди, гном, приди!» / «Гном, приди!», «Прийдіть, прийдіть, гноми, розкажіть!» («Придите, придите, гномы, расскажите»), «Матюкливый гном, приди!», «Матюкливый гномик, появись!», «Матерный гномик, приди!», «Приди, Валет такой-то!», «Пиковый Валет, приди!», «Сталин, приди!», «Ведьма, ведьма, выходи!» / «Ведьма, ведьма, выходи, если ты не выйдешь, мы тебя уьем!», «Пасха, пасха, выходи, если ты не выйдешь, мы тебя уьем!» , «Домовой, домовой, если ты есть в доме, появись!», «Домовой, домовой, приди к нам!», «Домовой, домовой, ты тут?», «Чертик, ты тут?», «Жевательный король, появись!», «Кровавая Мэри!»; **безособові звертання**: «Приди, приди, приди!», «Приди к нам, пожалуйста!», «Приди!». Більшість вербальних формул у медіумічних практиках відтворюються тричі, для магічного підсилення прохання.

Інформації про те, як візуалізуються персонажі медіумічних практик та яким чином проявляють себе, у записаних наративах майже не міститься. Різні гноми, як правило, заявляють про себе або відбитками слідів, або нецензурною лайкою, або ж випивають залишену їм воду та з'їдають цукерку. Більш-менш чіткі та певні функціональні характеристики має Пікова Дама, яка може: задушити, подряпати, прийти вночі уві сні та налякати. Її специфічність в наявних наративах окреслю-

ється тим, що цей персонаж, з одного боку, є ніби річчю, яка ожила — картою, а з іншого — це жіночий міфологічний персонаж, що акумулює у собі риси традиційної відьми.

Близькими до спіритичних сеансів є також різноманітні дитячі ігри з дзеркалами та свічками, і ворожіння дівчат на майбутнього нареченого, які мали місце у традиційній сільській культурі. Так, А. Топорков підкреслює, що і в місті дитячий фольклор продовжує відчувати вплив традиційної культури: наприклад, за допомогою літніх поїздок до родичів у село, міграцій сільського населення в міста [13, с. 15]. Не випадково «викликання» також синонімічно називаються інформантами «ворожіннями». Тобто створюючи свою міфологію й ігрову культуру, міська дитина ще й освоює традиційний культурний простір, включаючи його елементи у свою повсякденність.

Підіб'ємо деякі підсумки. Явище дитячих медіумічних практик, а саме «викликання» надприродних істот, характерне для дитячо — підліткової субкультури пізньюрадянського періоду, не було винятком і для української міської традиції. Воно розглядається як таке, що стоїть на межі магії, міфології та гри, поєднуючи їх елементи. З одного боку, розглядувані медіумічні практики генетично споріднені дівочим любовним ворожінням, а з іншого, увібрали в себе традиції міських спіритичних сеансів. До того ж, вони включають у себе весь доступний матеріал з фольклорного фонду, і, у першу чергу, з традиційних міфологічних уявлень, які різними шляхами потрапляють до дитячої та дівочої міських субкультур.

Записані інтерв'ю дозволяють систематизувати «викликання» на два типи: власне викликання міфологічних персонажів і спіритичні сеанси. В обох видах використовується весь арсенал магічної атрибутики та дій: свічки, дзеркала, накреслення кола крейдою, маятник (голка на ниточці), триразове повторення — заклик духу з іншого світу тощо. Всі «викликання» об'єднує ідея можливого контакту з іншим світом та керованості надприродними істотами, які досягаються виконанням магічних дій. Для персонажного складу дитячих медіумічних практик характерна певна еклектичність. Зокрема, він представлений істотами з різних традиційних міфологічних традицій, персонажами міських легенд, образами відомих особистостей тощо. Основними функціями, які виконують розглянуті форми дитячого міського дозвілля, є: ініціальна, соціалізуюча, пізнавальна, прогностична (стосується загалом тільки спіритичних сеансів).

На наш погляд, слід звернути увагу і на деякі закономірності, які присутні в більшості текстів та спробувати проаналізувати їх у майбутньому. Перше — це гендерний аспект: духів викликають,

як правило, тільки дівчатка, причому, це підкреслюється інформантками. Друге — це географія: переважна більшість респондентів (включно із тими, чії тексти не залучалися безпосередньо до цього дослідження) походить із периферії — з невеликих районних, зрідка обласних центрів, але не з великих міст. Крім того, немає жодного тексту із Західної України (виняток становить один текст із Закарпатської обл.). Можна припустити, що це пов'язано із релігійним фоном, а саме із католицькою традицією, яка не могла не впливати на виховання дітей у родині, дошкільних та шкільних установах. Однак це, безумовно, вимагає проведення додаткових опитувань та більшої вибірки текстів. І останнє: якщо тексти відтворюються інформантом рідною українською мовою, то власне формули викликання духів і назви персонажів озвучуються російською. Можливо, це говорить про те, що у 1970-на початку 1990-х рр. російська була спільною мовою міжнаціонального спілкування — зокрема, в піонерських, а згодом просто літніх таборах, де відпочивали діти з усіх республік колишнього СРСР, і звідки привозили додому знання з різних областей дитячого фольклору. У майбутньому цікавим видається також простежити еволюцію репертуару викликання різних істот від покоління автора, або більш старших до покоління сучасних дітей — тобто подивитися на механізми успадкування та відтворення явища дитячих «викликань», наявність змін у їх персонажному складі тощо.

Література:

1. Байдуж М.И. Городская демонология в постсоветский период / М.И. Байдуж // Актуальные проблемы исторических исследований: взгляд молодых ученых: материалы научного форума. — Новосибирск, 2011. — С. 269 — 276.
2. Борисов С.Б. Культурантропология девичества. Морфология и генезис девичьей составляющей современной неофициальной детско-подростковой культуры / С. Б. Борисов [on-line]: http://anthropology.ru/ru/texts/borissv/girlhd_0.html
3. Борисов С.Б. Мир русского девичества 70 — 90 годы XX века. / Сергей Борисович Борисов. Москва, 2002. — 343 с.
4. Борисов С.Б. Энциклопедический словарь русского детства / Сергей Борисович Борисов. В 2-х Т., Шадринск, 2008. — 518 с.
5. Буйских Ю. Тайные праздники детей в мире городской семьи: между игрой, мифологией и магией / Ю. Буйских // Šventės šiuolaikiniame mieste = Festivals in the modern city: straipsniu rinkinys. Vilnius, 2013. S. 138 — 149.
6. Бычкова Е. «Вызвать Бабку-Монетницу»: от игровых к магическим практикам / Е. Бычкова // Фетиш и табу: антропология денег в России. Москва, 2013 — С. 256 — 268.
7. Дандес А. Кровавая Мэри в зеркале: ритуал и половое созревание / Алан Дандес // Фольклор: семиотика и / или психоанализ. М., 2003. — С. 231 — 250.
8. Лойтер С. Детская повествовательная традиция / С. Лойтер // Междунар. Науч. конференц. «Рябининские чтения-95»: Сб. докладов. Петрозаводск, 1997 [on-line]: <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-1995/142.html>
9. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых, Санкт-Петербург, 2008 / Марина Осорина [on-line]: www.psi-gram.livejournal.com/69546.html
10. Разумова И. А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История / Ирина Разумова. Москва, 2001. — 376 с.
11. Соловьева А.А. Детские «вызывания» в Пудожском районе / А.А. Соловьева // Живая Старина. № 5. 2005: [on-line]: <http://cmb.rshu.ru/article.html?id=66578>
12. Топорков А. Детские секреты в научном освещении (Обзор современной литературы по детскому фольклору) / А. Топорков // НЛО, № 45. 2000. [on-line]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/45/topork-pr.html>
13. Топорков А. Пиковая Дама в детском фольклоре / А. Топорков // Русский школьный фольклор. От «вызываний» Пиковой Дамы до семейных рассказов. М., 1998. — С. 15 — 55
14. Трыкова О. Ю. О современном состоянии жанров детского фольклора / О. Ю. Трыкова [on-line]: http://vestnik.yspu.org/releases/doskolnoe_obrazovanie/12_5/
15. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл. / Йохан Хейзинга. М., 1992. — 464 с.
16. Чередникова М. П. «Голос детства из дальней дали...» (Игра, магия, миф в детской культуре) / Марина Павловна Чередникова. Москва, 2002. — 224 с.
17. Чередникова М. П. Современная русская детская мифология в контексте фактов традиционной культуры и детской психологии / Марина Павловна Чередникова. Ульяновск, 1995. — 253 с.
18. Anglickienė Laima. Šiuolaikinis moksleivių / folkloras / Laima Anglickienė, Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė, Jurgita Macijauskaitė-Bonda, Ingrida Šlepavičiūtė. Vilnius, 2013. — 374 p.
19. Armitage Marc «All About Mary»: Children's use of the toilet ghost story as a mechanism for dealing with fear, but fear of what? / Marc Armitage // Contemporary Legend. 2006. № 9. p. 1 — 27.
20. Bayduzh M. The Queen of Spades and her «sister» Bloody Mary in urban Russian legends / M. Bazduyh // In print.
21. Kulakauskienė Dovilė. Pirmoji magijos praktika moksleivių gyvenime: dvaselių kvietimai / Dovilė Kulakauskienė // Lietuvių Folkloro Raidos Tendencijos. Tautosakos darbai, 2008. XXXV. S. 134 — 150.
22. Norder Dan. The Face in the Mirror: Looking at Bloody Mary, Mary Worth and Other Variants of a Modern Legend. 1999, 2003. / Dan Norder [on-line]: <http://web.archive.org/web/20070430222448/http://www.mythologyweb.com/bloodymary.html>

Список інформантів:

- А. Н., 1987 р., (нар. у м. Сарни Рівненської обл., проживала у м. Валки Харківської обл., з 2005 р. мешкає у м. Києві). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- А. П., 1981 р.н. (нар. в м. Токмак Запорізької обл., мешкає в м. Харкові з кін. 1990-х рр.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- А. С., 1989 р. (нар. і мешкає у м. Києві). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- Г. З., 1974 р.н. (нар. у м. Березівка Одеської обл., проживає у м. Одеса). Зап. М. Маерчик у 2004 р.
- Л. Б., 1960 р.н. (нар. у Чернігівській обл., донедавна проживала у Кіровограді). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

М., 1983 р.н. (нар. у м. Краснодон Луганської обл., мешкає у Києві з 2006 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

М.Л., 1975 р. н. (нар. в м. Мелітополі Запорізької обл., мешкає в м. Києві із середини 1990-х рр.). Зап. Ю. Буйських у 2012 р.

М. Р., 1990 р.н. (нар. в м. Макіївка Донецької обл., мешкає у м. Києві з 2012 р.) Зап. Т. Момот у 2013 р.

П. Д., 1994 р.н. (нар. і проживає у м. Запоріжжя). Зап. М. Маєрчик у 2004 р.

С. М., 1986 р.н. (нар. у м. Харцизьк Донецької обл., мешкає у Києві з 2010 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

Т. М., 1988 р.н. (нар. у м. Вінниця, мешкає у м. Києві з 2010 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

Буйських Ю. Вызвать Пиковую Даму, гнома и лепрекона: освоение мифологического дискурса города детской субкультурой. — Статья.

Аннотация. Медиумические практики детей и подростков, бытующие в городе, являются одним из наиболее ярко выраженных способов освоения детской субкультурой мифологического дискурса. Статья освещает явление «вызываний» сверхъестественных существ в детской городской субкультуре конца 80-х — середины 90-х годов XX в. (на примере украинской городской традиции). Оно рассматривается как такое, что стоит на стыке магии, мифологии, игры. Предложена типология медиумических практик, рассмотрен их персональный состав, проанализированы функции.

Ключевые слова: детская субкультура, медиумические практики, детские «вызывания», спиритические сеансы, мифологический персонаж.

Buyskykh J. To evoke Queen of Spades, dwarf and leprechaun: the exploration of urban mythological discourse by the children's subculture. — Article.

Summary. From the whole variety of phenomena found in the children's subculture of the modern city I have selected those which are the closest to the point where the game, mythology and magic converge, featuring elements of each of them. These are the so-called children's 'evocation' of supernatural creatures and related haunting. Due to modern studies, children's 'evocation' expanded over the entire territory of the former Soviet Union beginning from the late 1970s — early 1980s. They became a typical feature of school life and folklore and continued at least until the early 2000s.

Playing in contacts with the underworld, particularly by calling various creatures 'from there' in order to ask a question or see something horrifying and prohibited, the child thus discovers the sphere of fear and the sphere of death. The data recorded helps to define clearly two types of children's 'evocation': 1) evocation of mythological characters per se; 2) haunting of classical type, which reveal certain relation to the girl's fortune-telling widespread in the traditional rural culture.

Both types employ the entire arsenal of magic attributes and acts: candles, mirrors, circles drawn with chalk, pendulum (a needle on the thread), triple repetition — calling a spirit from the other world, and so on. All 'evocations' have the common idea of possible contact with the underworld, controllability of supernatural creatures which could be achieved by performing a number of magic acts. The characters featured in 'evocation' and haunting are eclectic. They include creatures from various traditional mythological traditions, urban legend characters, and figures of famous personalities. Thus, the 'characters' of 'evocation' per se include, first of all, characters from various mythological systems: typical European dwarf (known as 'dwarf', 'matiukalnik'), Irish leprechaun, and much younger character of urban legends — Bloody Mary. The Queen of Spades, although not being a mythological character in the classical sense, nevertheless possesses all features of the latter and is a quite popular character of children's 'evocation'.

The main functions which the aforementioned forms of urban children's leisure perform include: initializing, socializing, cognitive, and partially prophetic (wholly belonging only to haunting when children are trying to learn the future).

Keywords: children's subculture, mediumship practices, children's 'evocation', haunting, mythological character

Ващенко В.В.,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
м. Дніпропетровськ

ПСИХОАНАЛІЗ ЯК ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА: АРХЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У ТЕКСТАХ З. ФРОЙДА

Анотація. В статті розглядається проблема взаємозв'язку та відмінностей між психоаналізом та психоісторією з точки зору текстів З. Фрейда. Піднімається проблема інтердисциплінарного та дисциплінарного транзиту професійних ролей З. Фрейда. Ставиться питання про місце «археології» психоаналізу З. Фрейда в інтелектуальній історії Європи між «генеалогією» Ф. Ніцше та «археологією знань» М. Фуко. Аналізується гіпотеза щодо легітимації психоаналізу як наукової дисципліни археологією. Визначаються механізми такої легітимації та водночас раціоналізації, важливу роль серед яких виконувала логіка відкриття.

Ключові слова: історіографія, психоаналіз, психоісторія.

Теоретична проблематика, що знаходиться в центрі нашої уваги останнім часом — дослідження інтердисциплінарного поля взаємодії між *психологією та історіописанням* з перспективи саме *історії історичної науки*. Така перспектива кардинально відрізняється від традиційного психоісторичного ракурсу інтердисциплінарної комунікації по вісі «психологія-історіописання».

Якщо інтерес психоісториків, за звичай, обертається навколо того, які психологічні теорії, у який спосіб й з яким ступенем валідності можуть бути застосовані у просторі історіописання, коли історики вписуються у психологічний дискурс на правах «боржників» та «позичальників» знання, то нас цікавить протилежне за спрямуванням питання, а саме: які елементи історичного знання й у який спосіб були залучені психологами для конструювання норм власної науковості у ХХ ст. [1]. Таке повернення символічних боргів психологам може становити перший крок для повноцінного діалогу та інтердисциплінарної взаємодії, символічного обміну, в процесі якого поступово має сформуватися спільний інтелектуальний простір історіописання та психології.

В цьому дослідженні буде показано, що в основі домінуючого проекту психології ХХ ст. — *модерністського*, який дисциплінарно оформився у вигляді *психоаналізу* й, з усіма своїми варіаціями, хронологічно тривав аж до початку 80-х рр.,

лежать певні *образи історичного знання й моделі історіописання*. За такою демонстрацією проглядатиме більш амбітна мета — спроба розглядати повстання психологічних дисциплін та теорій ХХ ст. як віхи у розвитку історіописання й історичної науки, інтерпретуючи їх як своєрідні «аномалії історіописання». У такий спосіб, на нашу думку, не лише можуть бути проявлені можливості подолання дистанції між психологічним та історичним знанням, але й має бути переглянуто образ самого історичного знання у ХХ ст. й, відповідно, що є більш важливим — накреслено перспективи його подальшого розвитку.

Підпорядковуючись цій остаточній меті, буде продемонстровано, як у психоаналізі З. Фрейда з самого початкового моменту його виникнення додалася дисциплінарна дистанція між психологією та певним образом історичного знання. Доведеться переглянути тут пунктирно та контекстуально історію виникнення «психоаналізу», посилаючись на відповідний доробок євроатлантичної думки, згідно з якою певна візія історичної науки та відповідний образ історичного знання виступали тією загальною моделлю, за лекалами якої З. Фрейд формував психологічну дисципліну власного імені.

Проте, відправним пунктом наших роздумів стануть дотичні рядки одного з провідних методологів української історичної науки — проф. В. В. Підгаєцького, який у підрозділі своєї монографії «*Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття*» звернув увагу читачів на доволі неочікувану дисциплінарну роль З. Фрейда (див.: «*Зигмунд Фрейд — як джерелознавець або про зміст поняття «вірогідність» і про деякі методи її досягнення*» [2]). Так, несподівано для себе, В. В. Підгаєцький відкрив малопомітні контури З. Фрейда, котрий під час лекції з основ нової на той час дисципліни — психоаналізу, виступаючи перед фаховою аудиторією студентів-медиків, провів сеанс перевтілення у образ професійного історика — професора-історика: «І тут зовсім несподівано, як на мене, від суто медичних проблем З. Фрейд переходить до проблем історичних [у «*Лекціях з психоаналізу*» — В. В.]. Він пропонує своїм слухачам уявити собі,

що вони знаходяться не на лекції з психоаналізу, а з історії і лектор розповідає їм про Олександра Македонського» [3].

Що значив цей «історичний» жест засновника психоаналізу? Чи була ця «гра в історика» звичайною «театральною» репризою й чи вичерпується сенс такого «інтердисциплінарного» перевтілення суто дидактичними та риторичними завданнями, які ситуативно стояли перед психіатром З. Фройдом на одній з його публічних лекцій? Чи, можливо, фігура «психоаналітика-історика», блукаючи з одного фахового тексту австрійського інтелектуала у інший, набувала рис константної величини, яка відсилає до глибинних дисциплінарних сенсів психоаналізу як такого?

Принаймні, у євроатлантичній інтелектуальній традиції проблематика присутності історіографічного дискурсу у текстах З. Фрейда, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. досліджувалася доволі інтенсивно [4], що схиляє на користь його не випадкового та не ситуативного характеру. Але й від західних читачів все ще очікують здивування, коли йдеться про законність та обгрунтованість місця З. Фрейда як канонічної фігури в традиційній ієрархії європейських філософів історії. З цього приводу один з засновників психоісторії Брюс Мезліш (В. Mazlish) писав: «Це може здивувати деяких читачів при трактовці З. Фрейда як останнього з великих класичних філософів історії. І все ж такий опис є точним. Засновник психоаналізу належить до традиції Конта і Гегеля, а особливо — Віко, крізь наповнення яким його можна добре розглянути. Як і останній, Фройд розробив нову науку — у даному випадку, психоаналіз замість філології — яка запропонувала важливі ключі для вирішення загадки минулого людини» [5].

Насправді, питання інтердисциплінарного та дисциплінарного транзиту професійних ролей З. Фрейда й полягає у тому, що він не був ані фаховим джерелознавцем, ані філософом історії й, вже напевно ані (продовжуючи шереду несподіванок у переліку його «історіографічних» ролей) професійним «археологом». Але саме на останній з перелічених ролей, зважаючи як на «аматорські» інтереси самого «засновника психоаналізу», так і на методи та «дисциплінарний образ», який він конструював щодо створеної ним нової дисципліни — психоаналізу, а також на відповідний інтелектуальний доробок в євроатлантичній традиції [6] — буде зосереджено нашу увагу.

Між «генеалогією» Ф. Ніцше та «археологією знань» М. Фуко має віднайти своє законне місце в інтелектуальній історії Європи й «археологія» психоаналізу З. Фрейда. Тим більше, що такого дисциплінарного погляду на психоаналіз дотримується чимала кількість знакових інтелектуалів

Європи ХХ ст. Так, наприклад, Поль Рікер (Ricoeur P.), підкреслюючи важливість археологічної метафори у фрейдистському мисленні, зазначав: «Фрейдизм є експліцитною та тематизованою археологією... психоаналіз є археологією; він є археологією суб'єкта» [7]. Але що дійсно це значить задумати психоаналіз у термінах археології душі? Проблема, яка нас тут цікавитиме — є проблемою суто історіографічною: які образи історичної науки ХІХ ст. й, зокрема, археології, було задіяно засновником психоаналізу задля конструювання успішного дисциплінарного образу психоаналізу.

1. Емоційний фон археологічного проекту психоаналізу З. Фрейда: бажання, задрість, інтереси

Розпочнемо осмислення місця дисциплінарного археологічного проекту З. Фрейда та його ролі у модернізації психології зламу ХІХ — ХХ ст. з дечого *особистісного* — з того емоційного фону, який супроводжував археологічну метафору у текстах засновника психоаналізу. Ці занадто людські емоції — доволі сильні, власне найсильніші (а йшлося, як побачимо, про цілу веревичку *бажань* — *задрість* та *ненависть* — принаймні, про їх очевидні маркери) — окреслювали первинну сцену письма, у межах якого розгортався «археологічний проект» його психоаналізу.

1.1. Бажання: корекція образу-себе або З. Фройд як невідомий «експерт» з археології

У листі від 17 лютого 1931 року до Стефана Цвейга — палкого прихильника та популяризатора психоаналізу — засновник психоаналізу піддає назовні невеликій, проте дуже суттєвій корекції той образ, який намалював австрійський письменник, подаючи інтелектуальну біографію З. Фрейда: «...з Вашим зображенням не збігається... що я все таки приніс багато жертв заради того, щоб зібрати колекцію грецьких, римських та єгипетських раритетів й взагалі то *більше читав археологію, ніж психологію...* [виокр. — В. В.]» [8]. Отже, Стефан Цвейг написав художню біографію З. Фрейда, віддавши йому належну шану як засновнику нової психологічної дисципліни — психоаналізу. Натомість, сам засновник цієї тільки-но повсталій дисципліни замість того, щоб насолоджуватися законним визнанням та почесним статусом першопроходця, дуже обережно зміщуючи акценти з психології на археологію, волів би у відповідності з цим перенакреслити контури власної біографії. Принаймні, з огляду на прочитану ним літературу та отриманий інтелектуальний досвід, він, зонайменше, міг би претендувати на роль радше *експерта з археології, ніж психології* й жалкує, що саме така його іпостась не була донесена до публіки й читачів його біографії у

виконанні С. Цвейга. Фройд як археолог, більше археолог, ніж психолог — така різниця між З. Фройдом — літературною проекцією, сконструйованою *письменником* С. Цвейгом, одним словом, «портретом ззовні» та його, *психолога* З. Фрейда, «справжнім обличчям» або, точніше «бажаним обличчям», яке він волів би побачити й, яке, на жаль, не побачать інші — читачі його інтелектуальної біографії. І це не був єдиний й останній випадок, коли «реальний» З. Фройд-«психолог» здійснював інтердисциплінарний стрибок у площину «бажаного» З.Фрейда-«археолога».

1.2. *Заздрість: боротьба за першість в археології або, випереджаючи Г. Шлімана та А. Еванса*

У «Мойсеї та монотеїзмі» [9] — останньому, й тому значимому тексті (три частини якого побачили світ у 1937-1938 рр.), тяжко хворий, виснажений боротьбою з раком та численними операціями, З. Фройд писав:

«Знаходячись на рівні психологічної науки сьогодні, ми давно вже, задовго до Шлімана та Еванса, могли б поставити питання: звідки взявся увесь цей матеріал переказів та міфів, який Гомер та... грецькі драматурги перетворили на безсмертні твори мистецтва». (Наведений нами переклад Р. Додельцева, який навряд чи можна назвати блискучим, нівелює сенс написаного З. Фройдом, тікаючи від мовної специфіки сказаного: «З позицій наших сьогоднішніх психологічних уявлень можна було задовго до Шлімана та Еванса задати запитання: звідки греки взяли весь той матеріал легенд, що перероблявся Гомером та великими античними драматургами у своїх шедеврах» [10]).

Й всі ці зізнання З. Фрейда у хіба що не обсесивній пристрасі щодо діяльності археолога відбуваються на фоні відвертої, засвідченої в його «Автобіографії» «нелюбові» до професії лікаря: «Якоїсь особливої пристрасі до професії та діяльності лікаря я, у ті молоді роки, не відчував, як, власне, й опісля також... мене більше цікавили справи людські, ніж об'єкти природи...» [11].

Все прописується З. Фройдом так, немов дисципліна психоаналіз і він, її визнаний засновник, конкурує не з відповідними теоріями у галузях психології та психіатрії, не з фахівцями-психіатрами, а вступає у безпосереднє інтердисциплінарне змагання з археологією та видатними археологами. Більш того, австрійського інтелектуала нав'язливо переслідують тут питання пріоритету, викликане іменами Г. Шлімана та А. Еванса — фактичних фундаторів археології як дисципліни. Задля цього була використана дивна нарративна темпоральна конструкція, яка ламає будь-який природний хід часу у фікції уяви та міфічної циклічної конструкції: «ми давно вже, задовго до Шлімана та

Еванса...», правда, якби «сучасну психологію» й його, як її засновника, перенести у час перед ними. Що значить подібний «трансфер» й руйнація часу у боротьбі за першість? Всього лише заздрість, яка скеровує письмо З.Фрейда? Мова дарує насолоду отримати першість, якщо цього дуже бажаєш. І все виглядає так, немов підприємство усього його життя — психоаналіз, було сконструйовано лише задля того, щоб З. Фройд під кінець життя міг написати цю фразу, отримавши повну сатисфакцію [12]. Хоча б на письмі. Саме сформований З. Фройдом психоаналіз, з перспектив власних конструкцій, міг би претендувати на місце археології й археологічних відкриттів, зроблених Шліманом та Евансом стосовно Трої. Саме він, З.Фройд, міг би знаходитися на місці Шлімана та Еванса, саме йому б належали їх відкриття.

Отже, по-перше, З. Фройд у *бажаному* дисциплінарному образі-себе самопрописується як експерт з археології, більше археології, ніж психології.

По-друге, таке його бажання-себе в образі археолога підсилюється аргументацією та реалізується на фоні власного ж зізнання у *відсутності пристрасі* (нелюбові) до лікарської професії та, навпаки, *зацікавленості* у людських справах, що сам він трактує як відсутність інтересу до природничих наук.

По-третє, З. Фройд зі своїм психологічним дисциплінарним проектом претендує на роль першості саме у галузі археології, проявляючи очевидну *заздрість* стосовно провідних сучасних йому археологів — німця Г. Шлімана та англійця А. Еванса.

Таким чином, треба мати на увазі, що археологічне письмо, створене З. Фройдом, його раціональність та взаємопереплетені теоретичні дискурси психології й археології розгортаються у межах цих особистих бажань, зацікавлень, заздрості та заперечень засновника психоаналізу [13].

Саме його сучасна психологія була б археологією. Та хто сказав, що «психоаналіз» належав до відомства «медицини», а не «археології» й що З. Фройд не розробляв своєрідний різновид історичної дисципліни, який лише за іронією долі опинився у розділі «психіатрії» чи «психології»? Адже, археологія як «могутня метафора» у межах «психоаналітичних текстів» З. Фрейда (саме так назвав один з провідних дослідників даної теми — Дональд Каспіт (Kuspit D.) [14]) надихала З. Фрейда від його найраніших досліджень з етіології істерії до останніх теоретичних праць у галузі психології релігії у «Мойсеї та монотеїзмі».

2. Формування образу психоаналізу як археологічної дисципліни

2.1. Наслідуючи логіку відкриття Г. Шлімана: крокуючи за античним міфом

Отже, якщо гіпотеза про сукупність емоцій та бажань З. Фрейда, ядро яких утворювала заздрість до відкриттів Г. Шлімана має сенс [15], то можна припустити, що весь дисциплінарний образ психоаналізу формувався як спосіб психічної раціоналізації цих емоцій його засновником і «трансферу» теоретичних і дисциплінарних положень сучасної йому археології, а також перенесення логіки відкриття Г. Шлімана у галузь психоаналізу.

Підсиленням даного припущення слугує і той простий факт, що життя З. Фрейда у часовому вимірі покривало період становлення археології як наукової дисципліни. Засновник психоаналізу народився у 1856 р., коли Троя була міфом, а пограбування стародавніх захоронінь складало норму поведінки великої кількості забезпечених та не дуже авантюристів — мисливців за скарбами, а помер — у 1939 р., коли у багатьох центрах давньої цивілізації (наприклад, у Афінах та Каїрі) було засновано археологічні музеї.

Отже, очевидно, що становлення психоаналізу як наукової дисципліни відбувалося у той же самий час, в який і археологія конститувала норми власної науковості.

Проте, порівняно з інфантильною дисципліною, котра лише спиналася на ноги — порівняно з психоаналізом, археологія у дні З. Фрейда мала більшу популярну привабливість й справжню респектність. Й, поєднуючи психоаналіз з археологією, З. Фрейд робив «театральний жест» до публіки взагалі — до неінтелектуального натовпу. Така апеляція З. Фрейда до однієї з легітимних історичних дисциплін пов'язала непопулярне, підозріле підприємство — психоаналіз, з респектним — археологією, яке, власне, й набуло особливої популярності після відкриття Г. Шліманом Трої.

Отже, з соціальної дисциплінарної перспективи фрейдистська апеляція до археології може бути розглянута як зусилля знайти прихильність соціума й навіть мати деяку частину героїчних якостей, пов'язаних з перенесенням героїчної аури археології XIX ст. на психоаналіз.

Проте, за цією популістською конотацією інтердисциплінарної стратегії австрійського психіатра легко розпізнавалася й набагато більш серйозна мета, яку переслідував З. Фрейд, залучаючи археологічну метафору. На дисциплінарному рівні вповні припустимою може виглядати гіпотеза щодо легітимності психоаналізу як наукової дисципліни археологією й з цих перспектив треба прослідкувати механізми такої легітимності [16].

До механізмів такої легітимності та водночас раціоналізації належала логіка відкриття, задіяна Г. Шліманом при розкопках Трої й, вочевидь, перенесена З. Фрейдом у галузь психоаналізу як один з його базових теоретичних конструктів. Йдеться про концепт славнозвісного «едипового комплексу», який, за загальною згодою, утворює теоретичну серцевину психоаналізу.

«Логіка відкриття» Г. Шлімана, нагадаємо, полягала у тому, що він продемонстрував реальність героїв та фактів Трої. Фактично, *давньогрецька легенда надавала археології спеціальне поважне соціальне місце*. Така археологічна стратегія німецького археолога — слідування давньогрецькому легендарному матеріалу, що дозволило спродувати конкретні наукові результати, відкрила для З. Фрейда шлях легітимності його новоповсталі дисципліни: пішовши за міфом про Едипа австрійський психіатр відкрив головні сексуальні комплекси, що скеровують поведінку людини — т. зв. «едипів комплекс»: «Так як Шліман основував свої розкопки на Гомері, так і зображення Фрейда щодо роботи психоаналізу скеровувалося довірою стосовно доказового значення класичної літератури, як це видно в його використанні драми царя Едипа» [17].

З цього приводу наведемо розлогу цитату з монографії Ліс Мьолер, в якій розкриваються механізми перенесення «логіки відкриття» Г. Шлімана у галузь психоаналізу: «Наскільки самі археологи безпосередньо розглядали це, розкопки Трої та Кноса вводили міф у царство реальності. Робота Шлімана та Еванса показала археологам, що «безперечно існує ядро історичної правди у більшості з стародавніх грецьких легенд» і Фрейд бачив свій власний психоаналітичний проект відбитим у цьому відкритті. Якщо ядро історичної істини може бути знайдене в античних легендах і міфах цієї культури, то чому це ж не може бути застосовано до міфів і легенд окремого індивідуума, тобто, до фантазій і мрій, які формують психоаналітичний об'єкт дослідження? І відколи археологи, за словами Шлімана, мали успіх «в проникненні до найглибшої темряви та доісторичних часів», чому це не може бути можливим для психоаналізу у відкритті передісторії суб'єкта? Доповідаючи Флісу щодо прогресу його самого останнього аналізу, Фрейд писав: «Для похованих глибоко внизу всіх його [пацієнта] фантазій ми знайшли сцену від його примітивного періоду (до двадцяти-двох місяців), який відповідає усім вимогам і з якого витікають усі головолітки». Лист, який датується 12 грудня 1899 р., продовжується...: «Це все у той же самий час — сексуальне, цнотливе, природне й т.ін. Я все ще не можу повірити в це. Це ніби Шліман розкопав іншу Трою, яка, як вірили,

була міфічною». У світлі порівняння Фрейда сцени дитинства з шліманівською Троєю, психоаналіз, здається б, не є новим і підозрілим підприємством, але радше є спробою розширити археологічний проект на області індивідуальної душі. Й дійсно, це, я думаю, було тим, як Фройд на зламі сторіч сприймав свою власну роботу» [18].

2.2. Стратиграфічний метод у археології та психоаналізі: моделі запозичення

Психоаналіз переніс у власний дисциплінарний простір не лише «логіку відкриття», яка була успішно задіяна у сучасній йому археології, але й відповідну методологію — т. зв. «стратиграфічний» метод. У чому суть цього методу?

Як зазначає дослідниця археологічних стратегій у літературі XIX ст. Олександра Варвік «...розкопки Шліманом Трої у 1870-х залежали від дуже специфічної ідеї, якій він слідував: копати вглиб, щоб віднайти правду існування міста Гомера. У його власних словах: «Оскільки це було моєю метою розкопати Трою, яку я сподівався знайти в одному з нижчих міст, я був змушений зруйнувати багато цікавих руїн у верхніх шарах» [19].

Ця дихотомія між глибиною та поверхнею відноситься, врешті-решт, до зміни загальної концепції особи і зростаючого інтересу щодо людського внутрішнього наповнення у постреформаційну еру. Ці ідеї з'явилися в той же самий час, як і поняття стратифікації в геології та археології. В обох дисциплінах було визнано, що шари скелі, так як і осад порід, відкладалися протягом довгих періодів часу, і що пониження у глибини землі відповідало певним чином пониженню у глибинах лінійного часу. Проте, з цих обох дисциплін археологія була більше сполученою з дослідженням саме людського минулого, і, отже, з історичним часом [21].

Таким чином, суть археологічного «метода», який складав теоретичне підґрунтя для проведення розкопок Г. Шлімана (власне, як і інших археологів XIX ст.) полягала в тому, що нижчі культурні шари розкопок, які приховували істину про минуле, відповідали найдавнішому періоду на шкалі часу. Істина, глибина та минуле поєднувалися, за такою логікою, в одне нерозривне сенсоутворююче ціле.

Треба зазначити, що все дев'ятнадцяте століття перебувало під впливом цієї нав'язливої ідеї щодо певного типу взаємовідносин-диз'юнкцій — між «поверхнею» і «глибиною», між тим, що проявляється назовні й тим, що є всередині. Застосовуючи археологічний наратив для описування роботи аналізу, Фройд розташовував його власне підприємство в межах цієї епістемологічної парадигми «зовнішнього / глибини». Таке розрізнення позначає психоаналітичний метод саме як такий,

що не задовольняє себе залишками на поверхні, але проникає до того, що приховане внизу, причому, минуле ототожнюється з глибиною [21].

З усіх нових напрямів західного думання, що розвивалися в дев'ятнадцятому і продовжували свій інтелектуальний рух також у двадцятому сторіччі, психоаналіз був, можливо, єдиним, котрий зробив найбільшу ставку на гру відношень між глибиною і поверхнею, й, явно, роблячи так, запозичив це з мови археології. Фройд писав про «найглибшу страту розуму», і зробив відмінності між заманіфестованим та латентним, цивілізованим і нецивілізованим, історичним і доісторичним, дорослим та інфантильним, фактом і фантазією. Ці різні покликання на глибину часто взаємно корелюють в його роботах [22].

Як ми бачили у випадку з Фройдом, ці різні опозиції прагнуть стати сполученими одна з одною. Минуле автоматично сполучається зі стратиграфічною глибиною й потребує того, щоб бути відтягнутим назад на поверхню з темряви і п'їтьми й лише, якщо таке відбудеться — бути джерелом значимого знання» [23].

Підбиваючи підсумки цієї короткої розвідки, котра радше відкриває простір певних проблем, ніж вирішує їх, можемо, між тим, говорити про деякі очевидні результати.

Очевидно, що археологія зламу XIX — XX ст. була однією з тих структуроутворюючих дисциплінарних стратегій історіописання, котра спричинилася до появи та легітимізації знакового психологічного проекту XX ст., у межах якого була здійснена кардинальна модернізація психології та психіатрії — до появи психоаналізу.

Очевидно, також, що така імплементація археології у тканину психо-дисципліни була неможливою без «людського, занадто людського» — без задіяності відповідних комплексів засновника психоаналізу, механізми раціоналізації яких й проявили себе у формі цієї імплементації. Така раціоналізація проявляла себе як у формі відповідної «логіки відкриття», так і у вигляді «методології».

Й, нарешті, очевидно, що символічний інтердисциплінарний обмін між психологією та історіописанням, що привів до утворення у XX ст. на їх кордонах нової «гібридної» дисципліни — психоісторії, має інтерпретуватися не як транзит односпрямованих запозичень від психології до історії, а як рівноправний інтердисциплінарний діалог. Причому, психоаналіз з таких перспектив виглядає як простір раціональності, котрий може бути потрактовано як «аномальну» форму історіописання.

Література:

1. Дане дослідження є продовженням наших попередніх зусиль щодо прояснення кордонів перетину двох дискурсів — психо-дискурсу та, власне, дискурсу історіографічного — в епоху Модерну. З огляду на це, наші попередні дослідження було зосереджено на проблемі «присутності» «неврозу» у текстах одного з «батьків» історичної науки початку ХХ ст. — М. Грушевського (Див.: Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). — Д.: Вид-во ДНУ, 2002. — 408 с.; Ващенко В. В. Генетичний метод (1903 р.): неврастенія як модерністський стиль самопрезентації науковця // Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. — Д.: Вид-во ДНУ, 2007. — С. 122-193). Ця ж розвідка являє собою зворотно «синхронічну» спробу прояснити порядок функціонування історичного дискурсу у просторі текстів одного з «батьків» «сучасної» психології — З. Фрейда, роки інтелектуальної активності якого також припали на початок ХХ ст.
2. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. — С. 281-287.
3. Там само. — С. 284.
4. Див., наприклад, відповідний розділ монографії Стівена Е. Голдберга «Два взірця раціональності у писаннях З. Фрейда» (Goldberg S.E. History and historicity in psychoanalysis // Two patterns of rationality in Freud's writings. — Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press, 1988. — P. 114-147).
5. Mazlish V. The Riddle of History: The Great Speculation from Vico to Freud. — N.-Y.: Harper and Row, 1966. — P. 381.
6. Див. далеко не повний список праць, присвячених функціонуванню археологічного дискурсу у текстах З. Фрейда: Armstrong R. H. The Archaeology of Freud's Archaeology: Recent Work in the History of Psychoanalysis // The International Review of Modernism. — 1999. — № 3:1. — P. 16-20; Bowdler S. Freudian archaeology // Anthropological Forum . — 1996. — № 7. — P. 419-438; Bernfeld S. C. Freud and Archaeology // American Imago 8. — 1951. — P.107-128; D'Agata A. L. Sigmund Freud and Aegean Archaeology. Mycenaean and Cypriote Material From His Collection of Antiquities // Studi micenei ed egeo-anatolici. — 1994. — № 34. — P. 7-41; Kaus R. J. Archaeology of childhood. Psychoanalytic conditions for realizing childhood daydreams exemplified by Heinrich Schliemann // Psyche (Stuttg). — 1992. — Nov. — 46(11). — p.1037-69; Kuspit D. A. Mighty Metaphor: The Analogy of Archaeology and Psychoanalysis // Sigmund Freud and Art: His Personal Collection of Antiquities. L.Gamwell and R.Wells, eds. — N.-Y.: State University of New York and London: Freud Museum. — p. 133-151; Muller L. Freudian Reading: Analytical and Fictional Constructions. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. — 288 p.; O'Donoghue D. Negotiations of surface: archaeology within the early strata of psychoanalysis // Japa. — 52/3. — P. 653-671; Reeves C. N., Yumiko U. Freud As Collector: A Loan Exhibition from the Freud Museum. — Tokyo: Gallery Mikazuki, 1996. [See also the online exhibition at <http://www.kajima.co.jp/prof/culture/freud/index.html>]; Schmidt D. Refuse Archaeology: Virchow — Schliemann — Freud // Perspectives on Science. — 2001. — 1 June. — Vol. 9. — № 2. — P. 210-232; Schorske C.E. Freud: the psychoarchaeology of civilizations // The Cambridge Companion to Freud / Ed. by J. Neu. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991. — P. 8-24; Sliwa J. Egyptian Scarabs and Seal Amulets from the Collection of Sigmund Freud. — Krakow: Nakladem Polskiej Akademii Umiejetnosci, 1999.
7. Цит. за: Muller L. Freudian Reading: Analytical and Fictional Constructions. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. — P. 34.
8. З. Фрейд — С. Цвейг. Из переписки / По ту сторону принципа удовольствия. — М.: Прогресс, Литера, 1992. — С. 491.
9. В. Вахрушев у рецензії на харківське видання праць З.Фрейда (Фрейд З. Я и Оно. — М.: Эксмо-пресс; Харьков: Фолио, 2001 — 864 с.) пише з приводу цієї праці засновника психоаналізу: «Пікантність» праці у тому, що на цей раз йшлося про співплемінників З. Фрейда, винищення яких вже розпочав у 30-ті рр. Гітлер. Фрейд, який сам міг стати жертвою фашизму (його врятували світова слава й багатий викуп), з одного боку, демонструє свою наукову «безпристрасність» (біблейські євреї, як і будь-який первісний народ, могли бути жорстокими та ін.), з іншого, їх все ж таки виправдовує: по-перше, вбивство Мойсея було не марним, воно допомогло створити найкращу у світі релігію, по-друге, Мойсей був все ж таки «чужаком» для давніх іудеїв, єгиптянином за народженням й вихованням, що «переметнувся» до євреїв з надзвичайних обставин. Всі ці побудови віддають якоюсь штучністю. До того ж Фрейд, мабуть, не знав, що його «відкриття» стосовно національності міфічного Мойсея не є новим: ще Є. П. Блаватська у «Таємній доктрині» пише: євреї багато «запозичили з Єгипту через Мойсея та інших Посвячених...» (Див. рецензію Вахрушева у часописі «Волга», № 9, 1999). Додамо, що сам З. Фрейд, який дав нову релігію обраному народу — психоаналіз, що називали «єврейською наукою», взамін старої, при тому з позиції «чужого», того, хто підриває єврейські святині у найтяжчий для соплемінників час (і тут специфічну роль відіграє це посилання на «наукову об'єктивність»), багато чого запозичив з Єгипта. Насамперед — пристрасть до колекціонування єгипетської старовини. І не в останню чергу — практика гіпноза, з якої починається тернистий шлях психоаналізу. Щодо ідентифікацій З. Фрейда з Мойсеєм, пророком, який дає своєму народові нову релігію й страждає за це, пророком, який черпає свою мудрість в Єгипті, то серед останніх праць це питання підіймається у розділі 4 «Якщо Фрейд був Мойсей». Вступ: Мойсей та монотеїзм» монографії Alexander Irving E. Personology: Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography. Durham, NC: Duke University Press, 1990. (Тут автор розглядає взаємодію тексту «Мойсея та монотеїзма» та життя й біографії самого З. Фрейда).
10. Фрейд З. Человек по имени Моисей и монотеистическая религия. — М.: Наука, 1993. — С. 79.
11. Фрейд З. Автобиография / По ту сторону принципа удовольствия. — М.: Прогресс, Литера, 1992. — С. 92.
12. Треба визнати, що якоюсь мірою, хоч і посмертно, З. Фрейд взяв такі своєрідний реванш у Шлімана. Принаймні, ще й по сьогодні, археологія як дисципліна та зацікавлення археологією самого Шлімана набагато частіше розглядаються крізь призму психоаналізу, ніж навпаки — виникнення психоаналізу як дисципліни розглядається з огляду на становлення та методи археології. Як приклад пошлемося на статтю Kaus R. J. Archaeology of childhood. Psychoanalytic conditions for realizing childhood daydreams exemplified by Heinrich Schliemann // Psyche (Stuttg). — 1992. — Nov. — 46(11). — P. 1037-1069.
13. Першість у постановці питання «З. Фрейд як археолог» належить Бернфельд Сюзан Кассіпер (Bernfeld S. C.), яка ще у 1951 р. у «American Imago» опублікувала статтю «Фрейд та археологія» (Див.: Bernfeld. S. C. Freud and Archaeology // American Imago 8. — 1951. — P. 107-128) . У цьому тексті вона розгорнула першу

модель психоаналітичного пояснення — гіпотезу, яка інтерпретувала персональну зацікавленість З. Фрейда археологією. С. Бернфельд вважає, що, археологічна метафора мала велике особисте значення для Фрейда, в межах якої він розвивав власний інтерес до класичної літератури та античного мистецтва у юності. Ця зацікавленість пробудилася у майбутнього психіатра саме тоді, коли його родина переїхала з сільської місцевості до Відня й відбувся його розрив зі старою годувальницею, котра у свій час ввела маленького З. Фрейда у світ християнських релігійних ідей. Відкинувши розради релігії, З. Фройд повернувся обличчям до археології, котра відкрила йому істину, що речі, котрі були втрачені і поховані, можуть бути повернуті назад та реанімовані. Визначальна теза у аргументації С. Бернфельд зводиться до твердження, що археологія у психічному світі З. Фрейда посіла місце альтернативної релігії, виступаючи засобом для подолання часової обмеженості людського існування та смерті.

14. Kuspit D. A. *Mighty Metaphor: The Analogy of Archaeology and Psychoanalysis*. In: Sigmund Freud and Art: His Personal Collection of Antiquities. L. Gamwell and R. Wells, eds. — N.-Y.: State University of New York and London: Freud Museum. — P. 133-151.

15. На задрість З. Фрейда, викликану досягненнями Г. Шлімана при розкопках Трої, як на рушійний мотив зацікавленість австрійським психіатром археологією, вказують різні автори, наприклад Шорске: «Як підкреслює Шорске (Schorske), Фройд, що захоплювався, і задрив Генріху Шліману (Heinrich Schliemann), німецькому аматору-археологу, котрий, сильно здивувавши археологічний естеблшмент, мав успіх у локалізації давнього міста, яке він проголосив Троєю Гомера. Й це — навряд чи є збігом, що аналогія Фрейда з археологією в «Етіології істерії» — статті, написаній «усупереч моїм колегам» — читається як сконденсована версія саме шліманівського звіту щодо того, як він розкопував Трою й, отже, заглушив голоси тих експертів, які відкидали його теорію щодо місцерозташування міста Гомера». (Cit.: Müller L. *The Freudian Reading: Analytical and Fictional Constructions*. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. — P. 37).

16. До тих нечисленних дослідників, які заперечують теоретичний та легітимуючий вплив саме «археологічної» моделі Г. Шлімана на психоаналіз З. Фрейда належить німецький дослідник Д. Шмідт (Schmidt D.), який виклав свої погляди у доволі провокативній статті, назву якої можна було б вільно перекласти як «Археологія покидьків (або сміття): Вірхов — Шліман — Фройд» (див.: Schmidt D. *Refuse Archaeology: Virchow — Schliemann — Freud // Perspectives on Science*. — 2001. - 1 June. — Vol. 9. — № 2. — P. 210-232). Д. Шмідт зазначає, що у своїй відсилці до знання та технік археології, З. Фройд викликає уявні ландшафти такого людського минулого, яке не є репресованим, але — славним та монументальним. Ця суперечність або прогалина між характером психоаналітичних об'єктів та їх репрезентацією надає підставу для «археологічного» дослідження власне самого психоаналізу. З цією метою Шмідт конфронтує наративи одного з «героїв» археології XIX ст. Генріха Шлімана з двома невеличкими текстами Рудольфа Вірхова, в яких він розробляє дивовижну ідею «археології сміття». Пов'язуючи пошуки скарбів та сміттезвалища він запитує, чи дійсно саме «археологічні» практики наприкінці XIX ст. конституєвали той тип історичного знання, який призвів до сучасного історизму і є вирішальним не лише для Фрейда, але також і для сьогоднішніх теоретичних рефлексій щодо подальших археологічних перспектив в просторі культурних студій.

17. Warwick A. *The Dreams of Archaeology // Journal of Literature and Science*. —2012. — № 5. — P. 87.

18. Müller L. *Freudian Reading: Analytical and Fictional Constructions*. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. — P. 38.

19. Warwick A. *The Dreams of Archaeology // Journal of Literature and Science*. —2012. — № 5. — P. 87.

20. Thomas J. *Archaeology and Modernity*. — New York: Routledge, 2004. — P. 169.

21. Müller L. *Freudian Reading: Analytical and Fictional Constructions*. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. — P. 35.

22. Thomas J. *Archaeology and Modernity*. — New York: Routledge, 2004. — P. 162.

23. *Ibid.* — P. 169-170.

Вашенко В.В. Психоанализ как историческая дисциплина: археологический дискурс в текстах З. Фрейда — Стаття.

Анотация. В статье рассматривается проблема взаимосвязи и отличий между психоанализом и психоисторией с точки зрения текстов З. Фрейда. Поднимается проблема интердисциплинарного и дисциплинарного транзита профессиональных ролей З. Фрейда. Ставится вопрос о месте «археологии» психоанализа З. Фрейда в интеллектуальной истории Европы между «генеалогией» Ф. Ницше и «археологией знаний» М. Фуко. Анализируется гипотеза относительно легитимации психоанализа как научной дисциплины археологией. Определяются механизмы такой легитимации и в то же время рационализации, важную роль среди которых выполняла логика открытия.

Ключевые слова: историография, психоанализ, психоистория.

Vashchenko V. A psychoanalysis as a historical discipline: an archeological discourse in Freud's texts. — Article.

Summary. In the article the problem of intercommunication and differences between a psycho-analysis and psycho-history from the point of view of texts of Z.Freud is examined. The problem of interdisciplinary and disciplinary transit of professional roles of Z.Freud rises. A question about the place of psycho-analysis «archaeology» of Z.Freud in intellectual history of Europe between «genealogy» of F.Nietzsche and «archaeology of knowledge» of M.Foucault is defined. A hypothesis of legitimation of psycho-analysis as scientific discipline by archaeology is analysed. The mechanisms of such legitimation and at the same time of rationalization, an important role among which was executed by opening logic, are determined.

Keywords: Historiography, psychoanalysis, psychohistory.

*Гребцова И.С.,
доктор исторических наук,
профессор кафедры новой и новейшей истории
Одесского национального университета имени И.И. Мечникова*

БРАТЬЯ СОКАЛЬСКИЕ В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ СЕРЕДИНЫ XIX ст.

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления деятельности в Одессе экономиста и статистика И.П. Сокальского, публициста и редактора региональной печати Н.П. Сокальского, композитора и журналиста П.П. Сокальского, их участие в социокультурной жизни страны. Проанализированы публикации братьев Сокальских на страницах одесской прессы, освещены их позиции по коренным социально-экономическим и политическим проблемам Российской империи середины XIX ст.

Ключевые слова: братья Сокальские, реформы, позиции, периодическая печать, Российская империя, Одесса, регион.

Важным этапом в социально-экономической, политической и культурной жизни Российской империи стала переломная эпоха середины XIX ст. Это было время ликвидации феодально-крепостнических отношений, вступления страны на путь буржуазных реформ. Позиции общественности по коренным проблемам эпохи не только в столицах, но и в регионах страны аккумулировала периодическая печать. На нее возлагалась задача подготовки общественного мнения к предстоящим преобразованиям. Впервые в России, хоть и ограниченно, пресса получила возможность влиять на процесс разработки положений реформ. В этот период сформировалась плеяда ярких издателей, редакторов и журналистов. Заметное место среди одесских публицистов середины XIX ст. принадлежит братьям Сокальским, роль которых в развитии общественно-политической и культурной жизни города и края в исследовательской литературе еще недостаточно изучена.

Цель данной статьи — раскрыть основные направления деятельности братьев Сокальских в Одессе, проанализировать их публикации в местной прессе по экономическим и политическим проблемам середины XIX ст., выявить степень влияние их деятельности на социокультурную жизнь города и региона.

Важнейшим источником для исследования темы является личный архив П.П. Сокальского, хранящийся в фонде № 1 (Литературные материалы) рукописного отдела Национальной библиотеки

Украины имени В.И. Вернадского. Помимо документов, принадлежавших П. Сокальскому, в архив вошел массив документов Н.П. Сокальского, вероятно, после его смерти переданный младшему брату. Материалы семейного архива разрознены и требуют систематизации. В нем можно выделить ряд групп документов. К первой группе следует отнести материалы личного происхождения. Особое место среди них занимает «Дневник. 1849-1854» П. Сокальского, который включает преимущественно записи харьковского и екатеринославского периода. Дополняет сведения дневника «Отрывок черновика биографии» П. Сокальского. Творческий путь Н. Сокальского характеризует собранный братьями после его смерти комплекс материалов «К биографии Н.П. Сокальского». Вторая группа источников характеризует работу братьев Сокальских по редактированию газеты «Одесский вестник»: «Проект устройства и распределения редакционных занятий», «Дополнение к проекту устройства и распределения редакционных занятий» Н. Сокальского; «Заметка по поводу организации редакционных занятий» П. Сокальского. В них отражены взгляды редакции на программу газеты, ее рубрики, формирование штата сотрудников, оплату труда и т.д. Третья группа источников позволяет решить проблему атрибуции публикаций братьев Сокальских в периодических изданиях, необходимость чего объясняется особенностями функционирования прессы середины XIX в., когда большинство материалов, помещенных в ней, подписывались псевдонимами или криптонимами. Начало формированию этой группы источников было положено П. Сокальским, который подготовил целый ряд списков публикаций своего брата в прессе. Они вошли в три основных документа: «Статьи Н.П. Сокальского в «Одесском вестнике», «Сочинения Н.П. Сокальского: заметка», «К материалам по изданию собрания сочинений Н.П. Сокальского, 1831-1871». Документ под названием «Список некоторых статей И.П. Сокальского» позволяет выявить публикации, принадлежавшие в одесской прессе перу старшего из братьев. Комплекс материалов архива характеризует публицистическую деятельность П. Сокальского: «Список печатных

работ П.П. Сокальского, 1832-1886», «Список статей П.П. Сокальского с указанием журналов, где они печатались», «Статьи П.П. Сокальского в «Одесском вестнике» за 1861-1863» и другие. Четвертый комплекс документов составляют рукописи статей братьев Сокальских; три тетради Н. Сокальского: «Мои вдохновения» (две тетради стихотворений) и «Н.П. Сокальский, проза, тетрадь третья»; а также ряд материалов, отражающих интерес Н. Сокальского к всемирной и отечественной истории. В, написанных его рукой, обширных рукописях рассматривается проблема происхождения, расселения, быта славянских и германских народов, начальный этап развития древнерусской государственности: «О германских племенах и их соседях», «Заметка о славянах», «Быт доисторических славян», «Заметка о русских князьях». В материалах архива отражена деятельность П.П. Сокальского в качестве композитора. «Список всех работ П.П. Сокальского в хронологическом порядке» включает большинство его музыкальных произведений. Материалы личного архива дополняют эпистолярное наследие братьев Сокальских, отложившееся в личных фондах литераторов и публицистов в рукописном отделе Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге. Комплексный анализ всего массива источников позволяет всесторонне рассмотреть исследуемую проблему.

Иван, Николай и Петр Сокальские, сыновья профессора Харьковского университета П.И. Сокальского, получили хорошее домашнее образование и имели возможность продолжить обучение в университете. Старший брат И.П. Сокальский (1830-1896) окончил Харьковский университет, получил степень магистра. В начале 50-х гг. XIX в. он был приглашен на должность адъюнкта Ришельевского лицея, а с 1855 г. стал в нем профессором кафедры политической экономии и коммерции. Курс политической экономии И.П. Сокальский читал согласно утвержденной министерством программе, опираясь при этом в процессе преподавания на работы классиков экономической мысли и современных ему авторов. В своем курсе лектор освещал историю экономической науки и рассматривал ряд основополагающих научных вопросов: труд, капитал, производство, оборот, ценообразование, деньги, кредит и т.д. Курс коммерции И.П. Сокальский читал по собственной авторской программе, включив в него знакомство слушателей с основами бухгалтерии, товарооборотом, коммерческой географией мира, а также очерк истории торговли в Новороссийском крае.

Ученый отчетливо понимал, что исключительно преподавательская деятельность ограничивает аудиторию его слушателей лишь студентами

лицея. Более широкое влияние на общественное мнение имеет сотрудничество в органах печати, что и стало другим важным направлением его деятельности. С 1853 г. И.П. Сокальский готовил аналитические статьи для рубрики «О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии» ежегодника «Новороссийский календарь». Его перу принадлежат глубокие научные статьи в «Новороссийских календарях» на 1853, 1854, 1855 и 1857 гг. В них И. Сокальский попытался рассмотреть динамику развития региональной торговли в первой половине XIX ст. как целостную систему, проследить закономерности и особенности отдельных периодов. «В колебаниях торговли Новороссийского края и Бессарабии мы можем постоянно следить за повторением одних и тех же явлений. Мы видим, в самом деле, что периодически и почти правильно повторяются годы, которые, как вершины пирамиды, выдаваясь из круга прочих, образуют около себя группы других более или менее благополучных, а за ними следующие годы, обороты которых слабы» [1], — отмечал автор. К благополучным годам в развитии внешней торговли края И. Сокальский относил 1839, 1847, 1852, 1853, а к неблагоприятным — 1841-1843, 1851 годы. Значительное внимание он уделил характеристике внешнеторгового оборота Новороссии и Бессарабии за 1853 год. Неурожай в Европе, по утверждению автора, породил особый спрос на ввозимое зерно. Роль экспортеров зерна на европейский рынок взяли на себя Россия и США. Однако в 1853 г. США не смогли составить России на внешнем рынке столь же серьезную, как в 1847 г. конкуренцию. И.П. Сокальский свои аргументы подтвердил, составленными на основе ряда источников таблицами, данные которых свидетельствовали, что «весь отпуск хлеба из Соединенных Штатов в 1853 году едва может сравниться с отпуском хлебных продуктов из одной Одессы». Анализируя в целом развитие внешней торговли региона в первой половине XIX ст., И. Сокальский с уверенностью заявил, что, несмотря на смену «счастливых и неблагоприятных для нашего края годов», средний уровень торговых оборотов «беспрестанно поднимается» [2].

В течение полутора месяцев (с 16 ноября по 31 декабря 1857 г.) И.Сокальский редактировал самую популярную региональную газету «Одесский вестник». За этот короткий период он опубликовал в ней ряд содержательных статей по вопросам экономического развития Новороссийского края. Его эпизодическое сотрудничество в одесской прессе продолжалось и после отъезда в конце 1858 г. в Харьков, в связи с приглашением на должность профессора кафедры статистики Харьковского университета. В публикациях этой

поры он выступил горячим сторонником основания университета в Одессе.

Н.П. Сокальский (1831-1871) успешно окончил математический факультет Харьковского университета, в 1852 г. приехал в Одессу, поступив на службу в канцелярию попечителя Одесского учебного округа, некоторое время преподавал математику в Одесской второй гимназии. Однако истинным призванием для него стала литература и журналистика. Еще в студенческие годы, отлично владея иностранными языками, он увлекся переводом с оригинала на русский язык произведений Шекспира, Гете, Шиллера и других классиков зарубежной литературы. В Одессе Н. Сокальский начал активно сотрудничать в газете «Одесский вестник», где быстрыми темпами шлифовалось его литературное мастерство. В годы Крымской войны Н. Сокальский часто посещал одесский госпиталь, подолгу беседовал с ранеными солдатами и матросами, большинство из которых были участниками обороны Севастополя. Их рассказы о военных событиях произвели на публициста сильное впечатление, и он стал записывать солдатские воспоминания, придавая им литературную форму. Так родился цикл его рассказов, представлявший одну из разновидностей мемуаристики — литературную запись. Сохраняя особенности языка рассказчиков, восприятие ими событий, писатель становился их соавтором, литературным редактором. Свои первые произведения на эту тему: «Рассказ унтер-офицера, раненого при Альме 8 сентября 1854 г.» под псевдонимом «Кузнецов» [3] и «Бомбардирование Одессы. Рассказ ночника» Н. Сокальский поместил на страницах «Одесского вестника» [4]. Ряд его рассказов был опубликован в «Современнике» и «Отечественных записках». Вскоре в Петербурге вышло их отдельное издание под названием «Современные рассказы из военной жизни русских солдат, составленные под редакцией Н. Сокальского».

В 1856 г. началась деятельность Русского общества пароходства и торговли (РОПиТ), одной из задач которого было возрождение края после окончания Крымской войны на основе интенсивного развития внешней торговли. Директор-распорядитель РОПиТ Н.А. Новосельский пригласил на службу в Одесскую контору Н.П. Сокальского в качестве секретаря и поручил ему составление докладных записок об экономическом состоянии Новороссийского края, движении судов в Азово-Черноморском бассейне, торговом балансе портовых городов. Эта работа потребовала от Н. Сокальского тщательного изучения не только коммерческого дела, но и глубоких знаний банковских и финансовых проблем. Уже через год после основания РОПиТ «Одесский вестник» поместил

его статью «Русское общество пароходства и торговли», в которой подчеркивалась уникальность акционерного общества: «История нашей промышленности не представляет ни одного подобного предприятия, составленного на акциях, — и потому должно сознаться, что первый подвиг на этом поприще становится весьма трудным по той ответственности, какую принимает на себя почти невольно» [5]. Далее Н. Сокальский сформулировал главную задачу РОПиТ, состоящую, по его мнению, в том, «чтобы оправдать доверие, которое возложило на него младенствующее, непредпримчивое общество капиталистов, и убедить его в несомненных выгодах, какие проистекают от деятельного обращения капиталов» [6]. Публицист считал, что успехи РОПиТ в настоящем есть залог его будущего процветания.

В конце 1857 г., в связи с отъездом редактора «Одесского вестника» А.Г. Тройницкого на службу в Петербург, остро встал вопрос о дальнейшей судьбе газеты. Н.Сокальский обратился к губернской администрации с просьбой о назначении его редактором этой газеты [7]. Однако по настоянию попечителя Одесского учебного округа Н.И. Пирогова газета была передана из канцелярии генерал-губернатора в ведение Ришельевского лицея. В течение 1858 г. ее редактировали преподаватели лицея А.М. Богдановский и А.И. Георгиевский. В этот период Н. Сокальский поместил в газете объемную статью под названием «Несколько замечаний о каменноугольной промышленности в Новороссийском крае». Анализируя проблему, автор утверждал, что слабая развитость этой отрасли будет иметь место пока «дороговизна дров и потребности возрастающего народонаселения не породят сами собою необходимости в минеральном топливе», что отечественный антрацит будет конкурентоспособен лишь при цене не более 15 коп. за пуд, а для уменьшения его себестоимости «необходимы и капиталы, и руки, и улучшенная система путей сообщения» [8]. Таким образом, Н. Сокальский считал, что для развития добывающей отрасли необходимо решать одновременно три проблемы: 1) обеспечить ее свободными рабочими руками, что станет реальным лишь после отмены крепостного права; 2) построить железные дороги, которые соединят угледобывающие предприятия с потребителем; 3) привлечь в отрасль отечественный и иностранный капитал. А это означает, что, пытаясь выявить причины замедленного развития каменноугольной промышленности, автор статьи объективно ратовал за проведение буржуазных реформ в стране.

В конце 50-х гг. XIX ст. Н. Сокальский принял участие в дискуссии об отмене одесского порто-франко. В статье под нейтральным названием

«Несколько слов о значении железных дорог для одесской торговли» автор затронул целый комплекс проблем, включая и порто-франко, существование которого для региона имело с его точки зрения не только положительные, но и отрицательные последствия. Главным из его доводов стал тезис о том, что в условиях порто-франко господство на рынке оказалось в руках английских и французских товаропроизводителей, что тормозило развитие местной промышленности [9]. После отмены порто-франко публицист несколько пересмотрел свои позиции. В статье «Полезно ли обращение Новороссийского края в порто-франко», подписанной инициалами «Б.Л.», (в действительности автором публикации являлся Н. Сокальский) [10], он проанализировал перспективы промышленного развития региона и пришел к выводу, что конкурировать с промышленным Севером южные предприниматели еще долго не смогут. Исходя из этого, автор высказался за «понижение тарифа на южной границе». Н. Сокальский утверждал: «Мера эта действительно может быть полезна. Без нея материальный быт Юга будет принесен в жертву Северу. Мы будем вечно платить за товары другим в ущерб самим себе, потому что конкуренция Запада, с одной стороны, и Севера, с другой — никогда не дозволит нам завестись собственными фабриками» [11].

С 1859 г. «Одесский вестник» был вновь возвращен в ведение канцелярии генерал-губернатора. Его редактором с этого времени стал Н. Сокальский. Им составлялись основные рубрики газеты: «Современная хроника», где рассматривались вопросы внутренней жизни страны, и «Политические известия», освещавшие события за рубежом. Н. Сокальский был автором многих статей и фельетонов по вопросам развития экономики, статистики, юриспруденции. Хотя и менее остро, чем в лицейский период, «Одесский вестник» под руководством Н. Сокальского последовательно выступал за быстрее проведение буржуазных преобразований в стране. Этому, в определенной мере, способствовало ослабление цензурных рамок, что позволило периодической печати получить доступ к обсуждению готовившихся реформ.

Уже в первых номерах «Одесского вестника» за 1859 г. Н. Сокальский поместил цикл статей «Исторический очерк торговли Новороссийского края за последнее время», представлявший собой глубокий анализ состояния мировой торговли и влияния на нее разразившегося в США экономического кризиса. Автор подчеркивал, что «никогда еще промышленный кризис не отдавался так широко, не поражал одновременно такое значительное число торговых центров, как это

случилось с американским кризисом 1857 года» [12]. Н. Сокальский попытался определить характер кризиса и его особенности. «Кризис 1857 года был по преимуществу торговый: ему предшествовал биржевой, в 1856 году, когда поражение, начавшееся в Париже и перешедшее потом в Германию, коснулось акций, облигаций и других, тому подобных кредитных бумаг» [13], — отмечал он. По мнению автора, от экономического кризиса особенно тяжело пострадали США, Англия, Швеция, Франция; менее других стран кризис отразился на экономике Швейцарии, Голландии и России. Для Новороссийского края «влияние кризиса обнаружилось в значительном понижении вексельного курса, начавшемся осенью 1857 года и продолжавшемся в течение всего 1858 года» [14]. Публицист сумел выявить взаимосвязь между зарождавшейся капиталистической интеграцией и расползанием кризиса в сфере ее действия, продемонстрировал глубокое знание экономических проблем, которые и в дальнейшем оставались одной из главных тем его выступлений в прессе.

Весьма глубокими были также публикации Н. Сокальского на страницах «Одесского вестника» о преимуществах свободной торговли, проблеме реформирования банковского дела, пересмотре акционерного законодательства в России, развитии местного самоуправления и т.д. [15].

Н. Сокальский являлся не только талантливым публицистом, но и неутомимым организатором газетного дела, что позволило ему объединить вокруг «Одесского вестника» группу единомышленников. Благодаря его усилиям, газета приобрела корреспондентов в большинстве городов Новороссийского края и Бессарабской области, а также за рубежом. В то же время, редакция не располагала достаточными средствами для содержания штата постоянных сотрудников. Поэтому, особенно ценной для редактора была помощь его братьев, ставших бескорыстными сподвижниками Н. Сокальского в деле издания «Одесского вестника».

В значительной мере свою судьбу с одесской прессой связал младший из братьев — П.П. Сокальский (1832-1887), ставший позднее известным украинским композитором. В 1852 г. П. Сокальский окончил Харьковский университет со степенью кандидата по физико-математическому факультету и был назначен учителем естественных наук Екатеринославской гимназии, а вскоре он был переведен учителем в Одесскую вторую гимназию. Непродолжительное время П. Сокальский работал чиновником департамента сельского хозяйства, защитил диссертацию на степень магистра химии, но в августе 1856 г. был уволен со

службы по состоянию здоровья [16]. Некоторое время П. Сокальский являлся личным секретарем русского генерального консула в США, но вскоре вернулся в Одессу. В письме известному петербургскому публицисту и издателю А.А. Краевскому от 12 марта 1858 г., хранящемуся в личном архиве адресата, он пояснил свой поступок тем, что вернулся из Америки «для содействия брату Николаю Сокальскому в издании «Одесского вестника» и журнала «Южный сборник» [17].

Другим чрезвычайно значимым для П.П. Сокальского направлением деятельности стало музыкальное творчество. Композитор был автором ряда опер, наиболее известной из которых являлась опера «Мазепа» (1859), фортепьянных произведений, кантат, баллад, обработок народных песен. П. Сокальский стал инициатором возобновления деятельности в Одессе филармонического общества, о котором, как и в целом о музыкальной жизни города, неоднократно помещал заметки на страницах «Одесского вестника».

Братья Сокальские установили тесную связь с издателями столичных газет и журналов. В одном из писем Н. Сокальский, указывая на влияние провинциальной печати и целесообразность сотрудничества с ней для центральных изданий, подчеркивал: «Вы поверьте, словам моим, что в нашем крае еще сильно доверяют печатному слову и идут по пути, указанному в печати» [18]. Осознание силы печатного слова обязывало редакцию принимать участие не только в экономических, а и в политических дискуссиях эпохи реформ. Одной из заметных тем газеты стала проблема расширения гласности. В статье «Общественные задачи: Что должна преследовать гласность», подписанной Д. Балинский (один из псевдонимов Н. Сокальского), редактор дал оценку действенности участия печати в обсуждении основных вопросов времени. «Должно сознаться, что гласность в самом начале своем принесла много благих результатов: она пошатнула несколько ложных принципов, разрушила все следы взяточничества, разоблачила уродливые формы монополии, показала всю неправильность системы запретительных тарифов, откупов, коснулась даже внутренней организации общества» [19], — писал автор. Хотя Н. Сокальский несколько преувеличивал успехи гласности той поры, но делал это с целью доказать необходимость ее дальнейшего развития, а вместе с ней и свободного развития периодической печати как гаранта существования гласности в обществе.

П.П. Сокальский печатался в газете под псевдонимами В.Чибисов, В.Ч-ов, Фагот, Днестровский. Он являлся автором многих фельетонов, литературных и журнальных обзоров. В его

публикациях наряду с освещением коренных общественных проблем уделялось большое внимание вопросам развития литературы и искусства. Объектом критического анализа в его «Литературных обозрениях» являлись произведения И.С. Тургенева, Г.П. Данилевского, Н.А. Некрасова, Марко Вовчок, литературный талант которых высоко ценил автор. Особой любовью проникнуты его публикации, посвященные творчеству Т.Г. Шевченко. В феврале 1860 г. П. Сокальский поместил в газете сообщение о получении в Одессе книги стихов Т. Шевченко на украинском языке, где с болью за судьбу украинского народа восклицал: «Если бы народ, на наречии которого она написана, мог читать ее, — сколько бы нравственного наслаждения вынес он из этого небольшого, но много говорящего томика! Встретив в нем отголосок своим чувствам, гармоническое выражение своей жизни, своих утех, забот и горя, сколько бы он пролил живительных слез!» [20].

С целью упрочить позиции газеты и в какой-то мере выйти из-под опеки губернской администрации в 1859 г. редакция решила основать журнал «Южный сборник». У истоков этого издания стояли братья Н.П. и И.П. Сокальские и адъюнкт лицея Н.И. Максимов, которые обратились в Одесский цензурный комитет с просьбой о разрешении издавать учено-литературный журнал. Программа журнала включала отделы: 1) Обзор политических событий в России и за рубежом; 2) Обзор замечательных явлений во всех сферах общественной жизни; 3) Смесь. Несмотря на то, что право совместного издания журнала получили сразу три соучредителя, жизнь внесла свои коррективы. Профессор Ришельевского лицея И.П. Сокальский к началу 1859 г. покинул Одессу, а его брат Н.П. Сокальский, увлекшись изданием газеты «Одесский вестник», на место редактора журнала уже не претендовал. Поэтому журнал возглавил третий из просителей — адъюнкт лицея Н.И. Максимов. Однако братья Сокальские активно сотрудничали в нем. «Южный сборник» выходил ежемесячно небольшими брошюрами в качестве приложения к газете «Одесский вестник». Редакция гордилась тем, что «Южный сборник» принадлежал к числу «первых и единственных постоянных журналов, издаваемых в провинции, журналов с учено-литературным содержанием» [21]. Действительно, помимо Одессы из всех провинциальных городов страны литературно-общественный журнал в этот период имела только Пермь.

В «Южном сборнике» публиковались статьи научного содержания и литературные произведения в стихотворной или прозаической форме. Тираж журнала достигал 1000 экземпляров.

Подписчики «Одесского вестника» получали его бесплатно, а для остальных читателей подписная цена составляла 3 руб. Количество же собственно подписчиков «Южного сборника» было невелико и, как отмечал П.П. Сокальский в переписке с А.А. Краевским, доходило до 100 читателей [22]. Журнал включал большое число общественно значимых статей и материалов, которые отражали позиции провинциальных публицистов по назревшим социально-экономическим и политическим проблемам.

Н. Сокальский в «Южном сборнике» помещал свои произведения под псевдонимами: Балинский, Еленев, Стойкович [23]. Так, уже в первом номере были опубликованы две его содержательные статьи на актуальные темы: «Удовлетворяют ли акционерные компании экономическим потребностям России?» за подписью «Д. Балинский» и «О значении конкуренции в хлебной торговле по отношению к Новороссийскому краю», которую автор поместил под псевдонимом «П. Стойкович». Во втором номере «Южного сборника» была опубликована его поэтическая драма «Ватикан времен феодальных», подписанная «Н. М. Еленев». Особый интерес представляет первая статья Н. Сокальского. В ней автор выступил как решительный защитник экономических и политических преобразований в Российской империи. Ратуя за развитие конкуренции, которая, по его мнению, «всегда была и будет самым благотворительным проявлением личного интереса» [24], Н. Сокальский внимательно следил за становлением акционерных компаний в стране. Он подсчитал, что в России только в 1857-1858 гг. возникло 52 новые компании. «Конечно, для нас, еще не привыкших к подобным учреждениям, цифра эта значительна, но мы едва ли будем удивляться ей, если вспомним, что во Франции в течение одного только 1856 года учреждено было 4159 промышленных товариществ» [25], — подчеркивал автор. Он констатировал, что большинству российских акционерных компаний удавалось недолго удержаться на плаву. Причины этого публицист видел в непрофессионализме учредителей, слабой подготовке на этапе становления компаний, а главное — в отсутствии в условиях феодально-крепостнической системы прочного фундамента для их появления. Автор сделал серьезный вывод: «На Западе они были вызваны законом необходимости, экономическим развитием общества, ибо везде появлялись уже тогда, когда средства отдельных товариществ начали оказываться недостаточными. У нас же за немногим, впрочем, исключением, составляют явление, созданное более раздражительностью, нежели сознательным убеждением в их необходимости» [26].

Статья «О значении конкуренции в хлебной торговле по отношению к Новороссийскому краю» была посвящена последствиям Крымской войны для развития внешней торговли региона. Н. Сокальский утверждал, что даже кратковременные ограничения в торговле в период русско-турецкой войны 1828-1829 гг. заставили бывших партнеров искать новые хлебные рынки. Еще более ощутимо этот процесс проходил в годы Крымской войны, хотя проявился не сразу. «Еще 1-го января 1854 года Новороссийский край, казалось, стоял на высших ступенях торгового могущества. Он только что совершил тогда лучший оборот свой в 65 млн. руб. сер. И спас Европу от бедствий голода. Но враждебные отношения, в которые мы были поставлены в 1854 году относительно главнейших центров для сбыта наших сельских произведений, должны были вызвать их к открытию новых или к энергичному возбуждению деятельности старых исторических рынков: Египта, Северной Африки, Леванта и других» [27], — отмечал автор. Самой серьезной проблемой для хлебной торговли региона Н. Сокальский считал тот факт, что, когда «по окончании войны, Новороссия обратилась по-прежнему к старым рынкам Европы, на которых она привыкла сбывать свои произведения, — место ее уже было занято новыми производителями» [28]. Основными конкурентами края стали, по замечанию публициста, такие государства как США, Египет, Алжир, Придунайские княжества. И все же Н. Сокальский оптимистично утверждал, что Новороссийский край может успешно конкурировать с новыми производителями зерна. В дальнейшем эту мысль он аргументировал в работе «Две главы из экономической истории Новороссийского края», опубликованной во 2 и 3 номерах журнала.

П.П. Сокальский в статье «Общественная благотворительность в Америке» обратился к опыту этой страны в деле развития частной, государственной и общественной благотворительности. Опираясь на собственные наблюдения времен недавнего пребывания в Северной Америке, он отмечал, что из всех форм благотворительности наибольшего развития там достигла общественная благотворительность, что П. Сокальский считал вполне оправданным [29]. Н.И. Максимова принадлежала статья «Об откупной системе», в которой журналист выступил ее решительным противником. Основные тезисы автора — «откупная система отжила свой век, отыграла свою историческую роль», «откупная система деморализует чиновников и народ», «интересы народной экономии и общественной нравственности настоятельно требуют скорейшей отмены откупной системы». Взамен откупной системы он предлагал

введение косвенного налога на спиртные напитки при сохранении монополии государства на винные изделия. «Мы глубоко убеждены, что отмена откупов и введение косвенного налога на хлебное вино и пиво значительно усилят финансовые средства правительства и улучшат материальное и нравственное положение народа» [30], — утверждал автор. Его статья была одним из первых выступлений в подцензурной прессе против системы откупов, ликвидированной правительством в 1863 г. под натиском крестьянских выступлений и общественного мнения, звучавшего, в том числе и со страниц печати. Общественнозначимые проблемы поднимали и другие авторы журнальных публикаций.

В течение 1859 г. вышло 12 номеров «Южного сборника». Читатели благожелательно относились к журналу, материалы которого явственно свидетельствовали о пробуждении политической мысли в регионе. Однако одновременное издание газеты и журнала было слишком дорогостоящим предприятием для редакции. «Южный сборник» выходил лишь один год, а затем прекратил свое существование.

Братья Сокальские сосредоточились на издании «Одесского вестника». Редакция газеты сохранила традицию содержательных обзоров политической жизни внутри страны и за рубежом. Если международные события и положение в России после окончания Крымской войны нашли многоаспектное освещение в политическом отделе «Одесского вестника», то польское восстание в газете рассматривалось в строго официальном духе. Специальный циркуляр от 16 февраля 1861 г., адресованный всем цензурным комитетам, требовал, чтобы «касательно происшествий в Варшаве допускалось к печатанию единственно только то, что будет помещено в периодических изданиях С. Петербургских, без всяких добавлений и рассуждений по поводу сих событий» [31]. Пресса южных губерний, не имевших прямых контактов с Царством Польским и не испытывавших сильного влияния польского восстания, выходить за рамки этого циркуляра не пыталась. Одесская пресса, ограничиваясь материалами, перепечатанными из «Русского инвалида» и «Северной пчелы», уделяла польскому вопросу гораздо меньше внимание, чем региональные газеты Правобережной Украины, о чем убедительно свидетельствует сравнительный анализ публикаций по данной проблеме в местной печати двух регионов. Но и краткие сообщения позволяли читателям получать необходимую информацию о нарастании освободительного движения в Польше в начале 60-х гг. XIX в. и развернувшемся там вскоре восстании [32].

Редакция газеты неоднократно позволяла себе публикацию критических материалов о внутривнутриполитической жизни страны. Приверженность братьев Сокальских обличительной литературе диктовалась верой в ее действенность. Не случайно в одной из неопубликованных заметок «Об общественном мнении» П. Сокальский утверждал, что «общественная жизнь выражена главным образом в двух формах: в самоуправлении и в печати», поэтому общественное мнение проявляется, прежде всего, «в литературе и журналистике» [33]. В этой связи, заслуживает особого внимания его статья «Плоскодонный либерализм. (Иван Иванович Жабокрицкий, разоблачающий свои убеждения)». Появление статьи было вызвано развернувшейся на страницах печати полемикой вокруг сатирического очерка М.Е. Салтыкова-Щедрина «Литераторы-обыватели», где писатель ставил вопрос об оскудевшей и обмельчавшей обличительной литературе, родоначальником которой пять лет тому назад он сам выступил в «Губернских очерках». В статье целью журналистики провозглашалась действенность, четкая политическая ориентация и, одновременно, ставились под сомнение некоторые постулаты либерального движения того времени. «Давно уже замечено, что разрозненность кружков, неустойчивость мнений, поверхностность взглядов, а вследствие того и нетерпимость убеждений — характеризуют обыкновенно проявления всякого молодого общества. Мы находимся теперь именно в подобном моменте общественного развития» [34], — писал автор. Характерной чертой общественной жизни России на переломном этапе он считал появление «особого класса публицистов», которых именовал «плоскодонными либералами», считая их при этом «продуктом времени». П. Сокальский утверждал, что «плоскодонные» люди не созданы для серьезных общественных дел; они предназначены, по образному выражению публициста, как и плоскодонные суда, «для плавания не в море и широких, глубоких реках, а по речонкам и болотцам нашей грешной жизни» [35].

Перу П. Сокальского принадлежала также статья «Нигилизм и нигилисты», опубликованная в 1862 г. в «Одесском вестнике». Такая постановка проблемы была весьма актуальна: нигилистами в тот период называли представителей радикального течения, на которое правительство начало энергичное наступление. В 1862 г. был арестован Н.Г. Чернышевский и группа его единомышленников, приостановлено издание журналов «Современник» и «Русское слово». П. Сокальский попытался выявить как положительные, так и отрицательные стороны нигилизма, явления, по его мнению, характерного для различных эпох

истории России. В современном ему нигилизме П. Сокальский видел определенную форму протеста и попытался выявить его причины. «Как явление, журнальный нигилизм настоящего времени есть реакция против чрезмерного преобладания авторитетности во всех почти отраслях нашей жизни. Авторитеты душили нас долго и в разных формах до того, что тяжесть этого гнета вооружила нас вообще против всякого подчинения», — заявил он, намекая на гнет цензуры и государственной власти в целом [36]. Эта статья тотчас попала в поле зрения министра внутренних дел П.А. Валуева. «При всей темноте и скрытности изложения, нельзя не догадаться, что автор осуждает закон, издаваемый для простого народа без его участия и совета, и порицает установление в России единодержавия...», — писал он в Особенную канцелярию, анализируя содержание статьи. П.А. Валуев настаивал на том, что «статья заключает в себе резкие суждения, мысли и выражения, и не одобрительна в цензурном отношении» [37].

В 1862-1863 гг. талантливый композитор П.П. Сокальский учился в Петербургской консерватории, но и в этот период продолжалась его журналистская деятельность. Он сотрудничал в ряде петербургских изданий и в редакции одесской газеты. В «Одесском вестнике» систематически публиковались корреспонденции П. Сокальского «Письма из Петербурга», в которых он сообщал о новостях столичной жизни. Хотя региональная пресса в середине XIX ст. принимала горячее участие в обсуждении подавляющего большинства готовившихся преобразований, но одно из них — военная реформа оказалась для провинциальной печати вне пределов досягаемости. Лишь однажды в июне 1862 г. на страницах «Одесского вестника» было опубликовано «Письмо из Петербурга» П.П. Сокальского, в котором автор осмелился затронуть эту тему. Среди столичных новостей «самой видной» он назвал «проект преобразования военного управления и армии». Автор корреспонденции представил историческую ретроспективу формирования регулярной армии в стране, начиная со времен Петра I. Сообщив о предполагаемых преобразованиях в этой области, П. Сокальский заявил, намекая на поражение России в Крымской войне: «Я не могу и не в состоянии входить в подробности военного дела, но и эти общие соображения достаточны для того, чтобы убедить, что настоящая организация нашей военной части, хотя и поглощает 3/5 государственных доходов, но далеко не удовлетворяет своему назначению» [38]. Попытка обсуждения в региональной прессе военной реформы была в резкой форме пресечена цензурным ведомством [39].

Из столицы, но уже в личном письме литератору Г.П. Данилевскому от 26 августа 1863 г. он писал о наблевшем. Зная подробности подготовки печально известного «валуевского указа», П. Сокальский сообщал единомышленнику, что «украинский вопрос» в центре «наталкивается на двух врагов: Валуева и Каткова», и пока «они в силе, вопрос будет стоять». Далее, подчеркивая трагичность и нелепость запрета украинского языка, публицист замечал, что «Головнин, впрочем, сильно был за Украину и украинцев, но не в силах одолеть медноголовых» [40].

Вернувшись в Одессу, П. Сокальский вновь с энтузиазмом включился в работу местной прессы, сделавшись верным и надежным партнером брата. Одновременно он стал инициатором создания Товарищества любителей музыки, в 1864 г. организовал и возглавил хор, ставший базой Одесского музыкального общества и музыкальной школы при нем. Композитор отстаивал идеи народности в искусстве как в своем творчестве, так и на страницах периодической печати. Не отказался он и от обсуждения общественно-политических тем. После публикации материалов нового цензурного законодательства, одним из немногочисленных откликов на введение Закона о печати в региональной прессе, непривыкшей обсуждать уже утвержденные императором документы, стала статья П.П. Сокальского «Иван Иванович боится цензуры», опубликованная 21 августа 1865 г. в «Одесском вестнике», которая своей ироничностью, очередной раз, вызвала резкое недовольство цензурного ведомства [41].

В 1864 г. губернская администрация заключила с Н. Сокальским на пять лет контракт, несколько расширивший его права как редактора. В этом документе была определена структура газеты и постоянные рубрики неофициального отдела: 1) «Современная летопись», куда входили материалы об экономическом развитии, общественной и литературной жизни как России в целом, так и Новороссийского края; 2) «Иностранные известия»; 3) Фельетон; 4) Торговый бюллетень; 5) Частные объявления. С 1864 г. «Одесский вестник» стал ежедневной газетой, что также оговаривалось в контракте с редактором [42]. В процессе подготовки документа, Н. Сокальский предпринял очередную попытку расширения политического отдела «Одесского вестника». В контракте, по поводу рубрики «Иностранные известия», особо подчеркивалось: «Главная задача этого отдела — не упустить, по возможности, ни одного политического вопроса и проследить за всеми, хотя в общих чертах, объясняя, где это окажется полезным, внутренний их смысл и значение по иностранным источникам» [43].

Хотя такая формулировка позволяла надеяться на широкие полномочия редакции в размещении материалов в отделе «Иностранные известия», но «Одесский вестник», и в этот период, нередко получал замечания от цензурного ведомства за статьи на внешнеполитические темы.

«Одесский вестник» на рубеже 50-х-60-х гг. пользовался авторитетом у читателей, а его тираж постоянно увеличивался и колебался в пределах 1500-1900 экземпляров [44]. Влияние публикаций газеты на читательскую аудиторию и, в целом, на социокультурную жизнь региона было весьма значительным, что подчеркивали в своих мемуарах многие современники. В 1868 г. Н. Сокальский совместно с братом предприняли попытку основать в Одессе частную газету «Новейшие известия», более свободную от опеки губернской администрации, но в праве на ее издание им было отказано. Однако, Н.П. Сокальский до конца своих дней успешно редактировал самую авторитетную региональную газету «Одесский вестник».

П.П. Сокальский в конце 60-х гг. XIX ст. являлся редактором «Записок общества сельского хозяйства Южной России», где опубликовал ряд статей по вопросам развития земледелия и скотоводства в крае, а с 1871 по 1876 гг. (после смерти брата) редактировал «Одесский вестник». В период русско-турецкой войны 1877-1878 гг. он был корреспондентом петербургской газеты «Голос». В последнее десятилетие своей жизни, помимо музыкального творчества, он продолжал сотрудничество в одесских и столичных изданиях.

Таким образом, в социокультурную жизнь Одессы и края середины XIX ст. весомый вклад внесли братья Сокальские. Выпускники Харьковского университета начали свою деятельность на уровне образования, являясь служащими по Министерству народного просвещения. В дальнейшем жизнь каждого из братьев сложилась по-разному. Известным ученым, профессором Харьковского университета стал И.П. Сокальский, редактором и публицистом региональной печати — Н.П. Сокальский, композитором — П.П. Сокальский. Однако стремление в переломную эпоху высказать свои политические позиции, сформулировать экономические взгляды на перспективы развития страны и региона стало осью, объединившей братьев, сделав их участниками общественно-политической борьбы, развернувшейся на страницах печати. Сотрудничество в газете «Одесский вестник» и журнале «Южный сборник» свидетельствуют о высоком уровне их профессионализма, умении отстаивать свои позиции и аккумулировать взгляды представителей местной общественности на решение коренных проблем эпохи. Литературный талант, глубокие знания социально-экономических

проблем делали их выступления на страницах печати острыми и злободневными. Анализ публикаций в одесской печати Николая, Ивана и Петра Сокальских позволяет утверждать, что в эпоху подготовки буржуазных реформ братья выступили с требованием их быстрее проведения, решительно отстаивали интересы жителей региона. Информационный и аналитический материал, опубликованный в «Одесском вестнике» и «Южном сборнике», дает возможность проследить динамику развития экономической и политической мысли в крае, исследовать особенности социально-культурной жизни Одессы и региона.

Литература:

1. Новороссийский календарь на 1855 год. — Одесса, 1854. — С. 371.
2. Новороссийский календарь на 1857 год. — Одесса, 1856. — С. 401.
3. Рукописный отдел Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского (далее — РО НБУ). — Ф. 1. — Д. 38519. — Л. 2.
4. Одесский вестник. — 1854. — 13, 16 ноября; — 1856. — 3 ноября.
5. Одесский вестник. — 1857. — 30 мая.
6. Там же.
7. Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). — Ф. 1. — Оп. 195 (1857). — Д. 840. — Л. 17-18.
8. Одесский вестник. — 1858. — 11, 13, 15, 18 июня.
9. Одесский вестник. — 1857. — 30 апреля.
10. РО НБУ. — Ф. 1. — Д. 38519. — Л. 1.
11. Одесский вестник. — 1859. — 19 марта.
12. Там же. — 6 января.
13. Там же.
14. Там же.
15. Одесский вестник. — 1859. — 18, 25 августа; — 1860. — 27 августа.
16. ГАОО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Д. 229-а. — Л. 2.
17. Рукописный отдел Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге (далее РО РНБ). — Ф. 391 (Краевский А.А.). — Д. 716. — Л. 12-13.
18. РО РНБ. — Ф. 391 (Краевский А.А.). — Д. 715. — Л. 330.
19. Одесский вестник. — 1859. — 28 февраля.
20. Одесский вестник. — 1860. — 23 апреля.
21. Одесский вестник. — 1859. — 11 августа.
22. РО РНБ. — Ф. 391 (Краевский А.А.). — Д. 716. — Л. 327.
23. РО НБУ. — Ф. 1. — Д. 38519. — Л. 1.
24. Южный сборник. Учено-литературный журнал, издаваемый Н. Максимовым. — 1859. — № 1. — С. 11.
25. Там же. — С. 5.
26. Там же. — С. 15.
27. Там же. — С. 23.
28. Там же. — С. 24.
29. Там же. — № 7. — С. 83-112.
30. Там же. — № 1. — С. 135.
31. Центральный государственный исторический архив (Киев). — Ф. 293. — Оп. 1 (1861). — Д. 714. — Л. 9.
32. Одесский вестник. — 1863. — 22, 29 января; — 7, 12, 21 февраля; — 4, 16, 19 марта; — 7, 16 мая.
33. РО НБУ. — Ф. 1. — Д. 39305. — Л. 1-2.
34. Одесский вестник. — 1861. — 22 июня.
35. Там же.
36. Одесский вестник. — 1862. — 19 июля.
37. Российский государственный исторический архив (далее — РГИА). — Ф. 773. — Оп. 1 (1862). — Д. 233. — Л. 1.

38. Одесский вестник. — 1862. — 7 июня.
 39. ГАОО. — Ф. 1. — Оп. 173 (1860-1862). — Д. 20. — Л. 22-23.
 40. РО РНБ. — Ф. 236 (Данилевский Г.П.). — Д. 143. — Л. 19.
 41. РГИА. — Ф. 776. — Оп. 3 (1865). — Д. 136. — Л. 1-2.
 42. ГАОО. — Ф. 162 (Архив Зеленого П.А.). — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 82.
 43. Там же. — С. 76.
 44. РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 6 (1864). — Д. 46. — Л. 29; — Оп. 7(1866). — Д. 42. — Л. 27.

Гребцова И.С. Брати Сокальські у соціокультурному житті Одеси середини ХІХ ст. — Стаття.

Анотація. У статті розглядаються основні напрямки діяльності в Одесі економіста і статистика І.П. Сокальського, публіциста і редактора регіональної преси М.П. Сокальського, композитора і журналіста П.П. Сокальського, їх участь в соціокультурному житті країни. Проаналізовані публікації братів Сокальських на сторінках одеської преси, висвітлені їх позиції з корінних соціально-економічних і політичних проблем Російської імперії середини ХІХ ст.

Ключові слова: брати Сокальські, реформи, позиції, періодична преса, Російська імперія, Одеса, регіон.

Grebtsova I.S. Brothers Sokalsky in the socio-cultural life of Odessa in the middle of the XIX century. — Article.

Summary. In the article the author examines basic directions of activity in Odessa of economist and statistician I.P. Sokalsky, publicist and editor of the regional press N.P. Sokalsky, composer and journalist P.P. Sokalsky, as well as their participation in the country's life. The publications of brothers Sokalsky on the pages of Odessa press and their positions on the main social, economical and political problems of the Russian empire in the middle of the XIX century are analyzed.

Key words: brothers Sokalsky, reforms, positions, periodic press, Russian empire, Odessa, region.

Кауненко И.И.,
*доктор психологии, доцент,
старший научный сотрудник Центра Этнологии
Института Культурного Наследия Академии Наук Республики Молдова*

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЁЖИ МОЛДАВАН РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА: СОЦИО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. В статье анализируются эмпирические данные по этнической идентичности молодёжи молдаванам на современном этапе. При изучении этнических стереотипов было выявлено, что образ собственной этнической группы близок с группами — румын и русских. Аналогичные результаты были выявлены и при изучении культурной дистанции. Ценности, как компонент этнической идентичности, были изучены как на уровне культуры, так и на индивидуальном. Выявлено превалирование ценностей направленных на группу. Но ценности, выражающие интересы индивида выросли, в сравнении с выборкой 2006 г.

Ключевые слова: этническая идентичность, этнические стереотипы, ценности культуры, культурная дистанция, аффилиация.

На современном этапе проблема изучения социальной (этнической) идентичности разных возрастных групп является постоянным предметом изучения специалистов из совершенно разных областей — политологии, антропологии, возрастной, педагогической, этнической психологии, социологии и др. Изучение этнической идентичности молодёжи на современном этапе даёт возможность понимания прогноза вектора развития межэтнических отношений, и является основой для разработки адекватных программ для оптимизации межкультурной коммуникации. Но есть ещё один важный аспект, который касается успешной социализации молодого поколения в обществе — это взгляд на позитивную этническую идентичность как ресурс интеграции в современное общество, как основа социального капитала. Поэтому изучение процесса этнического самоопределения разных возрастных групп представляется нам актуальным, и востребованным практикой.

Целью нашего исследования было изучение этнической идентичности молодёжи. Данное исследование было повторным через четыре года, первое состоялось в 2006 г. *В своём исследовании мы исходили из того, что динамично изменяющиеся социальные условия в нашей стране будут оказывать влияние на структуру этнической идентичности молодёжи.* Изучение этнической

идентичности титульного этноса представляется нам актуальным, так как даёт *возможность понимания идентификационного процесса, в связи со сменой группой социального статуса.*

В связи с этим, нами была изучена структура этнической идентичности, под которой мы понимаем: *когнитивные и аффективные компоненты.* Когнитивный компонент включает: самоидентификацию (использование этнического «ярлыка» — этнонима), выделение оснований этнической идентичности, содержание авто- и гетеростереотипов, представления об особенностях собственной группы. Элементами аффективного компонента являются чувство принадлежности к этнической общности, выраженность этноцентризма, проявляющаяся в направленности этнических аттитюдов и этнических стереотипов, значимость членства в собственной этнической группе.

Выборка молодёжи составила 200 человек. Возраст и социальный статус — 18-25 лет, студенты. Регион — университеты г. Кишинёва. Период проведения — октябрь 2009 по апрель 2010. Выборка уравновешена по полу: 102 женщины, 98 мужчин.

Методический инструментарий: для исследования *этнических стереотипов* базовой методикой в нашем исследовании был «Диагностический тест отношений» (ДТО) [5]; изучение аффилиативных тенденций проводилось с помощью методической разработки «Этническая аффилиация» [5]; показателями *валентности этнической идентичности* являлись чувства, связанные с этничностью. Для исследования *системы этнических предпочтений* мы применили «Цветовой тест отношений». [2, с.139-142]. Для исследования *субъективной культурной дистанции* была применена «Шкала культурной дистанции» (разработанная в ИЭА РАН) Для исследования ценностной сферы нами была применена методика изучения ценностей личности Шварца [3]. Для изучения *восприятия* подростками и юношами *социальной ситуации* (стабильность-нестабильность; возможности адаптации к ней; построенные прогноза собственного поведения) был применён опросник «Методика изучения восприятия подростками стабильности мира» [6].

Анализ результатов эмпирического исследования начнём с этнических стереотипов. В целом, по выборке студентов, этнические стереотипы положительные (таб.1).

Табл. 1.

Средние величины коэффициентов амбивалентности (А), выраженности (S), направленности (D – диагностический коэффициент) – взрослые

Вид оценки	A	S	D
Самооценка	0,60	0,24	0,203
Оценка Идеал	0,51	0,37	0,292
Автостереотип	0,66	0,10	0,087
Гетеростереотип русских	0,69	0,09	0,076
Гетеростереотип румын	0,69	0,10	0,082

Выявлен высокий уровень амбивалентности относительно своей и других групп. Наиболее низкий уровень амбивалентности зафиксирован по Идеалу, а так же он и наиболее эмоционально насыщен.

При изучении этнических стереотипов мы сопоставили автостереотипы молдавской молодёжи с образом «Я» для выявления значимости этнической компоненты на *личностном* уровне; образ «Я» с гетеростереотипом русских, румын так же для значимости другой группы на *личностном* уровне; сопоставили авто и гетеростереотипы румын, русских для выявления близости на *групповом* уровне. Результаты сопоставления выявили, что образ Я и автостереотип различаются ($p < 0,001$), значит этническая компонента не значима на *личностном* уровне. Сопоставление образа Я с гетеростереотипом румын, русских выявило значимые различия ($p < 0,001$).

Автостереотип молодёжи молдаван близок с гетеростереотипом румын, русских. То есть, это означает, что обе данные группы близки

титульному этносу. Это является интересной особенностью, так как видно в стереотипе титульного этноса культуры обеих групп причудливо переплелись.

Результаты сопоставления направленности (D) этнических стереотипов выявили, что на групповом уровне стереотипы молодёжи молдаван близки с этнической группой румын, русских. А на личностном уровне этническая переменная не значима, что свидетельствует о норме и отсутствия феноменом гипер или гипоиdentичности в целом по группе.

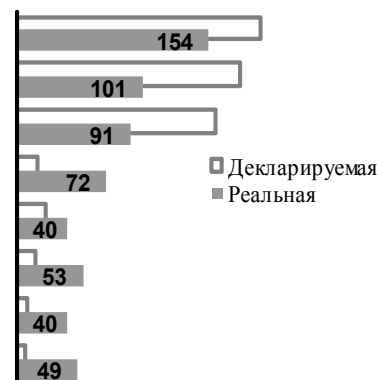
Частотный анализ этнических стереотипов выявил следующие особенности: у большинства респондентов сформирован позитивный этнический стереотип, т.е. положительный автостереотип и положительный гетеростереотип (русские) – 41%. Конфликтный стереотип по типу гиперидентичности выявлен у 11% респондентов (положительный автостереотип и отрицательный гетеростереотип (русские). Отрицательный этнический стереотип выявлен у 9% респондентов (отрицательный автостереотип и гетеростереотип (русские). Ассимиляционный тип (?) отрицательный автостереотип и положительный гетеростереотип (русские) – 12%. И последний тип этнического стереотипа – амбивалентный, когда автостереотип равен нулю – 17%.

В целом, хотя преобладают положительные этнические стереотипы у молодёжи, всё же такой разброс вариантов стереотипов требует отдельного анализа и по другим параметрам этнической идентичности. Так, с нашей точки зрения, такой разброс вариативности этнических стереотипов может свидетельствовать о серьезных трансформациях этнической идентичности титульного этноса. Так как социальный (этнический) стереотип рассматривается как образ социального объекта,

Табл. 2.

Иерархия этнических предпочтений молодёжи молдаван

Этническая группа	Реальная		Декларируемая	
	сумма выборов	ранг	сумма выборов	ранг
Молдаване	154	1	195	1
Русские	101	2	178	2
Украинцы	91	3	159	3
Евреи	72	4	17	5
Болгары	40	7,5	23	4
Поляки	53	5	14	6
Гагаузы	40	7,5	8	7
Цыгане	49	6	6	8

Коэффициент ранговой корреляции Спирмена равен 0,78.

а не просто как мнение об этом объекте, никак не обусловленное объективными характеристиками последнего и всецело зависящее от воспринимающего (стереотипизирующего) субъекта. [6, 7]. *Образ* это объективированное переживание. Это тот материал, из которого строится *групповая и общественная идеология* [7, с. 38] Поэтому особенности содержания и структурирования этнических стереотипов всегда являются одной из базовой основ для понимания групповой идеологии, этнической идентичности как на уровне группы, так и на индивидуальном.

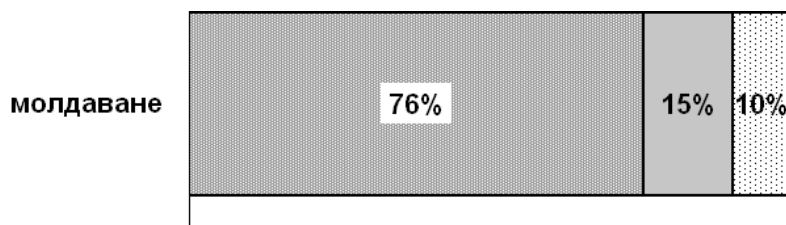
Изучение аффилиативных тенденций, т.е. стремление к групповой принадлежности, выявило значимое превалирование аффилиативных мотивов — 75%; антиаффилиативных — 10% и колеблющихся — 15%. Таким образом, *стремление к групповой принадлежности значительно выражено у молдаван молодёжи (рис.1)*.

Изучение иерархии этнических предпочтений выявило совпадение на сознательном и предсознательном уровнях, а также совпадение выборов собственной этнической группы. Ей принадлежит самый высокий ранг — первый. (рис.1)

Полное совпадение предпочтений реального и декларированного уровней выявлено по группе русских, украинцев. То есть, можно говорить об устойчивости, бесконфликтности иерархии этнических предпочтений. По остальным группам есть различия между декларируемой и реальной иерархией этнических предпочтений. Например, молодёжь молдаване болгар декларируют на чет-

вёртом месте, а реально они находятся на седьмом, деля его с гагаузами. Можно увидеть наибольшие несовпадения реальных и декларируемых предпочтений можно видеть по группе евреев, цыган, поляков, болгар, гагаузов. Реальное отношение лучше, чем декларируется, особенно у евреев. Относительно русских, украинцев можно сказать иначе — реальное отношение декларируется лучше, чем есть в реальности. Нам кажется, что здесь было бы интересно провести отдельное исследование по социальным представлениям относительно разных этнических групп Молдовы. В целом мы получаем картину иерархии этнических предпочтений титульного этноса молодёжи.

Изучение *культурной дистанции* является важным моментом понимания значимости не только близости отношений с той или иной этнической группой, но и для понимания значимости тех или иных этнических маркеров в настоящий период. Этнические маркеры не раз и навсегда застывшие категории, а подвижная система, которая отражает особенности идентификационных процессов, происходящие как внутри группы, так и вне ее. Изучение культурной близости к своей группе и другим этносам выявило, что наиболее значимыми маркерами для титульного этноса являются — *общее место жительства; обычаи, обряды, традиции; религия, общее историческое прошлое, язык*. По количеству выборов этнических маркеров, своей группе было отдано предпочтение, что в целом является нормой (таб. 3). Второй группой по культурной близости являются румыны — наибо-

■ Аффил. □ Колебл. ▨ Антиаффил.

Рис. 1. Аффилиативные тенденции

Табл. 3.

Культурная близость к этносам

Признак общности с этносом:	Этнос						
	Молдаване	Русские	Украинцы	Гагаузы	Болгары	Евреи	Румыны
- общее место жительства	42	13	12	18	12	9	14
- общее историческое прошлое	29	23	10	10	9	7	31
- язык	34	15	4	1	3	2	30
- религия	35	27	22	4	12	4	24
- обычаи, обряды, традиции	37	10	5	3	4	1	24
- внешний вид	29	18	15	8	6	7	15
- поведение, черты характера	28	14	8	2	3	5	13
- что-то другое	6	4	5	4	6	4	6
По выборке:	240	124	81	50	55	39	157

лее значимыми маркерами являются *общее место жительства; язык, религия, обычаи, обряды, традиции*. И третьей, наиболее близкой группой являются русские. Наиболее значимыми маркерами, сближающими с русскими являются *общее историческое прошлое, религия, внешний вид*. С украинцами сближает – *религия, внешний вид, общее место жительства*. С гагаузами наиболее значимыми маркерами являются *общее место жительства, общее историческое прошлое*; болгары - *общее место жительства, религия*. Наиболее далёкая культурная дистанция с евреями.

Как можно видеть, в целом по выборке, наиболее значимыми этническими маркерами для молодёжи молдаван, сближающими их с другими этническими группами являются *общее историческое прошлое, религия, общее место жительства*. Наиболее близкая культурная дистанция у титульного этноса с румынами, русскими, украинцами. Выявленные наиболее значимые этнические маркеры являются по существу категориями, консолидирующими наше поликультурное пространство.

Поэтому, есть смысл данным категориям уделить особое внимание в процессе поликультурного воспитания и формирования межэтнической толерантности.

Так же мы сравнили важность признака для своего и других этносов. Это давало нам возможность соотнести значимость этнических маркеров для своей группы и другой. В результате сравнения было выявлено, что наиболее значимым признаком, сближающим с другими группами являются *общее место жительства, общее историческое прошлое*. И, если для титульного этноса наиболее значимыми этническими маркерами является *общее место жительства*, и одинаково выражены – *религия, обычаи, обряды*, то с другими этническими группами в наибольшей

мере сближает – *религия, общее историческое прошлое*.

Следующим этапом исследования являлось изучение ценностной сферы титульного этноса на индивидуальном и групповом уровне. Для изучения ценностей молодёжи молдаван нами был применён опросник Шварца [2, 81-96].

В настоящее время, одним из самых разработанных теоретических и методических подходов изучения ценностей является теория культурных ценностных ориентаций Ш.Шварца[2, 81-96; 3]. Он разработал два подхода к изучению ценностей – индивидуальный и культурный. Мы в данной статье остановимся на *аспекте культурный*.

При анализе ценностей на уровне личностей (индивидуальных различий ценностей), единицей анализа выступает личность.

При анализе ценностей на уровне социальных культур, единицами анализа становятся *социальные группы*, и исследования характеризуют социальную культуру общества или группы людей, то, что является общим для всех представителей данной культуры.

Мы проанализируем результаты эмпирического исследования как в общем на уровне культуры, так и на индивидуальном уровне. Вначале мы дадим краткое описание каждого уровня анализа ценностей. Итак, опишем ценности на уровне культуры.

Культура рассматривается Ш.Шварцем как широкий комплекс смыслов, убеждений, символов, норм и ценностей, доминирующих среди людей в обществе, на которые они ориентируются в повседневном поведении.

Ш.Шварц выявил три основных оси измерения ценностей культуры и определил семь ценностных ориентаций, проявляющихся в той или иной мере во всех странах мира.

1. *Автономия – Включённость*. Ось характеризует психологическую природу границ между

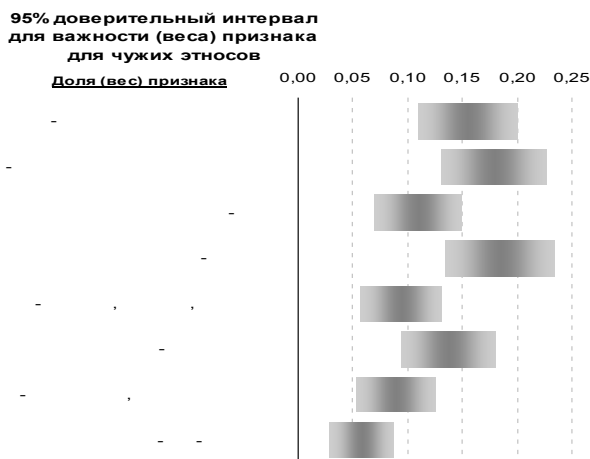

Рис. 2. Культурная близость к этносам в целом по выборке

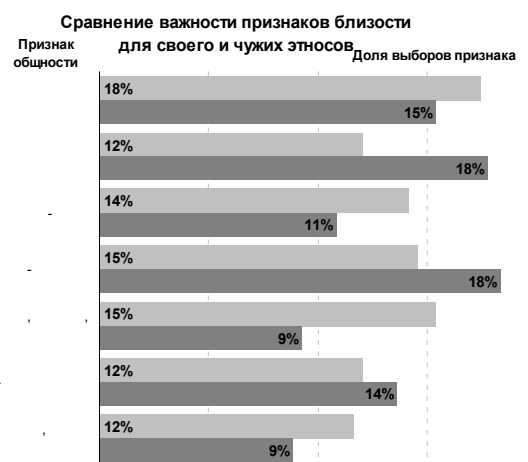

Рис. 3. Важность признака до своего и других этносов

индивидом и группой. В какой мере люди автономны или, наоборот включены в группы.

2. *Равенство – Иерархи.* Важнейшая проблема общества – обеспечить ответственное социальное поведение, побуждать людей учитывать благополучие других и координировать с ними свои действия. Ценность «равенство» предполагает, что люди должны рассматривать других в качестве человеческих индивидов, морально равных и имеющих такие же базовые потребности. Ценность «иерархия» отражает иерархические системы предписанных ролей, которые обеспечивают ответственное поведение. Считается, что неравное распределение власти, ролей и ресурсов логично и разумно.

3. *Гармония – Овладение.* Данная ценность характеризует то, как люди регулируют свои отношения с миром природы и социальным миром. Ценность «гармония» подчёркивает необходимость быть в ладу с другими людьми и физическим окружением. «Овладение» предполагает противоположный взгляд общества на данную проблему. Поощряется активное самоутверждение, направленное на овладение природным и социальным окружением [4, 84-86]

Шварц выделил эти измерения, рассматривая три основные проблемы, с которыми сталкиваются все общества:

1. **Природа отношений между личностью и группой.** Шварц назвал полюса этого измерения **Автономией** и **Принадлежностью** (ранее – **Консерватизмом**). Шварц выделяет два вида автономии: *Интеллектуальная автономия (широта взглядов, любознательность, творчество)* и *Аффективная автономия (удовольствие, разнообразие, наслаждение)*. В культурах, основанных на ценностях **Принадлежности**, люди рассматриваются как принадлежащие коллективам. Важные ценности в таких культурах; *социальный порядок, уважение традиций, безопасность, долг, мудрость.*

2. **Обеспечение социально-ответственного поведения.** Полюса данного измерения **Равноправие - Иерархия.** **Равноправие** побуждает признать моральное равенство всех людей. Важные ценности: *равенство, социальная справедливость, ответственность, помощь и честность.* Альтернативный полюс – **Иерархия** основан на иерархической системе ролевых предписаний, обеспечивающих социально-ответственное поведение. Она считает неравное распределение власти, ролей и ресурсов легитимным, правильным, законным. Ценности: *социальная власть, авторитетность, подчинение и богатство.*

3. **Регулирование отношения людей к своему природному и социальному окружению.** Культур-

ное решение этой проблемы – **Гармония** – требует принимать мир таким, каким он есть, пытаться понять и оценить, а не изменить его. Важнейшие ценности в таких культурах – *мир на земле, единство с природой и защита окружающей среды.* Противоположный полюс – ценности **Мастерства.** В таких культурах поощряется активное самоутверждение, изменение природной и социальной среды. Ценности: *амбиции, успех, дерзость и компетентность.* Теория Шварца выделяет три биполярных измерения культуры, представляющие альтернативные решения каждой из трёх проблем, с которыми сталкиваются общества: **Принадлежность** против **Автономии**, **Иерархия** против **Равноправия**, **Мастерство** против **Гармонии**. [4, с.48-49]. Итак, перейдём к результатам эмпирического исследования ценностей на уровне культуры. Вначале мы выделили ценности наиболее значимые для молдаван среди молодёжи.

Табл. 4.

Наиболее предпочитаемые ценности молодёжи молдаван

	Ценности	М(ср. знач.)
1	Безопасность Семьи	6,38
2	Смысл Жизни	6,16
3	Мир Во Всём Мире	6,13
4	Уважающий Родителей и Старших	6,10
5	Здоровый	6,10
6	Чистоплотный	6,08
7	Свобода	6,07
8	Истинная Дружба	6,03
9	Вежливость	5,88
10	Самоуважение	5,88
11	Способный	5,87
12	Умный	5,83
13	Целеустремлённый	5,75

Как можно видеть, самыми значимыми ценностями являются ценности безопасности, коллективистические, такие как *уважающий родителей и старших, вежливость, чистоплотный.* Данные ценности относятся к блоку – **Включённость (Консерватизм)**. Так же, приоритетными являются ценности овладения, изменения окружающего мира, т.е.ценности индивидуалистические – *способный, свобода* (по Шварцу, это ценности **Интеллектуальной Автономии, Овладения (Мастерства)**). В целом, приоритетные ценности двух выборок студентов 2006 г. и 2009-2010 г. тождественны.

Если сравнить *отличия* в приоритетных ценностях студентов 2006 г., и настоящей выборки, то для студентов выборки 2006г, наиболее

приоритетними являються цінності — *зрелая любовь, успешность, наслаждение жизнью*. А для настоящей выборки студентов — *свобода, смысл жизни, самоуважение*.

Наименее приоритетными ценностями являются ценности, относящиеся к в своём большинстве к коллективным, т.е. направленным на группу — *авторитет, богатство, благочестивый, сдержанный, влиятельный, социальная сила* (по Шварцу они относятся к блокам **Иерархия, Включённость (Консерватизм)**).

Табл. 5.

Наименее предпочитаемы ценности молодёжи молдаван

	Ценности	М(ср.знач.)
1	Принимающий жизнь	4,71
2	Авторитет	4,67
3	Скромный	4,62
4	Духовная Жизнь	4,59
5	Полезный	4,53
6	Богатство	4,49
7	Благочестивый	4,43
8	Чувство Принадлежности	4,32
9	Сдержанный	4,08
10	Единство С Природой	4,06
11	Влиятельный	3,84
12	Социальная Сила	3,20
13	Изменчивая Жизнь	3,02

Если сравнить выборки студентов 2006 г. и настоящую, то в целом ценности наименее значимые совпадают. *Различаются* по следующим наименее значимым ценностям — для студентов 2006 г. наименее значимы ценностями являются так же — *смелый, влиятельный, равенство, послушный*. А для настоящей выборки — *полезный, благочестивый, чувство принадлежности, сдержанный*.

Перейдём к анализу ценностей по блокам (таб. 6) Наиболее приоритетными ценностями являются ценности блоков — **Равенство (Равноправие), Овладение (Мастерство), Интеллектуальная автономия, Аффективная автономия**. Наименее значимым блоком ценностей являются ценности **Иерархии**. Если сравнить с выборкой студентов 2006 г., то практически по всем блокам есть значимый рост. Особенно по ценностям **Автономии, Равенству**. Так же произошёл рост по ценностям блока **Включённость (Консерватизм)**. Это находит своё подтверждение в значимом росте аффилиативных мотивов. Несколько снизились ценности **Гармонии**.

Табл. 6.

Блоки ценностей молодёжи молдаван

	Блоки ценностей	М (ср.знач.)
1	Включённость (Консерватизм)	4,18
2	Иерархия	3,17
3	Овладение (Мастерство)	4,28
4	Аффективная автономия	4,16
5	Интеллектуальная автономия	4,26
6	Равенство (Равноправие)	4,42
7	Гармония	4,01

Если сравнить культурные вариации по Шварцу, то необходимо отметить, что практически по всем биполярным осям полюса выражены практически одинаково. Исключение составляет биполярная ось **Иерархия — Равноправие**, где приоритет ценностей **Равноправия**. Это означает приоритет ценностей направленных на удовлетворение потребности в справедливости, устремления к большей автономности личности. Надо отметить, что ценности блока **Равноправие** так же важны и являются приоритетными для всех возрастных групп молдаван, что было установлено в наших предыдущих исследованиях.

Другие биполярные культурные вариации выявлены практически одинаково: **Включённость (Консерватизм) — Автономия; Овладение (Мастерство) — Гармония**. Такая «рыхлость» выраженности культурных ориентаций у молодёжи видимо, вызвана длительной неопределённостью социальных векторов развития общества. Ценности молодёжи, как наиболее активной социальной группы, отражают состояние ценностей культурных ориентаций общества. *Это состояние мы бы охарактеризовали как на перепутье*.

Перейдём к анализу ценностей на индивидуальном уровне [3]. Шварцем были выделены следующие мотивационные типы — **Власть, Достижение, Гедонизм, Стимуляция, Самостоятельность (Саморегуляция), Универсализм, Доброта, Традиция, Конформность, Безопасность**.

Шварц и Билски предложили ещё одно деление ценностей на две большие группы.

1. *Ценности, выражающие интересы индивида*. Им соответствуют следующие мотивационные блоки: «**Власть**», «**Достижение**», «**Гедонизм**», «**Стимулирование**», «**Саморегуляция**».

2. *Ценности, выражающие интересы группы*. К ним принадлежат такие мотивационные блоки, как «**Доброта (Благожелательность)**», «**Традиция**», «**Конформность**».

Существуют ещё два мотивационных блока — «**Универсализм**» и «**Безопасность**», которые выражают как индивидуальные, так и групповые интересы.

Так же исследователями была предложена следующая типология противоречий между ценностями:

1) Ценности *сохранения* (Безопасность, Конформность, Традиция) противоречит ценностям *изменения* (Стимулирование, Саморегуляция).

2) Ценности *самоопределения* — выхода за пределы собственного Эго (Универсализм, Благожелательность) — противоречат ценностям *самовозвышения* — акцентирования «самости» (Власть, Достижение, Гедонизм).

Как можно видеть из эмпирических данных (таб. 7) по мотивационным типам ценностей (МТ) на первых позициях значимости — **Конформность, Безопасность, Доброта (Благожелательность)**. Данные МТ ценностей выражают *интересы группы*. Но и ценности выражающие интересы индивида, хотя и несколько ниже, так же имеют высокое значение — **Самостоятельность (Саморегуляция), Гедонизм**. Другие МТ ценностей, выражающие интересы индивида, менее значимы — **Власть, Стимуляция**.

сказать, что для молодёжи титульного этноса характерны как направленность ценностей на группу (сегодня несколько превалирующая), так и на индивида. Возможно, ценности самоопределения могли бы больше превалировать, в соответствии с возрастными особенностями. Но состояние длительной социальной неопределённости нашего общества, отсутствие чётких государственных программ относительно молодёжного рынка труда, и как результат, «омолаживающаяся» с каждым годом трудовая миграция — не может не отражаться не ценностном ценностной сфере молодёжи.

Итак, изучение этнической идентичности молодёжи молдаван выявило различные психологические особенности её компонентов. В целом этнические стереотипы студентов положительны. Но частотный анализ этнических стереотипов выявил разные вариации образа своей и другой группы. Данную типологию, на основе этнического стереотипа ещё предстоит изучить глубже, в зависимости от других компонентов этнической идентичности. Интересной особенностью этнических стереотипов молодёжи молдаван, является особенность восприятия двух групп — румын и русских как близких (на уровне группы). Поэтому, глубинное изучение этнического стереотипа молдаван, на современном этапе, представляется, актуальной задачей, для понимания этноидентификационных процессов титульного этноса. Данная особенность нашла своё подтверждение и в результатах по культурной дистанции — румыны и русские являются самыми близкими группами.

Ценностная сфера молодёжи находится в несколько «рыхлом» состоянии, когда ей свойственны как направленность на группу, так и на индивида. Ценности сохранения являются несколько преобладающими, над ценностями самоопределения.

В целом наше исследование подошло к изучению типологии этнической идентичности титульного этноса и других этнических групп в сравнении с гражданской, европейской. Данные эмпирические исследования необходимы для понимания и развития того социального капитала (а этническая идентичность его составная часть), которым мы обладаем, и без умножения которого невозможно интегрироваться в европейское пространство, куда мы так стремимся.

Литература:

1. Бороноев А.О., Павленко В.Н. Этническая психология / А.О. Бороноев, В.Н. Павленко. — СПб. — 1994. — С.139-142
 2. Карандашев В.Н. Концепция ценностей культуры Ш. Шварца / В.Н. Карандашев // Вопросы психологии. — 2009. — №1. — С. 81-96.

Табл. 7.

Мотивационные типы ценностей молодёжи молдаван

№	Мотивационный тип	Нормативные идеалы	
		М (ср.знач)	Ранг
1	Конформность	5,51	1
2	Традиции	4,63	8
3	Доброта (Благожелательность)	5,31	3
4	Универсализм	5,12	7
5	Самостоятельность (Саморегуляция)	5,28	4
6	Стимуляция	4,39	9
7	Гедонизм	5,24	5,5
8	Достижения	5,24	5,5
9	Власть	4,30	10
10	Безопасность	5,49	2

Так же можно отметить, что ценности мотивационных типов направленных на *сохранение* (**Конформность, Безопасность**) несколько выше, чем ценности *изменения* (**Стимуляция, Самостоятельность (Саморегуляция)**). Если сравнить с выборкой студентов молдаван 2006 г., то по всем показателям отмечен рост, особенно по ценностям МТ — **Власть, Самостоятельность (Саморегуляция), Доброта (Благожелательность), Традиции**. Вся эта динамика, роста значимости ценностей МТ как выражающая интересы индивида, так и группы, свидетельствует о динамичности протекания социальных изменений в обществе, часто в противоречивом направлении. *В целом можно*

3. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В.Н. Карандашев. — СПб, 2004. — 70 с.
4. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Культура как фактор общественного прогресса / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. — М., 2009. — 408 с.
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряжённости / Г.У. Солдатова. — М., 1998. — 389 с.
6. Стефаненко Т.Г. Социальная психология этнической идентичности / Т.Г. Стефаненко / Дисс...докт. психол.наук. — М., 1999.
7. Шихирев П.Н. Современная социальная психология / П.Н. Шихирев. — М., 1999. — 448 с.

Кауненко І.І. Етнічна ідентичність молоді Республіки Молдова: соціально-психологічний аспект. — Стаття.

Анотація. У статті аналізуються емпіричні дані по етнічній ідентичності молдаван на сучасному етапі. При вивченні етнічних стереотипів було виявлено, що образ власної етнічної групи близький з групами - румун і росіян. Аналогічні результати були виявлені і при вивченні культурної дистанції. Цінності, як компонент етнічної ідентичності, були вивчені як на рівні культури, так і на індивідуальному. Виявлено превалювання цінностей спрямованих на групу. Але цінності, які показують інтереси індивіда зросли, порівняно з вибіркою 2006.

Ключові слова: етнічна ідентичність, етнічні стереотипи, цінності культури, культурна дистанція, афіліація.

Caunenco I.I. Ethnic Identity of Young Moldovans of the Republic of Moldova: Socio-psychological aspect. — Article.

Summary. In the article some empirical data on the ethnic identity of the Moldovan youth on the present stage are analyzed. During the study of the ethnical stereotypes it was discovered that the image of ethnic in-group is close with the groups of Romanians and Russians. The study of cultural distance gave the same results. Values as the component of ethnic identity were studied on the level of culture as well as on individual one. Group values prevail. Values of individual interests also grew comparing to the 2006 sample.

Key words: ethnic identity, ethnic stereotypes, values of culture, cultural distance, affiliation

*Ковальська М.С.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри нової та новітньої історії історичного факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МОРЛІ

Анотація. В статті аналізується джерело, становлення та еволюція релігійних поглядів британського політика та історика Джона Морлі. Автор приходить до висновку про складний шлях внутрішньої трансформації духовного у Дж. Морлі, пояснює зміну його радикалізму на компромісне бачення.

Ключові слова: Велика Британія, лібералізм, Джон Морлі, релігія, атеїзм.

Критичне відношення відомого британського політика Джона Морлі (1838-1923) до християнства, англіканської церкви і священників, а також релігії як професії, що обирається заради досягнення соціальних благ, сформувалося під безпосереднім впливом його прагнення віддалитися від «нав'язаних йому тираном-батьком» уявлень [1, 125]. Виходець з сім'ї з методистськими переконаннями багатьох поколінь, Джонатан Морлі перейшов в англіканство і виховував своїх дітей в ідеалах церкви. Дж. Морлі, як середньому синові в сім'ї, згідно традиції, була уготована доля священника. Перш за все завдяки цьому він і здобув найкращу освіту, яка тільки була можлива при соціальному та фінансовому стані сім'ї. У свою чергу, здобута освіта і беззаперечні здібності Дж. Морлі зближували його з батьком, чий інтереси і інтелект, поза сумнівом, виходили далі за рівень провінційного хірурга. Відмова Дж. Морлі від сану священника призвела до глибокого конфлікту в сім'ї, що став шоком для мислителя до кінця його життя. Приблизно через 15 років у філософському творі «Про компроміс» Дж. Морлі роздумував про те, що станеться, «якщо віруючий виявить, що його син раптово втратив віру» [2, 127] і не бажає більше жити в «раю для дурнів» [2, 127]. Наскільки мають рацію ті батьки, писав Дж. Морлі, які виховують в своїх дітях звичку самостійно мислити і складати власні думки, не вселяючи їм догми [2, 128]. У наступних виданнях декілька сторінок про проблему віри у взаєминах батьків і дітей відсутні. Якщо ця частина розділу «Релігійна слухняність» автобіографічна, слід вважати, що Джонатан Морлі відреагував на заяву сина «в грубій і нешанобливій формі» [2, 127], назвав його «розпусником» (profligate) і повною мірою

розкрив перед ним картину майбутніх вічних мук його душі, що розкладатиметься «в озерах киплячої лави» [2, 127].

В молодості, коли ці ранньобіографічні враження були ще свіжими, Дж. Морлі демонстративно прагнув проявляти себе противником і релігії як філософії, і церкви як соціального інституту. На початку публіцистичної кар'єри Дж. Морлі наполіг на тому, щоб в одній з його робіт (перекладі вірша Йоганна Вольфганга Гете) видавці надрукували слово «бог» з маленької букви, на що один з літературних критиків відреагував в своїй рецензії написанням прізвищу «Морлі» теж з маленької букви.

Саме відлунням особистості Дж. Морлі, його морально-психологічних конфліктів, яке ясно просліджуються в його працях, і було його ставлення до релігії, болючість, з якою він намагався обійти цю тему, але не міг здолати свого інтелектуального потягу, тим більше, що подібне філософське питання тісно перетиналося з поняттям державного блага. «Релігією всіх кращих людей» він називав хорошу владу, або добре правління («good government») [3, 725]. Розташування найглибших надій людства поза сферою його досяжності, що завжди і мала на увазі існуюча релігія, він вважав неправильним і помилковим; переміщати їх безпосередньо в людський світ, на його думку, — набагато природніше і вірно [3, 725]. Дж. Морлі писав про те, що релігійні відчуття засновані на застарілих, «темних» догматичних правилах в епоху, коли «людське сприйняття розширюється в пошуках нового світла» [4, 25].

Протириччя раціоналістичного лібералізму і релігійного світогляду знаходило своє віддзеркалення в роботах багатьох мислителів і публіцистів вікторіанської епохи. Ці два поняття порівнювалися відповідно як «світло і тьма» [5, 141]. Однією з найголовніших проблем філософії лібералізму останньої третини ХІХ ст. був світоглядний конфлікт з релігійною (християнською) ідеологією. Філософія британського класичного лібералізму, заснованого, перш за все, на принципах раціоналізму, була протилежністю католицьким установкам. Віра в те, що бог керує розвитком суспільства і визначає його долю, а обов'язок

людини — зневага до земного життя, була одним з основних соціальних ідеалів християнства. У ліберальній же філософії, укорінялися переконання мислителів-класиків протестантизму, часів складання капіталістичних стосунків, про активну життєву позицію людини.

До такого типа мислителів, що відкидали релігійні цінності заради можливості судити про світ з точки зору розуму, відносився і Дж. Морлі. В його розумінні, головним чинником суспільного зростання є принципово «нова ідея», тобто щось невивчене до кінця, з невідомою ефективністю і результатами [6, 139], але це заслуговує на увагу і пошану як послідовний крок в прогресивному розвитку людства. Майбутнє людства залежить від того, наскільки в суспільстві визнаватиметься «право мислити вільно і діяти незалежно, використовуючи розум без благоговійного страху перед авторитетами» [4, 1]. На думку Дж. Морлі, єдине, що може привести до деградації людей — це «ненависть до всього нового» [6, 140]. Саме церква найчастіше і перетворює людей на «політичну армію, що перегороджує дорогу новим ідеям» [4, 28], тобто стає перешкодою на шляху прогресу. Дж. Морлі з іронією писав про те, що громадську думку, або масову свідомість, формують ті, хто «ніколи не озвучує нову ідею, поки вона ще надто нова» — так звані «люди другосортної мудрості» [6, 139], тому що вони набагато швидше і легше знаходять підхід до мислення середньостатистичної людини.

Філософський трактат «Про компроміс» 1874 р. був найбільшою за об'ємом роботою Дж. Морлі, в якій він критикував релігійний світогляд і суть церкви. В цьому трактаті, один з найголовніших аргументів на користь релігії, що полягає у тому, що вона є втіхою для людства, Дж. Морлі різко спростовував. Він вважав, що «та ж сама система породила жах, який зробив відсутність втіхи нестерпною», наприклад, ідею про існування вічних мук пекла. Мислитель вважав, що з точки зору етики недопустимо оперувати подібними аргументами, на які неможливо дати логічну відповідь. Особливо Дж. Морлі засуджував користоловство церковних діячів. Ще в одній із статей в «Сетеді Ревью» Дж. Морлі написав, що для більшості священнослужителів християнство — це «витончений евфемізм до слова «готівка» [7, 251], хоча насправді воно є великим синтетичним вченням, без якого неможливо уявити собі ідеологічний розвиток європейської цивілізації.

Окрім політико-філософського твору «Про компроміс», антирелігійні та антиклерикальні погляди Дж. Морлі висловлював в «Боротьбі за національну освіту». Подібні ідеї були викладені також в історичних статтях в «Фортнайтлі

Ревью», особливо про французьких мислителів і діячів XVIII ст. Круг аспектів, які він зачіпав у «Фортнайтлі Ревью», був дуже широкий. Він критикував не лише релігію, але і віруючих, церкву, священників, реакціоністські виступи проти розуму та свободи совісті [8, 22]. Дж. Морлі розглядав проблему і з точки зору етики, наприклад, він дивувався, що християнська мораль не забороняла людям підтримувати рабство.

Коли Дж. Морлі зайнявся політичною кар'єрою, він перестав публічно демонструвати свої антирелігійні переконання, але ніколи не приховував їх і не відмовився від можливості висловлювати ці ідеї в м'якшій формі в історичних роботах. Американський публіцист і професор богослів'я Уільям Клівер Уїлкінсон (1833-1920) називав Дж. Морлі «відкритим і навіть активним пропагандистом атеїстичних поглядів» [9, 298], але при цьому — глибоко переконаною, сміливою і щирою людиною з видатними розумовими здібностями [9, 296-298]. В 1909 р. У. Уїлкінсон писав, що твори Дж. Морлі «продовжують учити атеїзму, хоча їх автор тепер обачно зберігає мовчання» [9, 297].

Початок політичної кар'єри для публіциста, так само, як і закінчення його навчання, був пов'язаний з неприємним «релігійним» інцидентом. Коли Дж. Морлі вперше балотувався на виборах в Ньюкаслі, редактор місцевого «Експреса» нагадав виборцям, що місто недавно стало єпископською єпархією, і призвав їх «відкинути атеїста, який прагне обезголовити нашу віру» [10, 69]. Як Дж. Морлі писав в спогадах, сум'яття тих виборців, які одночасно підтримували його і були віруючими людьми, засмутило його та ледве не поколивало рішучість продовжувати політичну боротьбу. Він дійсно програв на виборах. Якщо в середині 1870-х рр. в «Компромісі» Дж. Морлі писав, що «в політиці ніхто не стверджує серйозно, що пошана до відчуттів... інших людей зобов'язує нас мовчати про наші переконання», то згодом його думка змінилася. Можна зробити припущення, що цей випадок показав Дж. Морлі, наскільки небезпечною для політика може бути відверта демонстрація своїх особистих переконань. З середини 1880-х рр. Дж. Морлі почав уникати прямої участі в релігійно-політичній дискусії, і в своїх працях дуже коректно торкався як філософського, так і суспільного аспектів релігії.

Серед зрілих, пізніх робіт Дж. Морлі релігійна тематика найширше порушувалася в «Житті Уїльяма Стюарта Гладстона» 1903 рр., а саме, в розділах «Церковні питання», «Релігійна рівність», «Католицька країна і протестантський парламент» і «Ватиканізм» другого з трьох томів. Одною з найбільших труднощів написання цієї праці для Дж. Морлі була саме релігійність У. Гладстона,

яка займала в його житті настільки значне місце, що авторові біографії не можна було обійти її стороною. Під впливом матері, У. Гладстон в юному віці сформувався як глибоко віруюча, поважаюча моральні правила особистість. У. Гладстон вважав, що суспільство потребує існування релігії, що об'єднує та стримує його [11, 63], а церква є «золотим ланцюгом», який, за його висловом, сполучає мирський трон зі всевишнім [11, 3]. На відміну від Дж. Морлі, він збирався стати священником після закінчення Оксфордського університету, але саме його батько, Джон Гладстон, чинив опір цьому. Якщо в 1838 р. в творі «Державна та її відношення до церкви» У. Гладстон рішуче висловився на підтримку державної церкви, то в 1867 р. він запропонував скасувати її в Ірландії (реформа була проведена в 1869 р.), але від своїх особистих релігійних переконань ніколи не відступався.

Дж. Морлі в своїй роботі вирішив проблему відмінностей в світогляді тим, що наполегливо розглядав релігійні представлення У. Гладстона як прояв його високоморальності, прагнення до чесноти, справедливості і істини. Незважаючи на те, що, як писав Дж. Морлі, більшість англійців бачили у внутрішній еволюції У. Гладстона перехід від строгих і вузьких поглядів до обширної християнської доктрини, сам автор вважав це шляхом до доброти та терпимості. На його думку, британський прем'єр-міністр відмовився від «цивільної узурпації совісті» [12, 137] ради толерантності, тобто «шанування всіх можливостей Істини... і визнання того, що вона живе в різних особняках, носить одяг багатьох кольорів і говорить дивними мовами» [12, 137]. Дж. Морлі відносив напружене духовне життя свого старшого колеги і начальника до морально-етичної сфери, і трактував релігійні погляди У. Гладстона з соціальної точки зору. Як особисті і політичні достоїнства У. Гладстона, Дж. Морлі описував його добродійність, відкрити пошану до свободи совісті, проявів суспільних сил, — таким чином, знову повертаючись до ліберальних ідеалів. У трактуванні Дж. Морлі представлення У. Гладстона втрачали своє релігійне значення і ставали класичними ліберальними переконаннями: свобода думки, визнання рівних прав для людей різних переконань, терпимість до інакодумців. Пропозиція про ліквідацію Церкви Ірландії залучала ліберальних публіцистів як один з найбільш ранніх проявів його лібералізму, а також прагнення до справедливості, враховуючи той чинник, що Ірландія впродовж декількох століть своєї історії страждала від поведінки англійців. Дана позиція У. Гладстона розглядалася як доказ того, «наскільки всеосяжною була його віра в лібералізм»

[13, 246]. Дана думка також поширилася в історіографії.

Якщо деякі сучасники-ліберали висловлювали думки про те, що суспільству необхідна релігія, то Дж. Морлі мав складніші та заплутаніші уявлення. У деяких з робіт він висловлював ідею про доцільність наявності християнських чеснот саме для західного типу суспільства, а також визнавав позитивну роль християнства в європейській історії. У «Макиавеллі» Дж. Морлі писав, що цей мислитель відкидав принципи упокорювання і покірливості, які християнство привнесло не лише в морально-етичні, але і політичні ідеали Західної Європи [14, 27], але сам автор відносився до цієї сторони діяльності церкви неоднозначно. Є підстави вважати, що Дж. Морлі на емоційному рівні схвалював ідеали раннього християнства, яке ще не було «холодною, безрадісною... концепцією» [15, 877], тобто офіційною установою з ієрархічною структурою, покликаною ідеологічно усмиряти і пригнічувати народні повстання.

Незважаючи на те, що У. Уілкінсон вважав Дж. Морлі мислителем, що відкидає абсолютно всі релігійні твердження про устрій світу, у тому числі концепцію вічного життя, в «Дідро і енциклопедистах» автор, якраз недвозначно, засуджував, доведений до абсолютної міри матеріалізм філософа Поля Анрі Гольбаха (1723-1789). «Можна лише жалкувати про те, що Гольбах відносно таких священних і зворушливих речей був настільки позбавлений історичного духу» [16, 185], — писав він про заперечення філософом безсмертя душі. Якщо в молодості Дж. Морлі заперечував утішання релігією як самообман, то, в пізнішому віці, став визнавати конструктивність і користь деяких релігійних ідей, що базуються на високих прагненнях людського духу, саме таких, як вчення про безсмертя душі, оскільки вони виконують в суспільстві об'єднуючу та підтримуючу роль. У своїх творах Дж. Морлі не стільки нападав на християнство в цілому, скільки на його «управлінські форми», тобто церкву.

В зрілі роки Дж. Морлі, лібералізм продовжував залишатися антирелігійною ідеологією. На межі XIX-XX ст. сталося остаточне світоглядне розділення. В цей час помітно збільшилося число послідовників католицизму, причому навіть серед вищого англійського духовництва і аристократів; проте оформився і антирелігійний суспільний рух — з 1880 по 1913 р. відбулося 17 міжнародних конгресів атеїстів та вільнодумців. Сам Дж. Морлі вже не висловлював такого гарячого інтересу і нещадної критики релігії, як в юності, хоча його відношення до церкви залишилося незмінним. Деякі сучасники Дж. Морлі, що спілкувалися з ним в парламенті, навіть вважали, що, заперечуючи

релігійні догми, він все ж сам глибоко релігійний [15, 877]. Існували принаймні два досить характерних випадка, що описують поведінку Дж. Морлі в ситуаціях, які стосувалися віруючих людей. Англійський священник-нонконформіст Чарльз Альберт Беррі (1852-1899) переказував загальним знайомим історію графині Абердінської, в якій в дублінській резиденції лорда-лейтенанта Ірландії гостив Дж. Морлі. Перед початком родинного богослужіння графиня звернулася до Дж. Морлі з проханням не відчувати себе зобов'язаним бути присутнім на ньому, оскільки всім були відомі його антирелігійні погляди. Дж. Морлі відповів, що обов'язково прийде, щоб «відновити своє відчуття тлінності людського життя» і почати день з братських відчуттів по відношенню до господарів і членів їх сім'ї [15, 877]. У схожій ситуації, під час візиту до друзів до Шотландії, Дж. Морлі брав участь в родинних і дружніх зборах вечорами воскресіння, коли вся компанія проводила час біля фортепіано, виспівуючи релігійні гімни. Згідно з очевидцями, саме Дж. Морлі був серед тих, хто проявляв особливе благоговіння і щирість [15, 877]. Таким чином, якщо не суть, то інтенсивність переконань Дж. Морлі зазнала зміни, оскільки ще в роботі «Про компроміс» він відкрито висміював людей, що відкидають релігію, проте дотримуються ритуалів і обрядів. Вони «відвідують релігійні служби і піддаються визнанням, кожен склад яких насправді відкидають... просто щоб догодити», і таку поведінку сам Дж. Морлі вважав не ввічливістю по відношенню до віруючих, а лицемірством.

Релігійні уявлення були однією з найяскравіших особливостей особового і творчого розвитку Дж. Морлі, вони мали вплив на його кар'єру, були відбиті в найбільш відомих роботах та стали частиною спочатку суспільно-політичного образу Дж. Морлі, а потім і його репутації як діяча. Переконання Дж. Морлі з часом зазнали зміни у бік пом'якшення його ставлення до віри і релігії. Їх можна розділити на дві групи: відношення Дж. Морлі до віри і релігії як філософії, особистого вибору кожної людини, і церкви як суспільного інституту. Дж. Морлі проявив постійність в своїх переконаннях відносно історичної ролі церкви. Він розглядав її як елемент поневолення людей, обмеження їх вільної думки. З іншої сторони, мислитель був далекий від того, щоб заперечувати позитивний чинник, який полягав в тому, що, по-перше, впродовж багатьох століть лише духівництво зберігало і передавало знання, тобто сприяло поширенню інтелектуального світла, і, по-друге, в Європі християнство сприяло розвитку моральних цінностей і пріоритетів, гуманності та милосердя. Згідно

Дж. Морлі, подібна внутрішня трансформація до кращого може статися в будь-якій людині, і це само по собі свідчить про конструктивність релігії в суспільстві. На його думку, людина може дотримуватися самих різних поглядів аж до невіри, але при цьому вона зобов'язана бути чесною, тобто Дж. Морлі захищав перш за все ідею справедливості та порядності. Внутрішній шлях Дж. Морлі, від радикального заперечення церкви і релігії до компромісного бачення, доводить, що з часом, під впливом життєвого досвіду, він примирився з їхнім існуванням в своєму житті. Дж. Морлі зумів вирішити свій психологічний конфлікт і знайти об'єктивне пояснення такому суспільному феномену, яким є релігія та віра.

Література:

1. Arx J. Progress and Pessimism: Religion, Politics, and History in Late Nineteenth Century Britain / Jeffrey Paul von Arx. — Cambridge: Harvard university press, 1985. — 233 p.
2. Morley J. On Compromise / John Morley. — London: Chapman and Hall, 1874. — 214 p.
3. Morley J. Turgot in Limousin / John Morley // The Fortnightly Review / Ed. by J. Morley. — London: Chapman and Hall, 1877. — Vol. XXI. January 1 to June 1, 1877. — P. 722-739.
4. Morley J. On Compromise / John Morley. — London: Macmillan and Co., 1923. — 248 p.
5. Montagu R. Recent events and a clue to their solution. — London: Hodder and Stoughton, 1886. — 711 p.
6. Morley J. New ideas / John Morley // Morley J. Modern characteristics: A series of short essays from the Saturday Review. — London: Tinsley Brothers, 1865. — P. 135-144.
7. Morley J. Pagan patriotism / John Morley // Morley J. Miscellanies. — London: Macmillan and Co., 1908. — P. 248-257.
8. Morley J. Condorcet. Part I / John Morley // The Fortnightly Review. — London: Chapman and Hall, 1870. — Vol. VII. January 1 to June 1, 1870. — P. 16-40.
9. Wilkinson W. C. John Morley as Critic of Voltaire and Diderot // William Clever Wilkinson Some new literary valuations. — London, New York: Funk and Wagnalls co., 1909. — P. 293-348.
10. Scott J. W. The Life and Death of a Newspaper / John William Robertson Scott. — London: Taylor and Francis, 1952. — 417 p.
11. Gladstone W. S. The State in Its Relations with the Church / William Ewart Gladstone. — In 2 vols. — Vol. 1. — London: John Murray, 1841. — 344 p.
12. Morley J. The life of Richard Cobden / John Morley. — In 2 vols. — Vol 2. — London: Macmillan and Co., 1908. — 525 p.
13. Macdonell P. The Historic Basis of Liberalism / P. J. Macdonell // Essays in Liberalism by Six Oxford Men. — London: Cassell and Company, 1897. — P. 219-277.
14. Morley J. Machiavelli: The Romanes Lecture, delivered in the Sheldonian Theatre, June 2, 1897 / John Morley. — London: Macmillan and Co., 1898. — 63 p.
15. John Morley // The Century; a popular quarterly. — Vol. 58. — Issue 6. — October 1899. — P. 874-880.
16. Morley J. Diderot and the encyclopaedists / John Morley. — In 2 vols. — Vol. 2. — London: Macmillan and Co., 1886. — 351 p.

Ковальская М. С. Религиозные взгляды Джона Морли. — Статья.

Аннотация. В статье анализируются источники, становление и эволюция религиозных взглядов британского политика и историка Джона Морли. Автор приходит к заключению о том, что Джон Морли проделал сложный путь в своей внутренней трансформации духовного; а также объясняет смену его радикализма компромиссным видением.

Ключевые слова: Великобритания, либерализм, Джон Морли, религия, атеизм.

Kovalska M. The Spiritual Judgement of John Morley. — Article.

Summary. The article analyzes the sources, formation and evolution of spiritual (mainly, religious) judgement of the British historian and politician named John Morley. The author concludes that the way of the internal spiritual transformation of J. Morley was hard, also the author explains the changes from his radicalism to a compromise vision.

Key words: Great Britain, Liberalism, John Morley, religion, atheism.

*Левченко В.В.,**кандидат исторических наук,**доцент кафедры Украиноведения, историко-правовых и языковых дисциплин
Одесского национального морского университета*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСТОРИЙ ВУЗОВ: КОНСТРУИРОВАНИЕ ТРАДИЦИЙ И РАЗРЫВ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ ОДЕССЫ)

Аннотация. Статья посвящена исследованию истории высших учебных заведений, а именно проблеме преемственности вузов. На примере исследования истории высших учебных заведений Одессы показаны новые методологические основы для установления преемственности вузов в системе высшей школы Украины (этапов, форм связи, закономерностей интеграции и реорганизации). Преемственность высших учебных заведений рассматривается в связи с понятием «инфраструктура», включающим в себя наследие материальной базы, традиции учебно-научной организации работы, преподавательские кадры, студенческий контингент, т.д.

Ключевые слова: история вузов, преемственность, методология преемственности, высшие учебные заведения Одессы.

В последнее десятилетие резко повысился спрос на историю знания и исследования истории «мест знания». В связи с этим усилился интерес представителей разных социогуманитарных специальностей к истории высших учебных заведений, равно как и самой администрации этих вузов. В широком диапазоне вопросов этой темы обособленное место занимает проблема преемственности вузов, которая по своему содержанию является одной из самых острых в исследованиях истории высшей школы.

На примере высшей школы Одессы данная проблема имеет два диаметрально противоположных подхода к истории преемственности вузов. С одной стороны, наилучшим примером этого служит подход авторов истории Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского [1,7-8], которые вследствие конструирования традиций возраста вуза безосновательно увеличили его на десятки, буквально более ста, лет существования. С другой стороны, на примере Одесского национального морского университета, администрация которого игнорирует фактологический материал, основанный на архивной источниковедческой базе, и производит разрыв в преемственности истории вуза [2].

Также причиной исследования данного вопроса послужило то, что многие современные вузы Одессы, равно как и многие в Украине, переписывают свою историю в погоне за престижной генеалогией и желанием удлинить исторические корни [3]. В связи с этим устанавливается косвенная связь с учебными заведениями разного уровня, существовавшими в имперский или ранний советский периоды. Тем самым вольно/невольнo создаются основания для получения административных и финансовых привилегий и появления мифов в истории вузов и истории высшей школы.

Перечисленные факторы, в первую очередь полярные подходы к изучению проблемы без методологической основы, и обусловили интерес к исследованию причин конструирования традиций и разрывов преемственности в истории современных одесских вузов, выявлению детерминант исследования в данном контексте.

Проблема преемственности высших учебных заведений в истории отечественной исторической науки очерчена несколькими историческими периодами. В имперский период эта проблема была только обозначена, авторами публикаций, посвящённых истории некоторых вузов, например, Императорского Новороссийского университета [1,4-5]. В советский период преемственность вузов была возведена в ранг предмета научной и государственной регламентации, став объектом научных исследований и государственных актов [1, 5-7]. На современном этапе научный интерес к данной теме вызван перманентными реформами высшего образования на фоне общественно-политических и социально-экономических изменений в стране. В последние годы, в научной литературе, проблема преемственности вузов разрабатывается довольно интенсивно харьковскими [3; 4], московскими [5], одесскими [1;2, 6;11] и учёными других научных центров.

Одним из факторов, определяющих актуальность рассмотрения проблемы преемственности вузов, является тенденция к преобладанию спорных, неаргументированных, без источниковедческой и методологической базы представлений в

историописании современных вузов. Интерес к данной проблеме обусловлен необходимостью разработки, в первую очередь, методологических основ в определении критериев преемственности, выяснения соотношения и взаимообусловленности эмпирического материала в историческом процессе субъектов истории высшей школы Одессы.

Анализ нормативно-правовой базы отечественного высшего образования, теоретических исследований проблемы преемственности вузов, а также имеющегося состояния практики определения преемственности, позволяет сделать вывод о том, что проблема преемственности в системе высшей школы является недостаточно разработанной. К тому же, сохраняются и обостряются следующие противоречия в разработанности категориального аппарата трактовки содержания ряда понятий («преемственность», «традиция», «методология преемственности»), расширением и углублением проблематики преемственности вузов, недостаточной разработкой методологических основ преемственности вузов в системе высшей школы (этапов, форм связи, закономерностей интеграции и реорганизации).

С учётом вышеизложенных и указанных противоречий, проблема исследования сформулирована в таком аспекте — каковы методологические основы преемственности вузов в процессе и результате реформ системы высшего образования на фоне социально-политических изменений на протяжении второй половины XIX — начала XXI веков?

В научной литературе уже были предложены «методологические правила» для написания историй вузов, например, профессором, одним из ведущих одесских историков — В. М. Хмарским [1, 9]. Но, на наш взгляд, (тут необходимо уточнить, что предложенную нами версию методологических основ выявления преемственности вузов следует расценивать не как ответ на критику со стороны В. М. Хмарского на работы автора в указанной выше статье, а как публичное продолжение научной дискуссии) два из трёх предложенных «способа» являются не совсем абсолютными и точными. Например, согласно второму «способу», предложенному В. М. Хмарским, когда появление (в оригинале «виникнення» — В. Л.) вуза связано с объединением нескольких вузов в один, «причем с момента слияния история предшественников заканчивается и начинается история новой структуры» (перевод — В. Л.) [1,9], то тогда логично считать, что история Одесского национального университета имени И. И. Мечникова берёт своё начало с 1933 г., а не с 1865 г. Именно в 1933 г. году он был образован на базе двух вузов — Одесского института профессионального образования (1930-1933) и Одесского физико-химико-ма-

тематического института (1930-1933), выходит с этого года и началась история новой структуры. Но историки истории «университета Мечникова» так не считают, а продолжают вести историю своего вуза с 1865 г.

Не совсем убедительным выглядит и третий «способ», предложенный В. М. Хмарским, согласно которому «история выделенного вуза начинается со времени выделения, а синкретическое время должно восприниматься как предыстория исследуемого феномена» (перевод — В. Л.) [1, 9]. Следуя этому, например, история Одесского национального медицинского университета берёт своё начало с 1920 г., когда на основе выделенного медицинского факультета (открыт в 1900 г.) Новороссийского университета было создано самостоятельное медицинское высшее учебное заведение — Одесская медицинская академия (ОМА). Возникает вопрос: почему из истории вуза выпадает двадцать лет действующей медицинской инфраструктуры в системе высшей школы Одессы? Двадцать лет истории высшего медицинского образования следует вычеркнуть из истории вуза только на основании того, что в имперской системе высшего образования не было предусмотрено существование отдельного медицинского вуза в Одессе? В таком случае, в стенах какого вуза получили высшее образование выпускники ОМА 1921 г., которые согласно четырёхлетней системе высшего образования первые три года азы медицины получали в структуре медицинского факультета Новороссийского университета. Такой же вопрос в контексте этой проблемы можно поставить в плоскости сохранения преемственности всей инфраструктуры медицинского факультета Новороссийского университета — материальной базы, учебно-методической организации, профессорско-преподавательского состава и т. д. Но, следует отдать должное руководству Одесского национального медицинского университета, именно 1900 г. является отсчетной точкой в истории вуза.

Согласно третьему «способу» методологических правил В. М. Хмарского, история Одесского национального университета имени И. И. Мечникова должна вести своё начало максимум с 1930 г. — время открытия Одесского института профессионального образования (1930-1933), который был основан на базе факультета профессионального образования Одесского института народного образования (1920-1930) и стал предшественником Одесского государственного университета организованного в 1933 г.

Таким образом, позволим себе констатировать, что в двух «способах» «методологических правил» преемственности вузов, предложенных В. М. Хмарским, есть некоторые неточности/неувязки.

В связи с этим, позволим себе представить научному сообществу на рассмотрение и критику нашу версию методологических основ преемственности вузов.

Во-первых, начнём с терминологии. Термин преемственность характеризуется, как связь между явлениями в процессе развития и становления, когда новое, заменяя старое, сохраняет в себе некоторые его элементы. Историческая преемственность обозначает передачу и усвоение социальных и культурных ценностей от поколения к поколению, от формации к формации [12], обозначает так же всю совокупность действий традиций, которые непосредственно передаются благодаря профессиональному обучению, преемственности школ и направлений, возникающих в условиях общественной и культурной общности [13], т. е. последующее всегда основывается на предшествующем, а предшествующее укрепляется последующим.

Поскольку понятие преемственности многоаспектно и в научной теории характеризуется разным пониманием сущности в контекстах её трактовки, то для нашего исследования примем во внимание «преемственность» как связь между различными этапами или ступенями развития, как сущность, которая состоит в сохранении тех или иных элементов целого, как системы [14] и как соотношение предшествующей и последующей стадии в процессе изменения того или иного объекта, в основе, которого лежит сохранение тех или иных частей, свойств, характеристик объекта [15].

Теоретическую составляющую методологической основы преемственности вузов дополним понятием «инфраструктура». В научной практике под «инфраструктурой» понимают совокупность материальных, организационных и человеческих ресурсов [16] или более сложную систему обеспечения научной деятельности, которая представля-

ет второй уровень историографического процесса (после когнитивной системы) и включает такие компоненты: «субъекты науки» (учёные, научное сообщество), организацию науки и высшего образования; систему научно-исследовательских учреждений; систему издания научной продукции; коммуникационную и информационную систему; материально-техническую и финансовую базы науки; систему введения в практику результатов научной деятельности и т. п. [17].

Таким образом, алгоритм, предложенной нами методологической основы преемственности вузов имеет следующее выражение, в котором преемственность в высшей школе (исключительно между высшими учебными заведениями и ни в коем случае между средне-специальным заведением и вузом) является связью между различными этапами или ступенями развития, сущность, которого состоит в сохранении тех или иных элементов целого, как системы покоящейся на четырёх взаимосвязанных линиях (в ранних работах автор рассматривал три линии ([2, 24; 6, 102; 9, 63])). Первая — наследие материальной базы (учебных корпусов, общежитий, учебно-вспомогательных учреждений, канцелярий и т. д.). Вторая — традиции учебно-научной организации работы (учебные планы и программы, научно-исследовательская деятельность студентов, преподавателей и т. п.). Третья — продолжение линии студенческого контингента, который с реорганизацией вуза продолжал обучение в новом заведении (с приобщением выпускников к научно-педагогической деятельности). Четвертая — преподавательские кадры, которые не только являются основой профессорско-преподавательского состава нового вуза, но и самым важным звеном в преемственности, продолжают аккумулировать, развивать и ретранслировать знания.

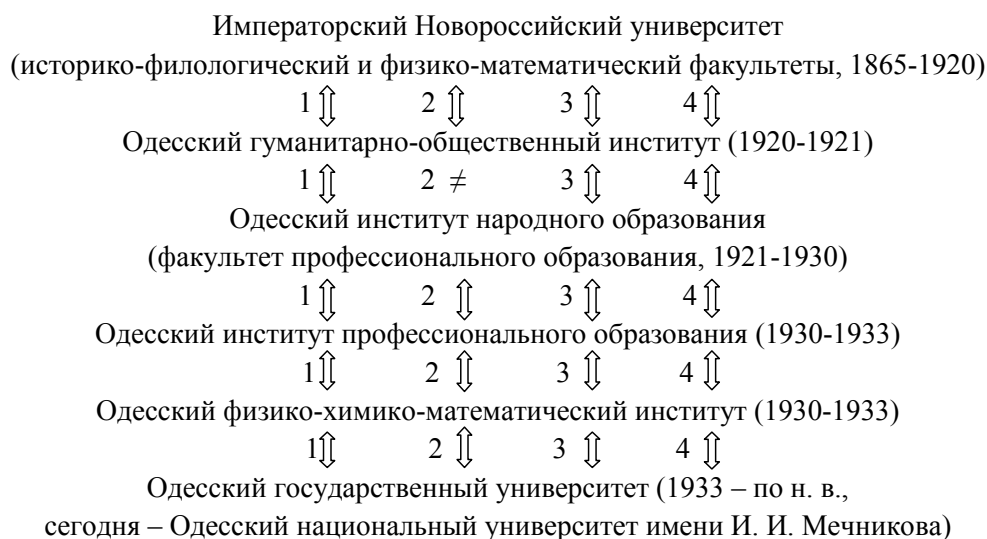

Рис. 1. Схема преемственности Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Руководствуясь предложенной методологической основой, рассмотрим преемственность современных вузов Одессы. В качестве первого примера рассмотрим преемственность вузов вовлечённых в принципиальную дискуссию о преемственности с историей Императорского Новороссийского университета и Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. Многие современные вузы Одессы (Национальный университет «Одесская юридическая академия», Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского, Одесский национальный медицинский университет) считают своей составляющей историю Новороссийского университета – первенца в системе высшей школы не только Одессы, но и юга Украины, который стоял у истоков высшего образования всего южного региона.

Проведя четыре связующих линии преемственности от Новороссийского университета к Одесскому национальному университету имени И. И. Мечникова (1865 г. – по н. в.), через все головокругительные реорганизации на протяжении тринадцати лет – с 1920 г. по 1933 г. [18, 161; 8, 283], и, несмотря на наличие трёх из четырёх критериев преемственности, можем констатировать, что в целом преемственность сохраняется (см. рис. 1; в этом и последующих рисунках четыре цифры (от 1 до 4) обозначают четыре линии преемственности (см. выше); двойная стрелка демонстрирует наличие преемственности; перечёркнутый знак равенства характеризует разрыв в преемственности).

Согласно предложенной методологической основе преемственности вузов, история Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского не является настолько давней (см. рис. 2), как считают историки этого

вуза [19]. Нами уже отмечалось, что история педагогического университета берёт начало с 1919 г. [8, 283]. Эту же дату зарождения педагогического университета отметил и В. М. Хмарский [1, 9]. Полностью поддерживаем ведущего одесского историка и в тезисе, что история педагогического образования и история педагогического образовательного учреждения не одно и то же [1, 8].

Отстаивая противоположное мнение в этом вопросе историки педагогического университета относят годы основания своего вуза к началу XIX в. На наш взгляд, история высшего педагогического образования в Одессе началась с открытием 7 августа 1919 г. Украинского учительского института [8, 100-101] (все существующие до 1919 г. педагогические учебные заведения относились к разряду средне-специальных учебных заведений), который и стал зачинателем истории современного Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского (1919 – по н. в.).

Аналогичным конструированием традиций истории с педагогическим университетом «грешит» и Одесская национальная академия пищевых технологий, руководство, которой историю «становления» вуза относит к 1902 г. – появлению Одесской школы мукомолов [20]. Таким образом, администрация вуза самопроизвольно уравнивает подготовку специалистов мукомолов на уровне средне-специального заведения с научно-учебным центром подготовки высококвалифицированных кадров для пищевой и перерабатывающей промышленности, коим на самом деле стал Институт технологии зерна и муки (открыт в 1929 г.). От этого вуза, следуя нами предложенным методологическим основам, и исходят критерии преемственности современной Академии пищевых технологий.

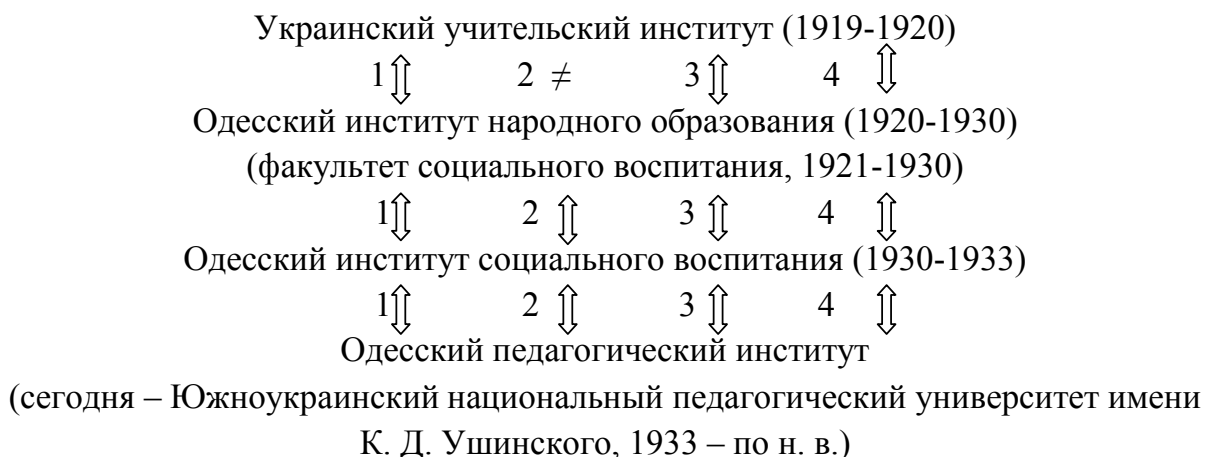

Рис. 2. Схема преемственности Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского

Матрица методологических основ преемственности вузов помогает установить традиции в истории высшего юридического образования в Одессе, а точнее в истории преемственности Национального университета «Одесская юридическая академия» (1865 – по н. в.). Истоки этого университета берут своё начало от юридического факультета Императорского Новороссийского университета (см. рис. 3). С реорганизацией высшей школы Одессы в 1920 г. преемственность поочередно переходила к Одесскому гуманитарно-общественному институту и Одесскому институту народного хозяйства. Затем на протяжении более десяти лет история подготовки высококвалифицированных кадров в области юриспруденции в Одессе была прервана, за исключением возрождённого юридического факультета Одесского университета в период оккупации (1942-1944), который по инфраструктуре больше соответствовал Новороссийскому университету (1865-1920), нежели Одесскому университету советского образца 1930-х гг. [21].

Намного проще выглядит ситуация с историей преемственности Одесского национального медицинского университета (см. рис. 4). Его история начинается с медицинского факультета Императорского Новороссийского университета. Самым «бурным» периодом в истории преемственности этого вуза является первая половина 1920-х гг., когда реорганизационные схемы советской власти радикально изменили структуру высшей школы Одессы, равно как и в целом в УССР [22, 46-48], что в свою очередь коснулось и структуры медицинского высшего образования. Вследствие этого в 1921/22 учебном году в высшей школе Одессы действовало два института медицинского профиля (Медицинский и Клинический институты). С последующего учебного года (1922/23) и до сегодняшних дней в высшей школе Одессы существует одно высшее учебное заведение в области медицины – Одесский национальный медицинский университет (1900 – по н. в.).

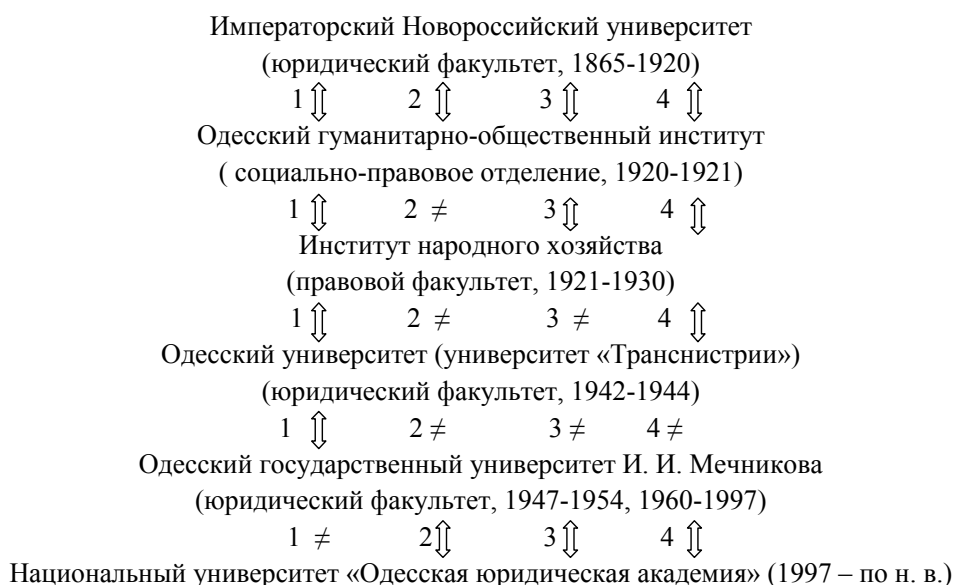

Рис. 3. Схема преемственности
Национального университета «Одесская юридическая академия»

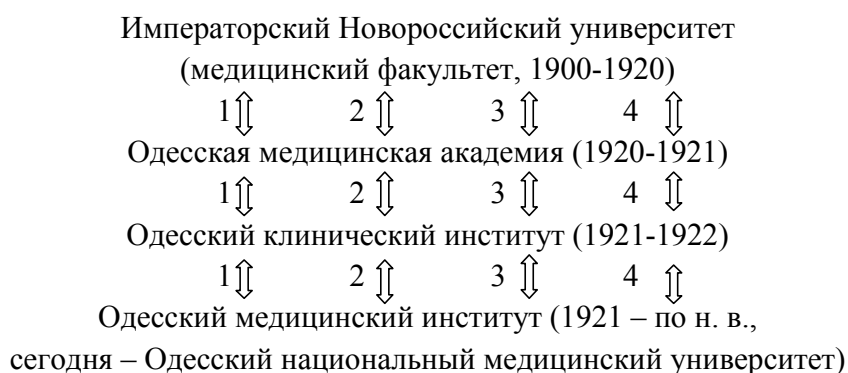

Рис. 4. Схема преемственности Одесского национального медицинского университета

С преемственностью Одесского национального медицинского университета схожая история преемственности Одесского национального морского университета (ОНМУ). Но наравне с наличием общих характеристик истории преемственности присутствуют и значительные расхождения в конструировании традиций. Они сводятся к тому, что руководство вуза и научное сообщество приняло факты начала истории Медицинского университета с 1900 г., тогда как руководство и научное сообщество не готово к восприятию датой зарождения Морского университета — 1918 г. Хотя ОНМУ имеет все основания для чествования в 2018 г. своего 100 летнего юбилея [2; 9].

Рассматривая аспект преемственности ОНМУ с Одесским политехническим институтом (ОПИ), следует отметить, что в первый учебный год (1918/19) его существования судостроительное и мелиоративно-гидротехническое отделения являлись основными структурными подразделениями, где происходило становление и развитие инженерно-водного высшего образования [2, 20]. В 1919/20 учебном году — судостроительное и водных сооружений и портов отделения являлись прямыми предшественниками двух базовых факультетов ОНМУ — кораблестроительного и воднотранспортных и шельфовых сооружений, которые на протяжении уже более восьмидесяти лет входят в его инфраструктуру [2, 21]. И в дальнейшем, на протяжении 1920-х гг. часть инфраструктуры ОПИ составляли подразделения, которые осуществляли подготовку специалистов инженерно-водного профиля. Реорганизационная чехарда структуры Политехнического института в первые годы его существования только подтверждает неопределённость политехнической системы высшего образования в Одессе. И подводит к выводу, что становление профильного технического вуза в Одессе было в процессе становления в

период второй половины первой трети XX в. (на первую четверть XX в. приходится аналогичная ситуация с медицинским факультетом Новороссийского университета).

В 1930 г. предшественник ОНМУ — Одесский институт морского транспорта (ОИМТ) был выведен из структуры ОПИ как его часть, согласно постановлению СНК УССР от 12 июня 1930 г. «Про реорганізацію ВИШ'ів та ВТИШ'ів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів». Таким образом, исходя из названия и содержания данного постановления, ОПИ был подвергнут «реорганизации», следствием которой было разделение его инфраструктуры на сеть новых профильных институтов. В результате этого, структурные подразделения (факультеты и отделения) ОПИ стали предшественниками многих новосозданных заведений высшей школы УССР: Одесский энергетический институт — на основе энергетического факультета; Одесский институт связи — на основе факультета связи; Николаевский судостроительный институт — на базе Николаевского машиностроительного института и судостроительного факультета ОПИ; ОИМТ в составе гидротехнического, эксплуатационного и механического факультетов (в начале 1930/31 учебного года в структуру института был введён судостроительный факультет) организованный на базе факультетов портостроительства и гидротехнических сооружений [23, 1-8]. Вскоре ОИМТ был переподчинён Народному комиссариату водного транспорта и стал именоваться Одесским институтом инженеров водного транспорта (ОИИВТ) [24, 8]. Соответственно трансформации структурных подразделений ОПИ, все студенты были переведены на соответствующие специальности новых вузов. Интересен тот факт, что студенты старших курсов прошедшие четырёхлетнее обучение в ОПИ стали первыми выпускниками только

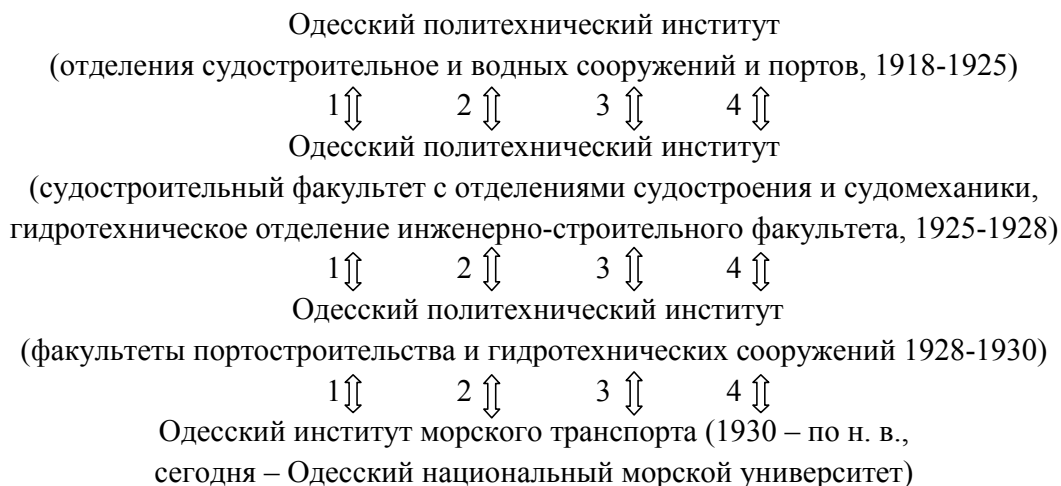

Рис. 5. Схема преемственности Одесского национального морского университета

созданных институтов. Так, Г. В. Неизвестный, будучи студентом судостроительного факультета ОПИ с 1926 г. (система высшего образования предусматривала четырёхлетнее обучение), уже в 1930 г. вошёл в состав первого выпуска инженеров-судостроителей ОИИВТ [1, 20, 22]. Данный факт является одним из характерных примеров преемственности ОИИВТ с ОПИ в период реорганизации высшей школы Одессы в 1930 г.

Основу подтверждения существования реальных исторических традиций истории ОНМУ с 1918 г. по настоящее время подтверждают все четыре линии преемственности (такими же признаками в высшей школе Одессы владеет только еще один вуз — Одесский национальный медицинский университет): наследие материальной базы ОПИ (сегодня — «старый» корпус ОНМУ); сохранение учебно-научной организации; традиции студенческого сообщества, которое с реорганизацией института продолжило образование и научно-педагогическую деятельность; профессорско-преподавательские кадры, которые стали самым важным звеном в преемственности — продолжали развивать знания в инженерно-водной области науки.

Таким образом, можем констатировать, что Одесский политехнический институт, равно как и Императорский Новороссийский университет в период 1865-1920 гг. был плодородной почвой для зарождения и становления, со временем отделившихся новых профильных вузов специализирующихся в разных областях знаний (Институт народного образования, Медицинский институт, Институт народного хозяйства), также в период 1918-1930 гг. был органичной почвой для зарождения и формирования, со временем отошедшей плеяды профильных вузов в области технических знаний (Одесский институт связи, Николаевский судостроительный институт, Одесский институт инженеров водного транспорта).

Сегодня история многих вузов Одессы не вызывает рефлексий в конструировании традиций или ликвидации разрывов в преемственности. К таким относятся Одесский политехнический институт (1918 — по н. в.), Одесский национальный экономический университет (1921 — по н. в., в период 1921-1930 гг., учитывая деятельность правового факультета, сохранял традиции преемственности Новороссийского университета), Одесская национальная академия связи имени А. С. Попова (1930 — по н. в.), Одесский государственный экологический университет (1932 — по н. в.), Одесская национальная морская академия (1944 — по н. в.) и др.

Экскурс в историю преемственности вузов Одессы был связан не столько с целью попытки

выяснения объективности сохранения традиций и генеалогических связей в высшей школе Одессы на фоне социально-политических трансформаций в обществе, а сколько с идеей рассмотрения преемственности в научно-образовательных традициях для создания условий диалога экспертов и политической элиты в направлении успешной реализации реформации современной системы высшего образования Украины. Предложенное нами исследование продемонстрировало, что в истории высшей школы Украины нет детализированной хронологии вузов, нет истории переходных периодов (1917-1919, 1920-1923, 1928-1930, 1933-1934, 1937-1941, 1941-1944 и т. д.) в системе высшего образования, отсутствует история поворотных точек и этапов трансформаций, не изучена проблематика связи политической ситуации и истории высшей школы и т. п. Для успешной реализации обозначенных проблемных полей необходимо соединение усилий специалистов в разных областях социогуманитарных знаний, что позволит эффективнее диагностировать ситуацию в современной высшей школе Украины и найти рецепты для её вывода на высокий мировой уровень системы высшего образования.

Литература:

1. Хмарський В. М. Проблема співвідношення історії та передісторії вищих навчальних закладів в Одесі // В.М. Хмарський // 150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали круглого столу, 12 грудня 2012 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Зверяков. — Одеса: ОНЕУ, ротاپронт, 2013. — С. 3-10.
2. Левченко В. В. К вопросу становления и преемственности Одесского национального морского университета // В.В. Левченко // Вісник Одеського національного морського університету. — Вип. 33. — Одеса, 2011. — С. 17-26.
3. Зиненко Ю. Фальсификации в истории вузов // Ю.В. Зиненко // Вечерний Харьков. — 2005. — 24 июня.
4. Архиреев С. И. Старейшие университеты — единое пространство исторической преемственности // С.И. Архиреев // Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. — Харьков, 2011. — С. 17-21.
5. Вишленкова Е. А., Дмитриев А. Н. Прагматика традиции, или актуальное прошлое для российских университетов // Е.А. Вишленкова, А.Н. Дмитриев // Сословие русских профессоров: создатели статусов и смыслов: коллект. моногр. / пер. с нем. К. Левинсона; пер. с польск. Д. Добровольского; под ред.: Е. А. Вишленковой, И. М. Савельевой. — М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. — С. 61-95.
6. Левченко В. В. Новоросійський університет та Одеський інститут народної освіти: до проблеми спадкоємності традицій // В.В. Левченко // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 7. — Харків, 2004. — С. 102-108.
7. Левченко В. В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920-1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти // В.В. Левченко // Записки історичного факультету. — Вип. 19. — Одеса, 2008. — С. 207-216.

8. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Левченко. — Одеса: ТЕС, 2010. — 428 с.

9. Левченко В. В. До історії Одеського національного морського університету: 25-річний ювілей 1945 р. — історична вигадка чи реальність? // В.В. Левченко // 63 науково-технічна конференція професорсько-викладацького складу: Збірник тез доповідей. — Одеса: ОНМУ, 2010. — С. 62-63.

10. Левченко В. В. Разрыв в университетской традиции Одесского университета (1920-1933 гг.) // В.В. Левченко // IV международная конференция Российской ассоциации исследователей высшей школы «Университетские традиции: ресурс или бремя?». — Москва, 26-28 сентября 2013 г.

11. Левченко В. В. Одеський університет в «лабіринті» історії вищої школи України (1920-1933 рр.) // В.В. Левченко // Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. II всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.): у 4-х частинах. — Д.: Вид-во «Інновація», 2013. — ч. 3. — С. 122-126.

12. Кругликов В. А. Преемственность // Большая советская энциклопедия. Т. 20. — М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. — С. 514-515.

13. Гофман А. Б. Традиция // Большая советская энциклопедия. Т. 26. — М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1977. — С. 135.

14. Сахаров В. Преемственность // Философская энциклопедия / Под редакцией Ф. В. Константинова. В 5-х т. Т. 3. — М.: Советская энциклопедия, 1962.

15. Философский словарь / А. И. Абрамов и др.; под ред. И. Т. Фролова. — М.: Республика, 2001. — 719 с.

16. Урсу Д. П. Современная историография стран Тропической Африки. 1960-1980 / Д.П. Урсу. — М., 1983. — С. 113.

17. Попова Т. М. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т.М. Попова. — Одесса, 2007. — С. 81–84.

18. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). — Одесса, 1940. — 196 с.

19. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / Авт.: О. Я. Чебикін, І. А. Болдирев, А. О. Добролюбський та ін. — Одеса, 2007. — 240 с.

20. Из истории Одесской национальной академии пищевых технологий // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.onaft.edu.ua/?view=lingcent

21. Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // А. Музычко // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — 2010. — № 9. — С. 50.

22. Левченко В. В. Трансформація вищої школи Одеси (1917-1922): проекти та реалії // В.В. Левченко // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 8. — Одесса, 2009. — С. 36-52.

23. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. — 1930. — № 27.

24. Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930-2005 / Ред. кол.: И. В. Морозова и др. — Одесса, 2005.

Левченко В.В. Методологічні основи історії вузів: конструювання традицій і розрив спадкоємності (на прикладі вищої школи Одеси). — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії вищих навчальних закладів, а саме проблемі наступності вузів. На прикладі дослідження історії вищих навчальних закладів Одеси показані нові методологічні основи для встановлення наступності вузів в системі вищої школи України (етапів, форм зв'язку, закономірностей інтеграції та реорганізації). Наступність вищих навчальних закладів розглядається у зв'язку з поняттям «інфраструктура», що включає в себе спадщину матеріальної бази, традиції навчально-наукової організації роботи, викладацькі кадри, студентський контингент, тощо.

Ключові слова: історія вузів, спадкоємність, методологія наступності, вищі вчені заклади Одеси.

Levchenko V.V. Methodological foundations of university's history: construction of tradition and succession gap (the case of the graduate school of Odessa). — Article.

Summary. The article investigates the history of higher education institutions, namely the problem of succession universities. Case study of the history of higher education institutions in Odessa shows new methodological basis for establishing the continuity of higher education institutions in the Higher School of Ukraine (stages, forms of communication, patterns of integration and reorganization). Continuity of higher education institutions is considered in connection with the concept of "infrastructure", including a legacy of facilities, teaching and tradition of the scientific organization of work, teaching staff, student body, etc.

Keywords: history of universities, continuity, continuity methodology, senior scientists places Odessa.

Леснікова Г.В.,

*аспірант кафедри археології та етнології України
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ «ЗОНИ ВИХОДУ» СХІДНО-РОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ СВЯТОЧНОГО РЯДЖЕННЯ)

Анотація. В даній статті, базуючись на принципі, що кожен обряд має свої регіональні маркери, на прикладі традиції святочного рядження (обряд «капра») вивчається проблема зони виходу східно-романського населення Південної Бессарабії. Результати дослідження показали, що у східно-романського населення Буджака обряд «капра» представлений відповідно до традиції історико-етнографічної області Молдова в її локальних варіантах, що дає підстави визначити даний регіон як зону виходу східно-романського населення Південної Бессарабії.

Ключові слова: святки, ряджені, «капра», східно-романське населення, Південна Бессарабія.

Вступ. Обряд є маркером етнічності як на рівні етносу, так і етнографічної групи. Варіативність (регіональність) його функціонування засвідчується як структурно-атрибутивним наповненням, так і мовленнєвим планом вираження. При порівняльному аналізі комплексів традиційної культури етнічної групи діаспори, як у цілому, так і на рівні окремих її елементів, в контексті історико-етнографічних областей метрополії дає інформації про зону її виходу. На територію сучасної Південної Бессарабії за часів її перебування у складі Молдовського князівства, Османської імперії, Румунського королівства, Російської імперії мігрувало східно-романське населення з різних частин тодішнього Молдавського, Волоського князівств, частково з Трансільванії та Добруджі, що дає підстави припустити варіативність східно-романських культурних традицій в Південній Бессарабії.

Аналіз обрядових практик святочного рядження, враховуючи процеси історичної еволюції та культурної адаптації, дасть змогу встановити пануючу регіональну традицію «зони виходу» в контексті історико-етнографічних областей сучасної Румунії та Молдавії – Мунтенії, Олтенії, Трансільванії, Банату, Марамурешу, Крішани, Буковини та історико-етнографічної області Молдова, що сьогодні адміністративно належить до двох держав – Румунії та Республіки Молдова а разом виділити місцеві елементи в структурі

й атрибутивному наповненні обряду, що сформувалися вже під впливом соціокультурних умов Південної Бессарабії.

Історіографія проблеми. Вивчення традиції автентичного святочного рядження, а зокрема обрядодії «капри» у східно-романського населення регіону є малодослідженою проблемою. Так, одну з перших фіксацій даної обрядодії населення Бессарабії знаходимо у Кишиневських єпархіальних відомостях. Єфимов Т., описуючи святочні обходи молдовського та українського населення Хотинського повіту, зазначає, що у структурі святочних обрядодій населення регіону є обряд «колядування з козою», висвітлює генезу даного обряду згідно існуючої історіографії, та, що важливо, відзначає той факт, що якщо дана обрядова традиція у державах Заходу (маються на увазі країни Західної Європи – Г.В.) представлена на Різдво, то у даній місцевості ця дія відбувається на Новий рік [1, 1561-1668.]. Дослідник не робить порівняльного аналізу етнічних маркерів обрядодій українського та молдовського населення, показуючи їх як єдине ціле.

В дослідженні «Про новорічні свята молдован» Матеевича А., яке розміщується у цьому ж періодичному виданні, описується інша автентична традиція колядування молдаван «з плугом та бугаєм», [2, 1325-1346] генетичний корінь якої як балканський визначає академік А.Н. Веселовський [3, 115]. У низці статей Матеевича А. та Сирку П. з практики відзначання свят, загалом описані релігійні традиції, які увійшли у традицію молдовського населення поряд з язичницькими [4;5;6;7]. Показово, що у праці Защука А., незважаючи на детальний опис етнографічних особливостей даної етнічної групи в районі Бессарабії, згадки про традиції обходів ряджених на Різдво та Новий є поодинокими [8].

Фіксує практики святочного рядження і дослідник молдавського етносу Зеленчук В.С. [9]. Найбільш ґрунтовною розвідкою в даному напрямку є праця Ю.П. Поповича «Молдавские новогодние праздники» [10], в якій він детально описує варіативність ритуальних маскованих обходів на Різдво Христове та Новий рік («капра», «коник»,

«урсу» та ін.), представлений у населення сучасної Республіки Молдова та у східно-романського населення Буджака, з якого до предметного кола дослідника увійшло лише село Фурманівка Кілійського району.

Антохій Л. досліджує традиції святочного рядження у молдовського населення Північної Бессарабії [11, 191-198] з функціонуючим тут прикордонним українсько-молдовським обрядом «Маланка», який є не молдовським, а українським за походженням. На цьому ж емпіричному полі написані роботи молдовського дослідника Спатару Г.І., який досліджує типи інверсії народних драм «Коза» та «Маланка» у молдовського населення Подністров'я [12, 54-58]. Досліджує карнавальні традиції східно-романського населення Бессарабської частини Буковини сучасний вітчизняний дослідник Мойсей Антоній [13, 42-52; 14, 247-257; 15, 37-47], приділяючи увагу святочній обрядовості як румунського, так і молдовського населення Буковини, яка раніше була частиною Бессарабії. Низка статей з дослідження календарної зимової обрядовості молдовського населення належить відомому вітчизняному досліднику Курочкіну О.В. [16, 168-174], порівнюючи їх з українськими зимовими святами, він виділяє етнодиференціюючі та етнооб'єднуючі фактори. При порівнянні специфіки виготовлення масок у українців та молдован, автор відмічає, що *«молдавські новорічні маски більш умовні й декоративні. Тут важлива не автентичність того або іншого атрибута, а його яскравість і загальна кольорова гама. Наприклад, маска «кози» (капри) у молдаван (с. Баласенешти Бричанського р-ну) прикрашається різнокольоровими паперовими стрічками, бусами з качанів кукурудзи, штучними квітами, тоді як в українців у більшості випадків традиційний одяг кози складає вивернутий кожух»* [17, 173]. Відповідно, зображальний код святочного ритуалу «з капрою» є етнодиференціюючим в українсько-молдовському порубіжжі.

Загалом, опис різдвяно-новорічних традицій молдавського населення метрополії поданий у колективній монографії «Молдаване» [18]. Традиції ритуальних святочних обходів румунського населення метрополії міститься у працях Салманович М.Я. [19, 284-299], Голант Н., Хадешан О. [20, 300-310], Плотникової А.А. та ін. [21], які доходять висновку, що для кожного регіону розселення східно-романського населення характерний свій локальний варіант функціонування святочного ритуального обходу з зооморфною маскою — персонажем в залежності від назви, зображального коду святочного рядження та атрибутивно-функціонального наповнення.

Емпіричною базою дослідження ритуальних святочних обходів з рядженими на терені Південної Бессарабії стали:

- *польові матеріали автора*, отримані в результаті пілотажного дослідження в селах, де східно-романське населення складає більшість та визнає свою «молдавську»/ «румунську» ідентичність:

- с.Анадол, с. Лиманське, с. Новосельське Ренійського району;

- с. Дмитрієвка, с. Фурманівка Кілійського району

- с. Багате, с. Кислиця, с. Ларжанка, с. Озерне, с. Першотравневе, с. Утконосівка, с.Камишівка Ізмаїльського району.

- с. Новоселівка Саратського району;

- с. Нові Каплани Арцизького району

- с. Височанське, с. Надрічне Тарутинського р-ну.

Також, для аналізу кордонів поширення та диференціації обрядової традиції на терені історико-етнографічної області Молдавія були залучені тематичні етнографічні матеріали з низки сіл та містечок таких як Бешалма, Вулканешти, Конгаз, Копчак, Қайрақлія та Твардіца [22].

Для структурно-атрибутивно-функціонального аналізу сучасної традиції ритуального обходу ряджених на території Молдови та Румунії були використані *відео-матеріали* з-понад 40 румунських/молдавських сіл, які зберігаються у мережі Internet на сайті youtube.com., які були розміщені авторами — учасниками даних ритуальних обходів чи, умовно кажучи, «глядачами» [23].

Основна частина. Серед всіх представлених видів святочного рядження у східно-романського населення Південної Бессарабії найбільш поширеним, чи навіть не єдино представленим¹ є ритуальний обхід з козою («капра»), який виконується під Старий Новий рік, в ніч з 13 на 14 січня. Тому саме дана ритуальна практика стала предметним колом для виявлення можливої зони виходу східно-романського населення регіону через визначення регіональних маркерів обрядової практики.

Загалом, традиція колядування та щедрування «з козою» поширена серед багатьох народів світу. У слов'янських народів в зимовій обрядовості вона диференційована наступним чином: серед східних слов'ян представлена у українців та білорусів [24, 178; 25; 26; 26,7-8; 27; 28, 110, 112, 116; 29, 295; 30, 196-199], а у росіян у меншій мірі, лише в південних регіонах, не північніше Пошехонського повіту Ярославської губернії, що межує з етнічними українськими землями, у західних — у святочному

¹ Окрім сіл Фурманівка Кілійського району та села Височанське Тарутинського району, де виконується колядування з плугом та бугаєм (у першому випадку) та Маланка (у другому випадку).

циклі поляків, серед південних слов'янських народів — в більшій мірі, у сербів [31, 76-95]. Для болгар метрополії окремих ритуальний обхід «з козою» чи іншим рядженим персонажем не характерний [32], така обрядова практика функціонує як частина цілого карнавалу. Окрім того, частіше замість кози ходив — «джамалар» чи «камільчія» (верблюду, кінь), які виконували ритуальний танець [33, 544; 35, 79]. Дослідники дійшли висновку, що центром локалізації таких обрядових практик була Фракія й Мала Азія, звідки вони поширилися на Балкани і на територію Болгарії зокрема [36]. Для українців, окрім окремого обрядового дійства з козою, також він є частиною іншого карнавалового дійства — «Маланки», але коза відіграє у ньому не головну, а другорядну роль [37, 105]. У всіх зазначених етнічних групах ритуальний обхід ряджених з козою мав подвійну стадію еволюції — від архаїчного обрядового колядування з козою до драматичного театралізованого дійства. Причому, чим більше обрядова практика трансформувалася у драму, тим більше вона втрачала семантичне навантаження, пов'язане з аграрною магією та перетворювалося у театралізовану виставу. Так, в українській традиції, дану еволюцію можна простежити відповідно до значимості та наявності фольклорного супроводу обряду — пісні «Го-го-го, коза», чим більше обряд трансформувалася у виставу, тим частіше нівелювалося значення та виконання пісні. При цьому змінилася і часова приналежність виконання обряду — колядування з козою в українській традиції проходилося на Різдво, а драматична дія — на Новий рік [37, 111]. Найбільш детально народна гра/різдвяна інтермедія «Коза» описана у Хр.Ящуржинського [38, 73-82].

Для виявлення регіонального наповнення ритуального обряду «капра» у східно-романського населення Південної Бессарабії охарактеризуємо дану практику щодо історико-етнографічних областей метрополії за такими параметрами як «назва», «набір персонажів», «сюжетна структура», зображальний код обряду, атрибутивна наповненість та функціональна направленість.

Ритуал «капра» історико-етнографічної області «Молдова». Ця історично область охоплює територію сучасної Молдови та східні жудеци Румунії, а саме: Бакеу, Ботошани, Васлуй, Нямц та Галац. В даній області ритуальний обхід з зоморфною маскою-персонажем носить назву "капра", відповідно до однойменної маски-персонажа.

Як свідчать дослідники, в історико-етнографічній області Молдова обхід «з козою», як і в українські практики, мав подвійну стадію еволюції. Етнічною особливістю архаїчного молдавського обряду «капри» було те, що був відсутній сюжет її смерті — воскресіння, функцію хору виконували

музики, а коза танцювала, вибиваючи певний ритм, а не відтворюючи сюжет словесного супроводу, як характерно для української традиції. За музичні інструменти частіше використовували горщики, барабани, свистки. В локальних варіантах обряду, де був присутній словесний супровід, він не був «обрядовим», тобто не вимагав відтворення, а був направлений на вихвалання якостей головного персонажу — кози. Не характерним для архаїчного молдавського варіанту був і персонаж міхоноші (діда), який є необхідним у структурі українського обряду метрополії. Це відзначає відомий дослідник українських карнавальних традицій Курочкін О. «архаїчний обряд колядування з козою у українців мав тричленну структуру — «коза — міхоноша — хор», що виконував обрядову супровідну пісню. Коза танцювала, відтворюючи сюжет пісні...» [39, 46].

Драматичний обряд «капри», що представлений на території Молдови сформувався скоріше за все наприкінці XIX — на початку XX ст. у Північній Бессарабії у контактній зоні українського і молдавського населення, під впливом першого, у якого дане театралізоване обрядове дійство, як свідчать дослідники, було поширене поусюди у другій половині XIX ст. на всій території України [40]. Поступово театралізований варіант поширювався південніше, разом з міграціями українського населення, підміняючи архаїчний варіант колядування. Тому, саме його зафіксував на терені сучасної Молдови та детально описав у середині XX ст. дослідник Попович Ю. [41, 98-100] *«Молдавське драматичне дійство має строгу структуровану схему картин: 1) коза та маски-персонажі декламують вірші — вітання. Після запрошення хазяїна маски заходять до хати у чіткій послідовності — коза, дід, баба і т.д. 2) бродячий торговець звертається з проханням до діда, щоб той продав козу, відбувається торг; 3) козу дід продає, але вона з ним йти не хоче та б'є його рогами; 4) дід починає бити козу, вона падає та прикидається мертвою; 5) дід та баба плачуть та голосять. Когось відправляють за священником/лікарем. Той приходить та оживляє її. 6) коза оживає, починає танцювати та клацати пащею у такт музиці; 7) хазяї вкладають гроші у пащу козі, дякуючи за виступ.*

Антоній Мойсей, провівши дослідження святочного рядження у молдавського населення Буковини, на території колишньої частини Бессарабії (Новоселицький район) відмічає, що у тутешнього молдавського та українського населення одночасно функціонує і архаїчний варіант, і модерний, причому вони однаково виконуються як у молдавського, так і українського населення.

Так, він зазначає наступне: «Перший варіант обряду складається з двох учасників (поводир і коза). Поводир колядує (декламує), а ряджений клацає щелепою в такт колядки. Другий – це театралізоване дійство, с сюжетом торгу за козу та її смерті й воскресіння». Причому два варіанти можуть виконуватися одночасно в одному селі [42, 248]. Автор відзначає, що другий варіант (модерний) за дослідженнями інших вчених частіше за перший зустрічається на території Північної Молдови. Порівнюючи етнічний маркер даних обрядовий у молдован та українців даного району розселення, він відзначає їхню ідентичність за виключенням текстового супроводу, який у українців виконується як речитатив аграрного характеру, а у молдован ритмічна пісня. Наявність лише текстового супроводу без музичного виконання, свідчать про вплив українського компоненту на ритуальний обряд «капри», що функціонує на молдовсько-українському порубіжжі. Український компонент також представлений наявністю персонажу діда (поводира), що в молдовській традиції заміщується музиками. Таким чином, можна відзначити, що в цілому у місцевого молдовського населення побутує контамінований українсько-молдавський варіант архаїчної ритуальної практики колядування з козою.

Сьогодні на території історичної області Молдови за результатами наших досліджень диферен-

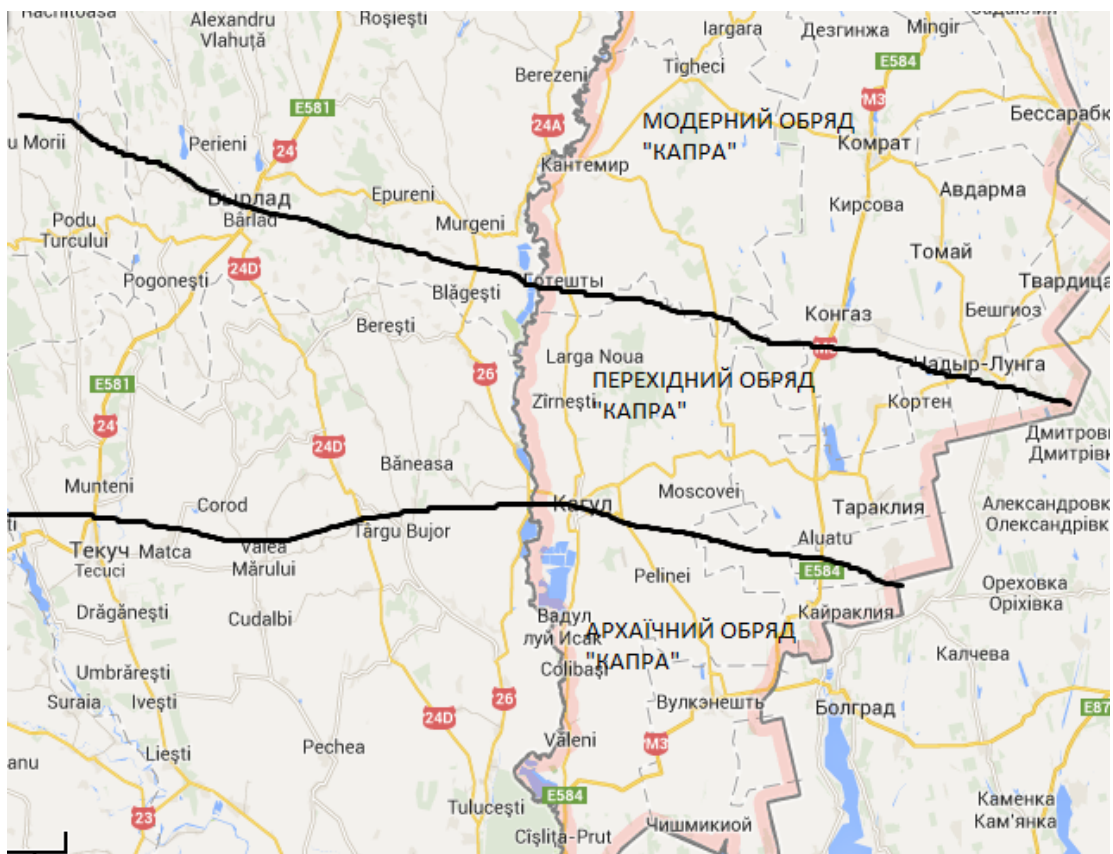
ціація даної обрядової практики в цілому представлена у наступному вигляді – на території Північної та Центральної історичної області Молдови побутує модерний – театралізований обряд «капри», який ще носить назву «гра в козу» (молд. Jocu! Tarului) і лише у її крайній Південній частині – функціонує архаїчний ритуал колядування з козою під сталою назвою «сарга» (з молд.коза).

Верхній кордон між даними обрядовими практиками проходить приблизно по лінії міст Онесті – Бирлад – Конгаз – Чадир-Лунга. Нижній кордон по лінії міст – Ковасна – Текуч – Кагул – Бурлачені. (Див. карту 1)

Між даними кордонами представлений перехідний, контамінований обряд капри, який може виконуватися по-різному: або у структурі обряду представлені інші ряджені персонажі (баба, дід, лікар, солдат та ін.), але сюжет з куплею-продажем й номінальною смертю кози не розігрується; аб арозігрується лише якась частина сюжету.

Маска-персонаж «капри» в історико-етнографічній області «Молдова» варіює в декількох варіантах, основні відмінності яких пов'язані з матеріалом, яким покривають основу:

- використовується ковдра одно/різнокольорова, що характерно більше для північних регіонів Молдови та Південної Буковини;
- використовується справжня козяча/овеча шкура, тулуб (чи матеріал, який схожий на

Карта 1.

хутро) — такий варіант використовується частіше у Північній та Центральній області історико-етнографічної області Молдова;

— застосовуються різноманітні стрічки, якими повністю покривається тулуб кози — зустрічається на всій території історико-етнографічної області Молдова, але поусюди зустрічається у молдовського населення населення Південної частини історико-етнографічної області Молдова.

В цілому, необхідно зазначити, що кольоровість молдавської «капри» відрізняє її від української, яку традиційно робили автентичною, і лише на прикордонній території з Молдовою, переважно у Придністровських землях можна зустріти кольорову маску-персонаж кози.

Голову кози/капри виготовляли майже однаково по всій території історико-етнографічної області Молдова. Основною вимогою, якої дотримувалися усі народні майстри було виготовлення її з рухливою нижньої щелепою, що було обумовлено її семантичним функціональним навантаженням, пов'язаним з необхідністю вибивання ритму під час ритуального танку, який мав магичний аграрний зміст.

Диференціацію ритуального обряду «капра» щодо його архаїчності/модерності в просторовій площі історико-етнографічної області Молдова можна простежити і на прикладі гагаузьких та болгарських сіл, які розташовані на її території у відповідних зонах, і які запозичили цю обрядову практику у місцевого молдовського населення.

Перший архаїчний ритуальний обряд «капра», представлений у таких селищах та містечках як Чишимікій, Кайраклія й Вулканешти [43]. Він характеризується наявністю одного рядженого - зооморфної маски кози та музик або музик разом зі співцями, під музичне супроводження яких «коза» виконує відповідний ритмічний танок. Зі слів респондентів: *«да, с «капрон» у нас ходят, как заходят, то сразу коза начинает танцевать и кричит «мя»... у одного всегда есть гармошка, бубен, а другие напевают песню, в которой желают хозяевам здоровья и много урожая... после того как спуют, то хозяева кладут в рот козы денежку, а остальным дают по калачу...»* [44].

Показово, що у болгарського населення с. Лощинівка Ізмаїльського району, з якого було заселено с. Кайраклія, не має у структурі святочної обрядності ритуальної практики «капра». Замість неї виконується інший запозичений іноетнічний обряд «посівання». Це говорить, в першу чергу, про те, що дана практика «кайраклійцями» була запозичена вже після того, як частина населення виселилась в село Лощинівка. По-друге, внаслідок різних факторів, що визначали напрямки між-

культурної комунікації населення, болгари даних сіл, що спочатку мали єдину територію виходу та спільну культуру, сьогодні виконують різні обрядові традиції сусідніх народів.

У м. Вулканешти дана обрядова практика, як було вказано вище, також виконується лише у архаїчному варіанті, але з хронологічною прив'язкою одночасно до трьох дат 25 грудня, 1 та 2 січня, тобто на католицьке Різдво та на Новий рік за новим стилем. Зі слів респондента: *«традиция хождения с капррой есть , 25, 1 и 2 числа ходят по домам с танцом, всегда по - разному ее делают, бывает и шкура овечья, и тулуп в разноцветных ленточках (иногда даже вырезают из газет-журналов ленточки и цепляют их..)»* [45].

Саме такий варіант «капри», з двочленною або тричленною структурою — коза та музики/коза — музики — читець представлений на півдні історико-етнографічної області Молдова. Зокрема, обидва варіанти можна спостерігати у районі м. Галац. Маска за технікою виготовлення також представлена в даній зоні у двох видах — з різнокольоровим покриттям [46], або у більш автентичному вигляді з використанням справжньої козячої/овечої шкури чи тулубу [47].

У гагаузько-болгарському селі Копчак, що знаходиться на території АР Гагаузія на Півдні Молдови, представлений контамінований/перехідний варіант між архаїчним та модерним. У структурі обряду присутні характерні ряджені персонажі, але сюжет с символічною смертю-воскресінням кози не розігрується. Зі слів респондентів: *«Ходит с капррой один человек, другой играет на гармошке, и можно добавит еще несколько человек, они переодеваются в бабушек, девушек.. Нет сюжета, где она умирает, ее лечит доктор, такого нет, коза просто танцует...»* [48].

У м. Конгаз, що знаходиться північніше, представлений вже театралізований модерний варіант обряду «капра». Серед персонажів присутні — коза, дід, баба, лікар, торговець та музиканти, які розігрують сценку з куплею-продажом та номінальною смертю та воскресінням кози [49].

Таким чином, не лише на прикладі молдовських, але і гагаузьких та болгарських сіл історико — етнографічної області Молдова, які запозичили дану практику та ввели її до корпусу своїх обрядів, можна досліджувати еволюцію та диференціацію даного ритуалу.

Ритуал з зооморфною маскою-персонажем «Брезая» історико-етнографічної області Валахія. В дану область входять історичні області Мунтенія та Олтенія. На даній території ритуальний новорічний обхід з зооморфною маскою-персонажем носить назву «Брезая», що походить від

назви головного персонажу дії «брезаї». Показово, що дана назва є «етнонімом», тобто під такою назвою функціонує обряд лише серед місцевого населення, інші ж частіше використовують класичну назву «капра», хоча за структурно-атрибутивним та зображальним кодами, вказана обрядова святочна традиція відрізняється від аутентичної молдовської «капри».

В першу чергу, відмінність полягає у зовнішньому вигляді головної маски-персонажу, і, відповідно, у техніці її виготовлення. Так, зовні «брезая» схожа на велику пташу, а не на козу. (Див. фото 1). Такий вигляд досягається в першу чергу за рахунок конструкції, що нагадує великий чубчик, який розміщують на голові маски, замість рогів у капри (Див. фото 2).

Окрім того, для маски брезаї не характерне виготовлення маски з рухливою щелепою. Внаслідок чого, танок кози проходить без характерного для «капри» відбивання ритму. Це обусловлює і використання неударних інструментів музикантами — переважно, сопілки, внаслідок чого, виконується мелодійна композиція, під яку і танцює «брезая» [50].

Зовні «брезая», частіше за все, покрита різнокольоровими стрічками або іншими матеріалами (ковдрами), але зі збереженням кольорової гами — однотонне покриття не застосовується. Постава

самого персонажа — маски змінюється, брезая танцює лише на двох ногах (як птаха), відповідно від «капри», яка і за лініями образу нагадує козу [51].

Набір учасників обряду може характеризуватися як наявністю інших ряджених персонажів, які при цьому не мають відповідних семіотичних функціональних обов'язків, так і їхньою відсутністю. Частіше за все, маску-персонаж супроводжують неряджені музики.

Необхідно зазначити, що ритуальний святочний обряд «брезая» представлений лише у архаїчному варіанті та не знає модерної версії. У прикордонній зоні між історико-етнографічною областю Молдова та Валахія представлені обидва варіанти обрядодії, що, загалом, характерно для «перехідної зони» в цілому.

Таким чином, ритуальний обряд «Брезая», що функціонує на території історико-етнографічної області Валахія вирізняється зображальним, музичним й хореографічним кодами, але несе спільне для всіх маскованих святочних ритуальних обходів семантичне навантаження, пов'язане із побажанням добробуту у Новому році.

«Турка» – ритуальний святочний обхід історико - етнографічної області Трансільванія. На даній території, що розташована в центрі

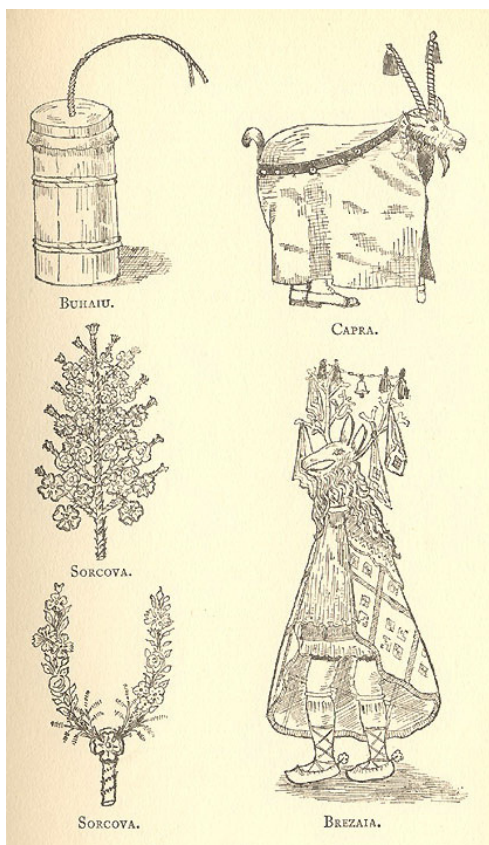

Фото 1.

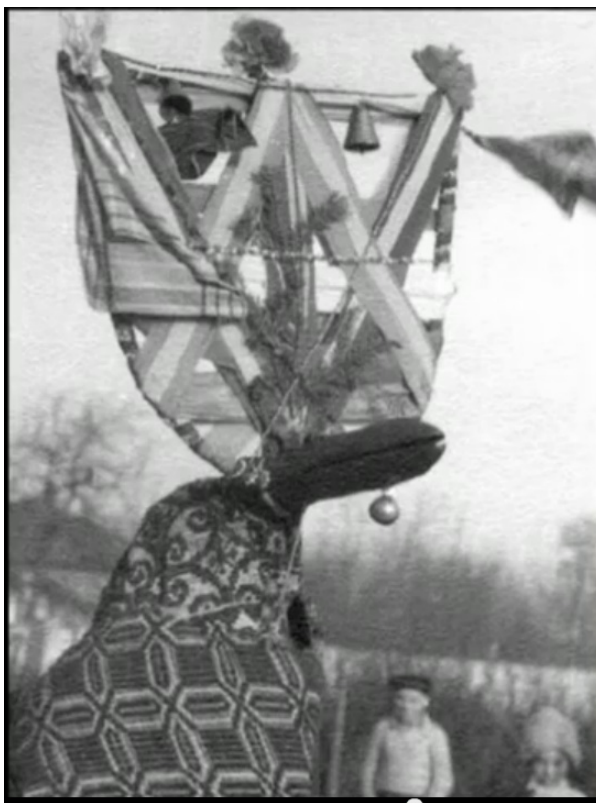

Фото 2.

сучасної Румунії, під Новий рік виконують ритуальний обхід з зооморфною маскою-персонажем під назвою «турка», відповідно до однойменної головної маски-персонажу. Етимологія даної назви подвійна — в першому варіанті вона пов'язана з назвою тварини тура, з іншого боку «турка» в перекладі на румунську означає етнічність. Показово, що у структурі святочних ряджених балканських народів персонаж «турка — завойовника» був дуже частим, хоча зображали його відповідно до автентичного вигляду.

На території Трансільванії одночасно представлені два варіанти ритуальних обходів — театралізований та простий. Перший функціонує у прикордонній зоні з історико-етнографічною областю Молдова, де він трансформувався під впливом модерного варіанту «капри». Він розігрується за сталим сюжетом. Основними маскованими учасниками обряду є дід, баба, турка та лікар (Див. фото 3). У архаїчному варіанті структура обряду є двочленною — маска-персонаж і читці.

Обряд «турка» функціонує і на території Угорщини в структурі ряджених на Масницю [53,193]. Дослідники відмічають, що для угорців, загалом, зооморфні маски-персонажі не є характерними, вони з'являються в пізній період, на відміну від слов'янських народів, у яких вони були представлені ще у часи Середньовіччя. Найбільш популярними є маски коня, лелеки та ведмідя. А маски кози та бика з'являються пізніше [54,193]. Але дана інформація суперечить іншим дослідженням, де відзначається, що у мадярів, що проживали на території Трансільванії у обрядовості з давніх часів була присутня маска-персонажа оленя

в різдвяних та новорічних обрядових традиціях [55, 200]. Можна припустити, що обряд «турка» є пізнім для Угорщини, оскільки він з'явився, скоріше за все, внаслідок рееміграції угорського населення під час адміністративних змін між сучасними угорськими та румунськими землями.

На користь даної версії говорить те, що в регіоні представлений театралізований варіант обряду «турка», що є витвором другої половини XIX ст. На території Угорщини функціонує більш спрощена модерна версія: присутній лише сюжет куплі-продажу та смерті кози, без її «лікування», серед ряджених персонажів — бетіари (з угор. розбійники), циганки, молода, молодий, дід та баба з дитиною-лялькою.

Наявність даних персонажів у структурі угорського масничного обряду свідчить про те, що в регіоні представлений контамінований варіант болгарських (балканських) кукерів та молдовського театралізованого обряду «капри»/ «турка».

Безпосередньо на території Трансільванії архаїчний обряд «турка» вирізняється як за рахунок учасників обряду, супроводу та механізму виготовлення зооморфної маски-персонажу. Так, замість музикантів, що характерні для молдовської «капри», персонаж «турка» супроводжують читці, які виконують обрядовий словесний текст, спрямований на побажання добробуту в новому році хазяям [56]. Маска-персонаж складається з двох частин — каркасу та дерев'яної голови. Основу каркасу складають сплетені прутики, які зверху покриваються різнокольоровими відрізами тканини. Маску голови виготовляють з дерева — вона може бути схожа як на голову «капри», так

Фото 3.

і «брезаї». За поставою персонаж нагадує коня (Див.фото 4).

Як зазначає дослідниця Плотнікова А.А., «маска коня відома у всьому досліджуваному регіоні розселення південнослов'янського населення — в Дубровнику на Масляну ходила туріца. Зовні вона виглядала наступним чином — ряджений з дерев'яною конячою головою та клацаючою пащею [57, 93]. Очевидним є те, що маска-персонаж коня була породжена кочовими народами, кінь забезпечував їхню життєдіяльність, а персонаж «тура/туріци» — це витвір осілих землеробських культур, де він виступав тягловою твариною під час обробітку землі. Сучасне поширення даних персонажів є результатом історичних міграційних процесів та взаємопроникнення культур.

Особливим регіоном в історико-етнографічній області Трансільванія є район *Хунедоара*, де замість персонажу «турка» ходять з персонажем «оленя». Олень є священною твариною у мадярів, що пов'язано з ранньою історією цього народу, і як відмічають дослідники, ритуальний обряд «регельош» з маскою-персонажем оленя є найбільш давнім у угорців [58, 200]. Маску оленя вирізали з дерева, рогами служили молоде гіллясте дерево, яке прикрашалось різними квітами та стрічками та прикріплювалося до тулуба. Могли такі «роги» прикріплювати до живої рогатої худоби та з нею робити обхід.

Дослідники відмічають, що поступово маска-персонаж оленя у обрядах угорців метрополії була витіснена більш сучасними образами. Таким чином, лише населення області *Хунедоара*,

що є мадярського походження, зберегло обряд в аутентичному вигляді, що обумовлено особливістю консервації традиції в діаспорі. Показово, що сьогодні на території Угорщини даний обряд вже не виконується. В даному випадку, також, спрацював механізм збереження традиції у діаспорі.

Можна припустити, що скоріше за все маска-персонаж «турка», що поширена на іншій території історико-етнографічної області Трансільванія є модифікованим/трансформованим образом оленя, який був представлений на даній території раніше. Про що свідчить «несумісна» велика конструкція на голові, що прикрашається різнокольоровими стрічками та квітами і яка нагадує роги оленя, а основа персонажу за поставою нагадує «коня».

Персонаж «брезаї», що представлений у історико-етнографічній області Валахія, судячи з техніки виготовлення та образу, є контомінованим варіантом «угорського» оленя/турки та «молдовської» капри, оскільки верхня частина маски — голова з «величезним чубом схожа на символічні роги оленя/турки, а нижня частина — тулуб у прямій поставі, покритий різнокольоровими стрічками, є варіантом південно-молдовської «капри», хоча можливий і зворотній вплив, оскільки пряма постава та різнокольорова гама більше характерна для птахи, якою сприймається «брезая», ніж для кози. Безсумнівним є те, що обряди «турка» та «брезая» склалися на основі автохтонного обряду «оленя» мадярського населення Трансільванії.

У історико-етнографічній області *Банат*, що розташований у Північно-Західній Румунії та межує з Сербією, одночасно функціонують дві

Фото 4.

етнічні традиції — сербська та східно-романська. Така ситуація обумовлена, в більшій мірі, специфікою етнічного складу населення регіону, де представлений значний відсоток етнічних сербів. У останніх зооморфна маска-персонаж, що виготовляється за схожим принципом, називається «клоцаліца», у східно-романців - «щербуль». Плотнікова А.А. відзначає, що на Новий рік, внаслідок сусідського розташування сіл, «*румунни ходять до сербів зі щербулем, а серби до румунів з клоцаліцею*» [59, 93]. Регіональною особливістю банатського обряду є те, що «*маску-персонаж супроводжували хлопці, вимазані попелом, з прив'язаними бородами та вусами, - вони грюкотили посудом, а щербуль клацав в такт*». Ряджені колядники — це більш архаїчна традиція, яка була збережена в даному регіоні, безпосередньо на території Південного Банату [60, 83].

У **регіоні Марамуреш** представлений контомініований українсько-молдовський варіант, який склався за рахунок того, що в даній області проживає значний відсоток українського населення, яке з'явилося тут ще з початку XII ст [61]. Обряд, який тут носить молдавську назву «капра» має двочленну структуру — дід та коза. Персонаж діда виконаний в українській традиції, коза — в молдовській. Замість музиків, які характерні для молдовської етнічної традиції, представлений словесний речитатив у виконанні діда, під який коза виконує танок. Ритм відбивається за рахунок палки діда, до якої прикріплені дзвіночки [62].

Особливо вирізняється варіативністю обрядова практика водіння кози у румунській частині **історико-етнографічної області Добруджа**. Тут одночасно представлені архаїчний, модерний та перехідний обряд молдовської «капри», український обряд «водіння кози» з молдовськими елементами та волоська «брезая» [63]. Така різноманітність ритуальних святочних практик рядження обумовлена поліетнічним складом населення, що склалося внаслідок довготривалих міграційних процесів на даній території.

Зокрема, в регіоні м.Тульча більше представлені модерний театралізований варіант капри, українсько-молдовський варіант водіння «кози», де етнічний український вплив виражається за рахунок наявності персонажа діда, що водить козу, молдовський — музиками. В регіоні м. Констанца переважає молдовський архаїчний варіант ритуального обряду «капри» [64].

Румунська Буковина — територія, що складає повіті Сучава та Ботошани. У першому повіті представлена етнічна більшість румун (96,3%), роми та українці складають по 1,2% [65], у Ботошанах — румунни складають 98%, українська етнічна меншість — 0,2% [66]. В даному регіоні

одночасно функціонують декілька варіантів обряду «капра» та технік виготовлення зооморфних масок — персонажів. В першу чергу, представлений є модерний варіант «капра» за участю класичних персонажів — діда, баби, лікаря (священника), у якому маска-персонаж кози виготовлена в класичному північно-молдовському варіанті, що характеризується покриттям каркасу різнокольоровими ковдрами [67]. Також в одному з відеоматеріалів, з області Сучава був зафіксований ритуальний обхід з одночасною участю двох «капр» — з каркасом та без, а також маски-персонажа «оленя» [68], що зустрічається на території Трансільваніє поряд з маскою «турка». Але даний ритуальний обряд можна розглядати більше не як аутентичну традицію, а як фольклоризм — сучасну реконструкцію поліфонії обрядових практик на терені Румунії.

Таким чином, в цілому можна відзначити, що кожна історико-етнографічна область Румунії та Молдови характеризується регіональним варіантом святочного рядження «капра» та її похідних у таких модусах як назва обряду, техніка виготовлення маски-персонажу; учасники обряду; сюжет виконання ритуальної дії; зображальний та атрибутивний обрядові коди.

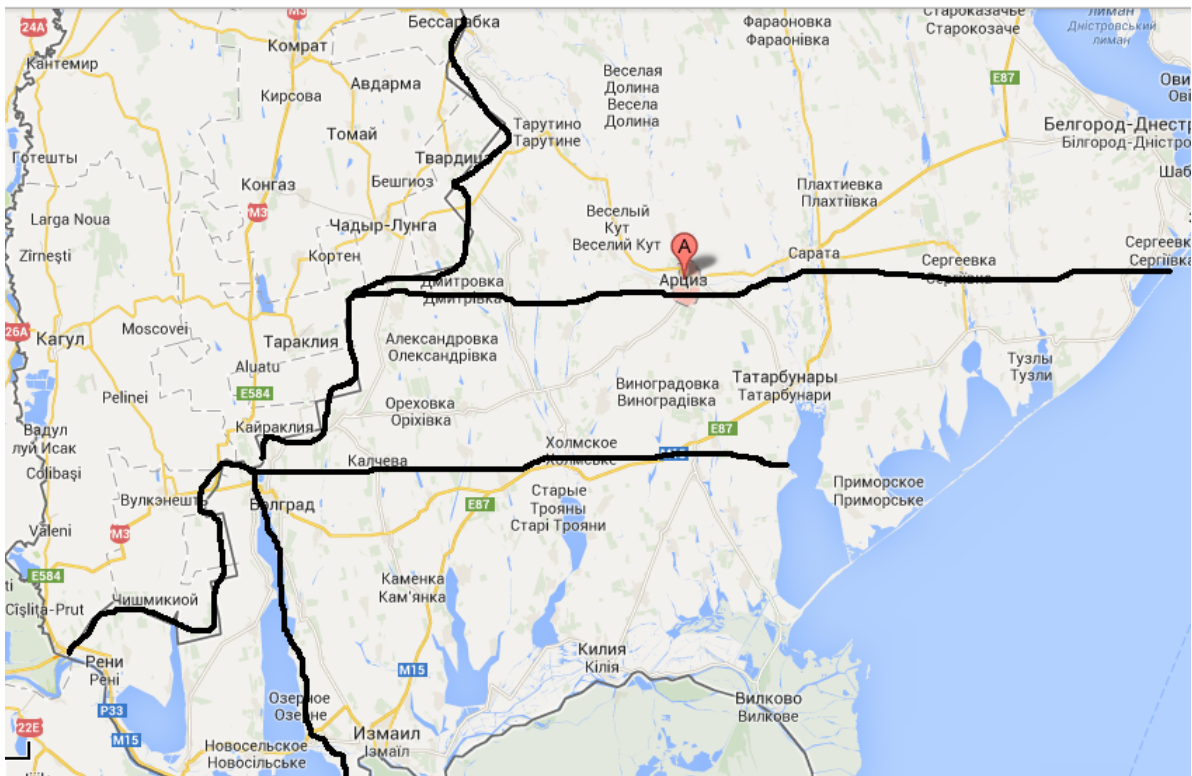
Проаналізуємо диференціацію обрядової практики «капри», представленої у східно-романського населення Південної Бессарабії для визначення регіонального маркера обрядової традиції, що вказуватиме на присутність тієї чи іншої етнографічної традиції в регіоні, що, обумовлюючи її превалювання, опосередковано визначатиме зону виходу місцевого східно-романського населення.

Дана ритуальна практика представлена у Південній Бессарабії у чотирьох зонах (**Див. карту №2**).

Перша зона характеризується архаїчним варіантом колядування з козою — орієнтовні кордони поширення даної обрядової практики наступні — на заході по межі з Молдовою, на сході — по лівому берегу лінії озера Ялпуг, включаючи село Озерне; на Півночі — по лінії міста Болград, на Півдні — лінія кордону з Румунією. Він представлений сьогодні в селах з романським населенням Ренійського району — с. Лиманське та с. Новосельське; село Озерне Ізмаїльського району.

Чистий варіант без домішок побутує передусім у селах Ренійського району. Особливістю є механізм виготовлення основи маски-персонажу кози, яку роблять зі справжньої шкіри кози (вівці) або кожуха. На території історико-етнографічної області Молдова, як вказувалося вище, її частіше за все покривають різнокольоровою ковдрою або стрічками, особливо в південній частині.

Для всієї Бессарабії та для етнічних груп регіону, у структурі святочного рядження яких є

Карта 2.

обряд водіння кози, характерним є використання автентичного матеріалу (шкура, тулубу) для покриття основи маски-персонажу. Формування даної регіональної традиції можна пояснити двояко: або відбулось збереження архаїчного варіанту, який, скоріше за все, раніше був властивим і для обряду «капра» молдовської етнічної групи, оскільки автентичний матеріал для виготовлення маски-персонажу, безсумнівно, є більш раннім, ніж ковдри, стрічки та інше. Про це свідчить і досвід одного з досліджуваних сіл. Так, зі слів респондентів, у селі Лиманське, Ренійського району, за умов відсутності козячої шкури, останніх пару років основу роблять з мішка, який зверху обшивають стрічками, вирізаними з газет [69] - це надає конструкції об'єму. Друге пояснення формування даної регіональної традиції може бути пов'язане з впливом болгарського населення на обрядову практику, у якого маска «кози» саме в автентичному вигляді спочатку була у структурі кукерської ритуальної практики, а потім у незмінному вигляді увійшла до обряду «капри», який був ними запозичений у першій половині ХХ ст.

Для цієї зони також характерне класичне виготовлення маски з рухливою щелепою, у яку вкладали гроші після колядування. Зі слів респондентів: «роблять з козячої шкури, і вдягають на себе як плащ, й дерев'яну пащу... Паща рухається, ніби вона співає.. «Козу супроводжують музики, вони несуть з собою – хто

гармошку, хто добу – це такий ніби барабан.. Коза танцює, і все, нема такого, щоб вона помирала, а потім її лікували.. З козою ходять тільки дорослі, а з плугошором такі більш підлітки» [70].

Ідентичний ритуальний обхід з козою характерний і для сусідніх гагаузьких та болгарських сіл. Зі слів респондентів: «А вот персонаж козы делают как? – «Да все по-разному.... кто что нашёл, в то и одевает её.....но вообще принято, чтоб она была в шкуре..... делают деревянную голову, обязательно, чтоб открывалась....пасть..капра танцует, а после этого открывает рот и туда кладут деньги» [71]. «Коза танцует, а все остальные играют на инструментах – дудки, барабан и другие – все это у нас называется капра.» [72].

За технікою виготовлення персонажу «капра» вирізняється лише село Озерне, Ізмаїльського району. Тут її роблять у двох варіантах – або покривають шкурою, або різнокольоровими стрічками. Останній варіант є скоріше наслідком фольклоризму в контексті процесів інформаційної комунікації між діаспорою та метрополією.

Виходячи з цього, можна говорити про зону функціонування обряду без диференціації відносно етнічності. В цілому обрядова практика за структурою сюжету та атрибутивним наповненням загалом відповідає тій, що представлена у крайній південній частині історико-етнографічної області Молдова.

Друга зона — кордони поширення якої наступні: з заходу — лівий берег озера Ялпуг, зі сходу — Чорне море, з Півдня — кордоном виступає річка Дунай, з Півночі — по точках — Болград — Холмське — Глибоке. Характеризується функціонуванням архаїчного варіанту обряду «капра», трансформованого під впливом іноетнічного фактору, а також цього ж виду ритуального обряду «капра», представленого в історичній ретроспективі третьої чверті ХХ ст., який був заміщений іншою традицією або втратив чинність в контексті історичної еволюції без наявності іншого етнічного фактору який би став фактором/стимулом для збереження власної ідентичності і етнокультури в межах однієї селищної одиниці; а також архаїчним варіантом обряду «капра», трансформованого під впливом іноетнічного фактору.

Перший підваріант характеризується контамінацією молдавського варіанту «капри» з домішками українського традиційного карнавального обходу «Маланка». Він представлений у біетнічних поселеннях даних етнічних груп, таких як Першотравневе та Кислиця Ізмаїльського району.

Злиттю двох традицій сприяла відкритість української та молдавської громади одне відносно одного, наявність комунікації, яка була обумовлена екзогамністю шлюбних кіл. Внаслідок чого, молдавська та українська культура були піддані процесу міксації в процесі історичної еволюції. Сьогодні контомінований обряд виглядає наступним чином — у структурі обряду були збережені лише головні персонажі — відповідно у молдован — коза, у українців — Маланка.

Після контамінації двох обрядових практик Маланка стала виконувати роль поводиря (діда), сюжет ритуального обходу розігрується за етнічною молдавською традицією. Також українським компонентом в обряді стала супровідна пісня, яка замінила класичний музичний супровід за молдавським етнічним варіантом. В даних селах виконують більш пізній варіант Маланки-пісні («Маланка ходила, Василька просила») [73]. Показово, що функціонує даний карнавал частіше під українською назвою «Маланка», хоча іноді більше доросліше покоління називає його молдавською назвою «капра».

Зі слів респондентів: *«ходить Меланка и коза... Когда мы исполняем песню, поем эту — «Меланка ходила Василька просила», но даже чаще просто щедровки, коза танцует, после танца, всем хозяева раздают конфеты»* [74]. *«Парень ходит переодетый в украинский костюм, — это Меланка. Вот он и водит козу по нашему селу, коза стала для нас главным символом праздни-*

ка, вот так кормят козу конфеткам, а дальше идем к другим и так обходим почти все село! В прошлый раз ездили и в другие села» [75].

В молдовській частині села Ларжанка Ізмаїльського району, яке також є українсько-романським, в першій половині ХХ ст., окремо функціонувало дві обрядові практики — українська «Маланка» і молдавська «Капра». Цьому сприяло збереження ідентичності двох етнічних груп, про що згадують і респонденти: *«ми (українці — Леснікова Г.В.) з Маланкою ходили, її водив козак, з козою ми не ходили, то у молдован коза була, а у нас ні»* [76]. Сьогодні молдавське населення села втратило свою етнічну практику. Вона була акультурована українською традицією як і більшість молдавської етнічної групи, що змінило ідентичність на українську. Зі слів молодого покоління села — *«Ми ходим с Меланкой, одеваем парня в Меланку, девочку в козака, цигане еще, черти.. коза может быть в группе, а может нет.. Нет, молдаване нашего села, как и мы, все ходят с Меланкой, мы, по крайней мере, на моей памяти не отличаем - молдаване. украинцы, русские .. у нас много русских с Новой Некрасовки.. не разделяем»* [77].

У селі Богате Ізмаїльському районі, яке є біетнічно молдовсько-болгарським поселенням, механізм функціонування традиції був дещо іншим. Внаслідок того, що шлюбні кола болгарської та молдавської спільноти, були закриті одне відносно одного, етнічна комунікація між ними не була встановлена, внаслідок чого кожна з них зберегла власні етнічні традиції. Така етнічна контраверсія була відображена і просторому контенту села. Дві громади розселилися у двох різних кутках села, що розділялися центральною дорогою. Така ситуація зберігалася в селі до 70-80 рр ХХ ст. З появою так званої «нової вулиці», її стали заселяти як болгар, так і молдавани сумісно, але упередження щодо чистоти шлюбних пар збереглося. Частими бувають випадки, коли дівчата чи хлопці беруть за пару представника іншої етнічної ідентичності і з іншого села (міста), що громадою села оцінюється більш позитивно, ніж вибір шлюбного партнера з «ворожої» громади свого села [78].

У функціонуванні традиції це відобразилося у існуванні двох паралельних карнавальних традицій — у болгар («миланки»), у молдован (капра), причому з групи ряджених болгарського карнавалу села був виключений персонаж «кози»/капри як такий. Пояснюється це наступним чином: *«то у молдован коза, у нас кози немає, у нас інші ряджені ходять»* [79]. «Капра» у молдован виконується за класичним південно-молдавським регіональним варіантом [80].

Диференціація за етнічним принципом характерна і для інших традицій села. Так, наприклад, лише в даному селі так звані «звіздарі», тобто колядники, що ходять з зіркою на Різдво є «монополією» молдавської етнічної групи, хоча в інших болгарських селах — така різдвяна практика давно увійшла в корпус болгарських етнічних свят. Зі слів респондентів: «С 6 на 7 празник називається у нас «Колада». На Рождество у нас ходять со Звездой. Палка, форма звезды. В центре икона. И украшена дождиком, наломанные игрушки, ленточки. Вся украшена. Их называют «звездари». Обязательно только мальчики. Они заходят. В прихожей или в большой комнате. Они поют на икону. Мы даем деньги взамен. Со звездой ходят утром на Рождество. Со звездой ходят только молдаване, болгары никогда не ходят. Поют на молдавском» [81].

У селі Фурманівка Кілійського району, яке є українсько-молдавським за складом, і де молдавська етнічна спільнота зберегла яскраво виражену ідентичність, механізм функціонування традицій був дещо іншим. По-перше, необхідно зазначити, що для даного села характерна інша традиція святочного ритуального обходу з трансформованою зооморфною маскою — персонажем, а саме бугаєм та плугом, що безпосередньо пов'язане з землеробським культом романського населення, та символізує процес орання землі. Колядки, які склали супровідний обрядовий текст, носять назву «гейкання» від вигуку «гей». Який повсемірно супроводжує колядку [82]. Як свідчать дослідники, ще у першій половині ХХ ст., даний обряд був представлений у повній формі, зокрема хлопці колядники робили «плуг» та «бугая». Під час виготовлення першого брали палку з двома рогами (cu doua coarne), які прикрашали квітами васильків та різнокольоровими стрічками. Бугая виготовляли наступним чином — брали пусту діжку невеликого розміру, зверху її обтягували мокрою овчиною, через яку пропускали кінську волосину. Коли тягнути за неї, то вона видає звук, схожий на рев бика чи бугая. Звідси пішла і назва даного новорічного колядування молдаван — «a umbra cu cu Bugaev» (ходити з бугаєм).

Сьогодні в селі одночасно представлені дві традиції — ходіння з бугаєм (молдовська традиція) та «Маланка» (українська традиція). Диференціація за етнічним критерієм відносно учасників даних двох не підтримується, хоча українці села частіше беруть участь у Маланці, а молдавани — у обряді з плугом. Дані дві обрядові практики були розведені у часі та за віком учасників. Так, з плугом та бугаєм ходять хлопці — підлітки не жонаті до вечора, а з Маланкою — дорослі чоловіки, як пра-

вило жонаті, вночі. Зі слів респондентів: «Ходит и молодежь отдельно без Маланки и щедруют, они ходят со звоночком — «клопоцел». Поют «Плугаре» — все в конце кричат «Гей», носят с собой иногда бугая — делают такую конструкцию, что она ревет.. Молодежь ходит с плугом, а взрослые с Маланкой... [83].

У низці сіл, які вирізняються моноетнічністю східно-романського населення (Камишовка Ізмаїльського району, Дмитрівка Кілійського району), внаслідок відсутності інокультурного фактору в межах однієї сільської громади, що є вагомим чинником для збереження власної етнічної культури дана обрядова практика припинила своє виконання в радянський час, орієнтовно в 70-80 —ті рр.

В групі сіл регіону виокремлюється село Утконосівка Ізмаїльського району, де традиція функціонує, але внаслідок культурної ретрансмісії (фольклоризму). Основними виконавцями її виступає місцевий ансамбль «Дор Бессарабян», який робить одночасно і постановки з «Маланкаю», з «капрою» та «урсу» [84]. Пересічні жителі села не підтримують вже даної традиції за тих самих умов, що і у вищевказаних селах.

Отже, у другій зоні поширення обрядового ритуального рядження з зооморфною маскою — персонажем, у східно-романських селах регіону також представлений архаїчний молдовський варіант колядування «капри» в його різних локальних варіантах: у *чистому варіанті*, в опозиції до інокультурної традиції в межах однієї сільської громади (с.Багате Ізмаїльського району), у контамінації з українською карнавальною традицією (с. Кисля та с. Першотравневе) та як результат культурної ретрансмісії (с. Утконосівка Ізмаїльського району).

Третю зону поширення святочної обрядової практики, пов'язаною з водінням зооморфної маски-персонажу кози, можна визначити як «перехідну». Вона вкладається у територіальні межі — на Півдні — проходить по точкам — Болград — Холмське — Глибоке ; на Півночі — Нові Трояни — Делень — Зоря — Сергієвка. Її можна простежити на прикладі інших етнічних сіл регіону, які є реципієнтами даної традиції, та на прикладі суміжних молдовських сіл регіону, що розташовані на території Молдови.

У Буджаку даний варіант можна розглядати на прикладі села Городне Болградського району. Це село є болгарськими за етнічною ознакою. У свій час, приблизно, у 20-30-х роках ХХ ст., вони запозичили у молдовської етнічної групи обряд «капра». Хоча в даному селі він функціонує під назвою «кузичка», «кузи флеси в двора».

Його характерними рисами є те, що присутні додаткові персонажі — лікар, циганка, касир, які супроводжують козу, але театралізований сюжет з козою не розігрується. Зі слів респондентів: *«гадалка ходит с козой, она гадает на судьбу, также касир, который собирает деньги и угощения, в доктора наряжаются.. другие просто наряжены в разную старую одежду»* [85]. Обрядові фольклорні формули, як свідчать респонденти, виконувалися на молдавській мові, що ще раз підтверджує факт запозичення даної обрядової практики. Зі слів респондентів: *«Коли група підходить до двору, то казали: «Скоалэ, скоалэ, бади Никола» — «Подковете Магарицу» — (с рум./молд. Підмайся, підмайся, старший брат Микола, підкуй ослицю). Ця фраза сприймалася господарями як «Дайте грошей». «После группа заходила во двор. Коза танцевала, потом все пели песни на румынском, болгарском, их угощали конфетами, орехами, вином, если по-старше»* [86].

Четверта зона поширення святочної обрядової практики, пов'язаною з водінням зооморфної маски-персонажу, можна визначити як модерну чи театралізовану. Її південний кордон поширення проходить по лініям — Нові Трояни — Делень — Зоря — Сереевка (Південний кордон); Північний — по річці Дністер.

У всіх східно-романських селах, що представлені у даній зоні, та у болгарських, які запозичили дану традицію функціонує модерний (театралізований) варіант молдовської «капри», такий самий як у середній та північній частині історико-етнографічної області Молдова, що був описаний вище. Виходячи з цього, Бессарабський регіон в цілому, відповідно до поширення святочно-обрядової традиції «капра» можна розглядати як частину історико-етнографічної області Молдавія.

Найяскравіше театралізований (модерний) варіант «капри» представлений у селі Новосьоловка Саратовського району. У ньому сюжет розігрується за участю таких антропоморфних масок-персонажів як коза, дід, баба, лікар, пастух, продавець та пастух [87]. У другому — лише коза, лікар та музиканти, за наступним сценарієм: *«ряженные ходят ...дед ведет козу на базар, там покупатель, трогает ее и она умирает, вызывают доктора, но он не может ее спасти...тогда приходит пастух начинает петь и она оживает.. все танцуют и расходятся...»* [88].

Механізм виготовлення персонажу «капри» є «бессарабським» (її роблять з використанням шкури малої рогатої худоби або штучного ідентичного матеріалу) (Див.фото 5).

Показово, що у модерному варіанті «капри», незалежно від етнічного середовища, в якому ви-

конується дана обрядова практика, механізм виготовлення маски однаковий — основу роблять з використанням шкури малої рогатої худоби або штучного ідентичного матеріалу, що, як відзначалося вище, є бессарабською регіональною традицією.

Окрім того, «голову» також роблять відповідно до автентичного вигляду — або використовують шкіру з голови справжньої кози, до якої прикріплюють роги, або надягають штучно вироблену маску кози. Але навіть у селах з східно-романських населенням не роблять характерної для молдовської етнічної традиції «голови» кози з дерева з рухливою нижньою щелепою, що представлено у південному регіоні Буджаку, де функціонує архаїчний варіант молдовської «капри». Це ще раз вказує на те, що театралізований варіант обряду формувався під впливом української традиції, на прикордонні розселення даних етнічних груп, звідки він з часом внаслідок міграційних процесів був занесений на територію Буджака. Причому саме такий шлях поширення традиції не викликає сумніву, оскільки серед українців Буджаку обряд водіння кози представлений поодиноким, причому у північномолдовському етнічному варіанті з характерною маскою кози.

Фото 5.

Зберігається традиція брати участь у обряді лише неодруженим представникам чоловічої статі, що характерно загалом для усіх груп ряджених різних етнічних варіантів, — дана традиція пов'язана з культом «чоловічих союзів» давнини. Показово, що модерна традиція обряду «капри» представлена і у болгарських селах даної зони, що дає можливість говорити, про регіональний варіант поширення традиції без прив'язки до етнічності, хоча з елементами етнічної диференціації відповідно до атрибутики обрядодії.

Висновки. Таким чином, в цілому можна відзначити, що кожна історико-етнографічна область Румунії та Молдови відповідно до функціонування обрядової практики «капра» та її похідних характеризується регіональним навантаженням у таких модусах як назва зооморфної маски — персонажу, однойменної до назви обряду; техніка виготовлення маски-персонажу; учасники обряду; сюжет виконання ритуальної дії; зображальний та атрибутивний коди.

Так, для історико-етнографічної області *Молдова* є характерним обрядовий святочний обхід «кара», що є найбільш популярним серед інших традиційних практик рядження із залученням зооморфних масок — персонажів як головних учасників обряду («плугошорул», «урсу»). Він у регіоні представлений трьома типами. Перший — *архаїчний*, функціонує передусім у крайній південній частині регіону, характеризується три — або двочленною структурою — коза — читець — музики/ коза — музики. Сюжет обряду наступний: коза танцює, відбиваючи ритм щелепою голови. По завершенні танцю хазяї кладуть козі у пащу кошти та обдаровують інших неряджених колядників-музик калачами. В якості інструментів останніх використовуються, передусім, різні види посуду — кришки, якими б'ють одна об одну, горщики, ложки, уявний барабан та ін.

Другий — перехідний, представлений у зоні між кордонами по лініям — Онесті — Бирлад — Конгас — Чадир-Лунга — верхній кордон; Ковасна — Текуч — Кагул — Бурлачені — нижня лінія. Характеризується наявністю ряджених колядників, антропо- та зооморфних персонажів, які супроводжують козу, але без виконання театральної вистави за їх участі.

Третій — модерний або театралізований, представлений у центральній та північних частинах історико-етнографічної області. Характеризується виконанням вистави за участю ряджених колядників — баби, діда, лікаря, торговця. Усереднений варіант сюжету — дід продає козу, торговець її купує, коза не хоче йти з новим власником, б'є рогами, дід починає її бити, вона падає на землю і прикидається мертвою, баба і дід плачуть за

козою, викликають лікаря, він приходить, лікує козу різними методами — робить укол, ставить клізму і т.п. — коза оживає, танцює. Даний варіант почав побутувати в регіоні внаслідок впливу українського населення, у якого даний варіант інтермедії був поширений на терені всієї України ще протягом ХІХ ст.

У історико-етнографічній області *Трансільванія*, святочний ритуальний обхід з зооморфною маскою-персонажем називається «турка». Під даним найменуванням одночасно ходять дві маски, які відрізняються за способом виготовлення та, відповідно, за зовнішнім виглядом — це маски «турка» та «оленя». Можна припустити, що маска турка є трансформованою маскою оленя, оскільки остання є характерною для угорського населення, яке в певний час складало більшість у даному регіоні. В підтвердження цьому також виступає специфіка виготовлення маски, зокрема її голови, яка робиться зверху з великою трикутною конструкцією, яка, скоріше всього, імітує роги оленя. Хоча можливо і функціонування двох окремих масок раніше — оленя та тура. Спільним для двох масок є те, що їхня основа виготовляється з подовженою каркасною лінією вздовж тулубу, завдяки чому постава нагадує чотириногу тварину.

Щодо сюжетних варіантів, то території, прикордонній з історико-етнографічною областю Молдавія функціонує театралізований варіант з розігруванням вистави, на всій іншій території — архаїчний простий варіант колядування.

У історико-етнографічній області *Валахія* святочний ритуальний обхід виконується під назвою «Брезая». Дана зооморфна маска скоріш за все, які і трансільванський персонаж «турка» є трансформованим варіантом угорського «оленя» оскільки конструкція, яка міститься на голові маски схожа на трансформовані роги оленя.

У історико-етнографічній області *Добруджа* не має відмінного регіонального варіанту святочного ритуального обходу з зооморфною маскою-персонажем. Тут представлені одночасно декілька традицій святочних ритуальних обходів — молдовський архаїчний, українсько-молдовський модерний варіанти «капри» й «брезая». Така варіативність традицій обумовлена строкатістю населення, а також прикордонним розташуванням даної області з історико-етнографічними областями — Молдавія та Валахія, населення яких періодично мігрувало на територію Добруджі.

Оригінальним варіантом святочного ритуального обходу вирізняється ще регіон *Банату*, де під двома назвами — «щербуль» та «клоцаліца» представлений святочний ритуальний обхід з однойменною зооморфною маскою-персонажем кози. Подвійна назва обумовлена біетнічним складом

населення регіону — румуни та серби. У перших обряд функціонує під назвою «шербуль» у других — «клоцаліца». За технікою виготовлення маска загалом відповідає «капрі» в її північно-молдовському варіанті. Основною відмінністю даних ритуальних обходів є те, що банатський обхід виконується у супроводженні ряджених колядників — «в тулубах, намазані попелом та з посудом замість інструментів».

У регіонах *Марамеруш та Буковина* за рахунок присутності значного відсотку українського населення, яке проживає на даних територіях з часів Середньовіччя функціонують контоміновані українсько-молдовські варіанти обряду (Марамеруш), а також поліфонія різних обрядових практик з інших регіонів (Буковина).

У Бессарабії дана обрядова практика представлена у чотирьох локальних варіантах: «чистому» південно-молдовському архаїчному варіанті колядування з козою (1); трансформованому за умов впливу на традицію етнічного фактору, зокрема (2):

— чинник «біетнічності» в межах одного поселення сприяє кращому збереженню традиції (с. Першотравневе, с. Кислиця Ізмаїльського району, с. Фурманівка Кілійського району), ніж в моноетнічних селах (с. Камишовка Ізмаїльського району, село Дмитрівка Кілійського району), якщо не присутній факт ретрансмісії традиції (с. Утконосівка Ізмаїльського району).

В умовах біетнічного поселення традиція функціонує в умовах етнічної контраверсії (с. Багате Ізмаїльського району), етнічної контамінації (с. Кислиця, с. Першотравневе Ізмаїльського району), етнічної акультурації (с. Ларжанка Ізмаїльського району);

— перехідному (3) та модерно/театралізованому варіанті (4), що сформувався під впливом української традиції на території Дністровського прикордоння та поширився у Буджак разом з пізнішими міграціями молдовського населення.

Незважаючи на спільність традицій молдовського населення метрополії та регіону, необхідно виділити маркери, які сформувалися безпосередньо на території регіону та характерні для всіх етнічних груп, які мають у структурі святочних ряджених обряд «капра» (болгари, гагаузи, молдовани):

— основу маски — персонажа «капра» на території всієї Південної Бессарабії роблять з використанням автентичного матеріалу (овечої/козячої шкури чи штучного хутра, тулубу), на відміну від молдавської етнічної традиції, де «капра», зазвичай, кольорова;

— у зоні поширення модерно/театралізованого варіанту обряду «капра» на території

Північної Бессарабії маска-персонаж кози навіть у молдовського населення регіону виготовляється за принципами української традиції — без дерев'яної рухливою нижньої щелепи, що вказує на початковий вплив українського локусу в контексті формування модерного обрядового варіанту

Незважаючи на ці регіональні особливості, порівнявши бессарабський варіант «капри» в контексті традицій історико-етнографічних областей розселення східно-романського населення, можна відзначити, що в регіоні представлена обрядова святочна практика рядження, що характерна для історико-етнографічної області Молдова. Це дає підстави стверджувати, що більшість східно-романського населення Буджака є вихідцями з історико-етнографічної області Молдова та за етнографічними ознаками є носіями молдовської культури.

Література:

1. Ефимов Т. Народное празднование рождественских святок // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1906. — №47-48. — С.1561-1668.
2. Матеевич А. (Матвеевич А.) Новый год у молдован. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1913 — № 47. — С. 1325-1346.
3. Веселовский А.Н. Разыскание в области русского духовного стиха // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — 1833 — Т.32. — С. 115.
4. Матеевич А.(Матеевич А.) Религиозные мотивы в поверьях и обрядах бессарабских молдаван // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1911. — № 13-14. — С. 592-599.
5. Матеевич А. (Матвеевич А.) Новый год у молдован. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1913. — №18 — С.854-869. — №20. — С. 938-965.
6. Сырку П. (Сирков П.) Святочные обычаи и песни бессарабских молдаван на Рождество и Новый год // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1874. № 5. — С. 207-221. Сырку П. Из быта бессарабских румын // Живая старина. — № 1-2. — С. 148-182.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, составил капитан штаба А. Защук. — Спб, 1862. — Ч.1-2.
8. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы). — Кишинев, 1979. — 287 с.
9. Попович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. — Кишинев, 1974. — 124с.
10. Антохій Л. Зимовий календарний фольклор молдаван Басарабії // Фольклористичні зошити: Зб. наук. пр. — Луцьк, 2009. — Вип. 12. — С. 181-198.
11. Спатару Г.І. Народна драма «Коза sv Меланка» та типи її інверсії // Народна творчість та етнографія — 1982 — №1. — С.54 — 58.
12. Мойсей А. Дані про карнавальні традиції східно-романського населення Буковини у відповідях на анкети (друга половина XIX — 70-ті рр. XX ст.) // Записки історичного факультету — Вип.19. — Одеса, 2008. — С.42-52.
13. Мойсей А. Зимові драматичні обряди молдаван Бессарабської частини Буковини // Календарна обря-

довість у життєдіяльності етносу. Одеські етнографічні читання. — Одеса, 2011. — С. 247-257.

14. Мойсей А. Зимняя карнавальная обрядность восточнороманского населения Буковины: некоторые историографические аспекты // *Codrul Cosminului*, XVII, 2011, No. 1, p. 37-47.

15. Курочкін О.В. Календарні обряди зимового циклу на українсько-молдовському порубіжжі // *Русин*. — 2010. — №2(20). — С.168-174.

16. Курочкін О.В. Календарні обряди зимового циклу на українсько-молдовському порубіжжі // *Русин*. — 2010. — №2(20). — С. 168-174.

17. Молдаване. — М., 2010. — 542с.

18. Салманович М.Я. Румыны // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: зимние праздники*. — М, 1973. — С.284-299.

19. Хедешан О., Голант Н. Карнавал в румынском Банате: полевые исследования в Молдова-Ноуэ // *Атнологический форум*. — №7. — С.300-310.

20. Плотникова А.А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. — М., Издательство индрик, 1999. — С.76 — 95.

21. Матеріали пілотажного польового дослідження автора в Республіці Молдова, 2013.

22. Вказані відеоматеріали зберігаються в інтернет мережі на сайті — youtube.com

23. Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян (Генезис и типология колядования). — М., 1982. — 254 с.

24. Гуменюк Л. «Коза»: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://honchar.org.ua/p/koza-problema-interpretatsiji-obryadovoji-hry-v-etnografichnij-literaturi>

25. Коровашко А. В. «Козья масленица» // *Живая старина* — М., 1998. — №2. — с. 7-8.

27. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка». — Опішне, 1995. — 377 с.

28. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. — Ленинград, 1963. — 142с.

29. Терещенко А. Быт русского народа. — Спб., 1848 — Ч.7. — 367 с.

30. Чичеров В.И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI — XIX вв. (Очерки по истории народных верований). — М., 1957. — 238с.

31. Плотникова А.А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. — М., 1999. — С.76 — 95.

32. Арнаутов М. Студии върху българските обреди и легенди. — София, 1972. — Т.2.

33. Василев М. Коледа и Сурва: Български празници и обичаи. — София, 1988. — С.54.

34. Арнаутов М. Студии върху българските обреди и легенди. — София, 1972. — Т.2.

35. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка». — Опішне, 1995. — 377 с.

36. Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха // *Сборник отделения русского языка и словестности Императорской академии наук*. — Т. 32. — СПб., 1883.

37. Ящуржинский Хр. Рождественская интермедия (Коза) // *Киевская старина*. — Т.10. — 1898. — С.73-82.

38. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка». — Опішне, 1995. — 377 с.

39. Гуменюк Л. «Коза»: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://honchar.org.ua/p/koza-problema-interpretatsiji-obryadovoji-hry-v-etnografichnij-literaturi>;

40. Попович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. — Кишинев, 1974. — 124 с.

41. Мойсей А. Зимові драматичні обряди молдаван Бессарабської частини Буковини // *Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Одеські етнографічні читання*. — Одеса, 2011. — С.247 -257.

42. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. - с.Кайракля Тараклійського району, Республіка Молдова.; г.Вулканешты АР Гагаузія; с. Чишмикой Вулканештского района

43. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Кайракля Тараклійського району, Республіка Молдова

44. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р — м. Вулканешты, Республіка Молдова.

45. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Молдавія, м.Галац — <http://www.youtube.com/watch?v=8NAVVBV-reCO>

46. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Молдавія, м.Галац — <http://www.youtube.com/watch?v=iQJ0fscsgNY>

47. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р — с. Копчак, Республіка Молдова.

48. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р — м. Конгаз, Республіка Молдова.

49. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Валахії, регіон Бузау — <http://www.youtube.com/watch?v=y5BRRQS8DPI>

50. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Валахії, м.Драгослав - <http://www.youtube.com/watch?v=O-vQdsjTT4E>; Відеоматеріали з історико-етнографічної області Валахії, м.Драгослав; Відеоматеріали з історико-етнографічної області Валахії, регіон Арджеш — <http://www.youtube.com/watch?v=kSpLEmo7ThU>

51. Деметер Т. Венгры // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: конец XIX — начало XX века. Весенние праздники*. - М., 1977. - С.189-202.

52. Деметер Т. Венгры // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: конец XIX — начало XX века. Весенние праздники*. - М., 1977. - С.189-202.

53. Гроздова И.Н. Венгры // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: зимние праздники*. — М., 1979. — С.191-204.

54. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Трансильванія, м. Кукіолата — <https://www.youtube.com/watch?v=oKhFzrEP0yY>;

55. Плотникова А.А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. — М., 1999. — С.76 — 95.

56. Гроздова И.Н. Венгры // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: зимние праздники*. — М., 1979. — С.191-204.

57. Плотникова А.А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. — М., 1999. — С.76 — 95.

58. Плотникова А.А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. — М., 1999. — С.76 — 95.

59. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Марамуреш - https://www.youtube.com/results?search_query=sapra%20din%20maramures&sm=1

60. Українці Румунії. Дані інтернет — джерела <http://uk.wikipedia.org>

61. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Добруджа, м.Тульча - http://www.youtube.com/watch?v=5M_bt0rQQdM; <https://www.youtube.com/watch?v=wMIXiUL6zwl>

62. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Добруджа, м.Констанца - <http://www.youtube.com/watch?v=85io8jFoLUQ>; <http://www.youtube.com/watch?v=pjwRL6Oq6dk>
63. За переписом населення 2002 року — За даними національного інституту статистики — <http://www.insse.ro/cms/files/pdf/ro/cap2.pdf>
64. За переписом населення 2002 року — За даними національного інституту статистики — <http://www.insse.ro/cms/files/pdf/ro/cap2.pdf>;
65. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Буковина, Сучава - <https://www.youtube.com/watch?v=Czvqy03iAvQ>
66. Відеоматеріали з історико-етнографічної області Буковина, Сучава. - [https://www.youtube.com/watch?v=vFCGeewV2Tc\\$](https://www.youtube.com/watch?v=vFCGeewV2Tc$)
67. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012. — с.Лиманське Ренійського району.
68. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Лиманське Ренійського району.
69. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Котловина Ренійського району.
70. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Лиманське Ренійського району.
71. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Котловина Ренійського району.
72. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Владичень Болградського району.
73. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Кислиця, с.Першотравневе Ізмаїльського району.
74. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Першотравневе Ізмаїльського району.
75. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Кислиця Ізмаїльського району.
76. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013р. — с. Ларжанка Ізмаїльського району
77. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Ларжанка Ізмаїльського району.
78. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Багате Ізмаїльського району.
79. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Багате Ізмаїльського району.
80. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Багате Ізмаїльського району.
81. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с. Багате Ізмаїльського району.
82. Матеевич А. Новый год у молдован. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций // Кишиневские епархиальные ведомости — 1913 - №47 — С. 1326.
83. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Фурманівка Кілійського району
84. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. — с.Утконосівка Ізмаїльського району.
85. Польові матеріали автора, 2012. — с. Городне Болградського району.
86. Польові матеріали автора, 2012. — с. Городне Болградського району.
87. Польові матеріали автора, 2012. — с. Новосьоловка Саратовського району.
88. Польові матеріали автора, 2012. — с. Новосьоловка Саратовського району.

Лесникова А.В. К проблеме определения «зоны выхода» восточно-романского населения Южной Бессарабии (на примере обрядовой традиции святочного ряженья). — Статья.

Аннотация. В данной статье, базируясь на принципе, что каждый обряд имеет свои региональные маркеры, на примере традиции святочного ряженья (обряд «капра») изучается проблема «зоны выхода» восточно-романского населения Южной Бессарабии. Результаты исследования показали, что у восточно-романского населения Буджака обряд «капра» соответствует традиции историко-этнографической области Молдавия в ее локальных вариантах, что дает основания определить данный регион как зону выхода восточно-романской группы Южной Бессарабии.

Ключевые слова: святки, ряженые, «капра», восточно-романское население, Южная Бессарабия.

Lesnikova A. To the problem of the definition of «exit area» of Eastern Roman population from Southern Bessarabia (on the example of the tradition of the Yule ritual masking). — Article.

Summary. In this paper, based on the principle, that every ritual has its regional markers on the example of the tradition of the Christmas ritual masking (rite «Capra») studied the problem of the output zone of Eastern Roman population from Southern Bessarabia. The results showed that the Eastern Roman population of Budjak representatives ritual «Capra» according to the tradition of historical- ethnographic region of Moldova in its local variants, which suggests to define this region as a output zone of Eastern Roman population from southern Bessarabia.

Keywords: holidays, masks, «Capra», East -Roman population, Southern Bessarabia.

*Петрова К.А.,
аспірантка кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету Запорізького національного університету*

ДИТЯЧИЙ АЛКОГОЛІЗМ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті висвітлюється проблема дитячого алкоголізму на Півдні України на початку ХХ століття за матеріалами періодичних видань. Виявлено, зазначені в періодичних виданнях, причини вживання алкоголю серед дітей та намічені заходи у боротьбі з цим лихом.

Ключові слова: алкоголізм, пияцтво, діти.

На сьогодні пияцтво в Україні вважається гострою соціально-культурною хворобою. Щороку в Україні ставлять на облік 100 тисяч алкоголіків, але насправді їх вдсятеро більше [14]. Не оминає стороною ця проблема і дітей. Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВОЗ) провела опитування школярів у 41 країні світу, чи вживають вони спиртне. Україна в цьому списку посіла перше місце, 40% дітей в Україні вживають алкоголь. Керівник дослідження в Україні в цьому міжнародному проекті ВОЗ Ольга Балакірева розповіла, що діти 11-12 років не лише спробували алкогольні напої, а вже мають досвід перебування у стані алкогольного сп'яніння [8]. За словами головного нарколога Міністерства охорони здоров'я України Анатолія Вієвського сьогодні в країні 1% дітей 12-13 років щодня вживають алкогольні напої [18]. Вживання пива в Україні серед підлітків за останні чотири роки зросло вдвічі [14]. Така ситуація в країні змушує шукати шляхи її вирішення, і для цього варто звернутись до витоків цієї проблеми.

Проблеми пияцтва та алкоголізму серед дітей почали турбувати суспільство ще на початку ХХ століття. Цим питанням займалися в основному активісти-поборники тверезого способу життя: Д.М. Бородін [9], А.І. Вержбицький [11], Г.Ф. Марков [15], В.О. Португалов [19], О.В. Шилов [22], І.В. Сажин [20] та інші. Головною метою праць цих дослідників був пошук причин пияцтва та алкоголізму серед дітей, що переважно зазначалися у спадковості, сімейних традиціях та доступності алкоголю, та пошук заходів боротьби з ними, які вбачали у ключовій ролі школи. В радянський період проблемі дитячого пияцтва та алкоголізму приділялась значна увага. Огляд літератури з даної тематики міститься в працях З.А. Гуревича [13]

та О.М. Маюрова [16]. На сучасному етапі цим питанням переймається російський дослідник А.В. Ніколаєв, який розглянув постановку проблеми дитячого алкоголізму учасниками руху тверезості на початку ХХ століття [17]. Українські дослідники мало приділяють увагу даній проблемі. Миколаївський історик Ю.І. Гузенко [12] дослідив діяльність Миколаївського особливого комітету попечительства про народну тверезість, не торкаючись питання надмірного вживання алкоголю серед дітей. Проаналізувала основні моменти творів дослідників початку ХХ століття щодо питання алкоголізму, в тому числі і дитячого, миколаївська дослідниця В.О. Стремечка [21].

Мета статті – висвітлення проблем пияцтва та алкоголізму серед дітей за матеріалами періодичних видань на Півдні України.

Предметом даного дослідження є комплекс публікацій на сторінках південноукраїнських періодичних видань, які відбивають історію питання пияцтва та алкоголізму серед дітей. Об'єктом дослідження є наступні видання: «Аккерманское слово», «Вестник Таврического земства», «Крымский курьер», «Одесский листок», «Отклики жизни». У статті поставлено завдання провести суцільну евристику публікацій південноукраїнських періодичних видань щодо відображення питання пияцтва та алкоголізму серед дітей.

У кінці ХІХ століття вживання алкоголю досягло таких розмірів, що у справу змушена була втрутитися держава. В 1894 році замість акцизної системи уряд вирішив відновити казенну винну монополію, що вводилася з 1 січня 1895 року як експеримент у чотирьох губерніях: Пермській, Оренбурзькій, Уфимській та Самарській. Українські землі познайомилися з казенною винною монополією під час другої хвилі реформи (з 1 липня 1896 року), що охоплювала Бессарабську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Херсонську та Чернігівську губернії [10]. Ініціатором реформи був граф Сергій Юрійович Вітте, що робив акцент на «заботе о народном здравии». Паралельно за ініціативи та у підпорядкуванні Міністерства фінансів засновувалися попечительства про

народну тверезість. За п'ять років було створено 18 губернських, 6 особливих та 184 повітових попечительства, на місцях працювали 5,3 тис. дільничних попечителів, що об'єднували 20,5 тис. членів-змагальників. Попечительства про народну тверезість мали у своєму розпорядженні значні суми, що виділялися казною [17].

Проте, не дивлячись на ці зусилля, на початку ХХ століття сторінки періодичних видань майоріли такими фразами: «...П'ють усі: старці, старухи, дорослі чоловіки та жінки, підлітки та діти...» [3, 3-4]. «...Ніде так не процвітає алкоголізм як в селі, де п'ють з усілякого приводу: свята, хрестини, поминки, з радощів та з горя. В цих пиятиках беруть участь як дорослі, так і діти...» [5, 3]. «...П'яні баби та мужики сваряться, лаються, лізуть в бійку, обіймаються, цілуються. І все це на виду у всіх, у дорослих та дітей. Чому гарному можуть навчитися діти у своїх батьків, які валяються під заборами? З малих років і вони привчаються до горілки...» [2, 368].

Кожне з цих повідомлень вказує, що діти щодня бачили як вживається алкоголь і вдома, і на вулиці. Та, нерідко, самі його вживали. Вчителі скаржилися, що учні після свят не приходять у назначений день до школи, а коли приходять, то за їх станом та зовнішнім виглядом вгадувалося гучне святкування з великою кількістю алкоголю. Той факт, що діти вживали алкоголь вже не викликав сумнівів, а зростаюча кількість дітей, що піддавалися алкогольному дурману, змушувала шукати шляхи вирішення цієї проблеми.

Вперше у суспільстві питання щодо вживання алкоголю дітьми піднялося на Першому Всеросійському з'їзді щодо боротьби з пияцтвом, який працював з 28 грудня 1909 року по 6 січня 1910 року в Петербурзі. Один з небагатьох увагу на дитяче пияцтво звернув А.І. Вержбицький, що висловив факт надмірного вживання алкоголю дітьми, підтверджений цифровими даними. Він же запропонував створити товариства утримання учнівської молоді від вживання алкоголю «Заря», за досвідом С.А. Рачинського в Тверській губернії. Але ця пропозиція залишилася без уваги. З'їзд закінчився рядом скандалів, в основному, стосовно винної монополії, духовенство залишило з'їзд через неприйняття його учасниками необхідності релігійного виховання. Сама проблема дитячого алкоголізму була лише зазначена, але нічого не було зроблено для її вирішення [17].

Вже програма Всеросійського з'їзду практичних діячів у боротьбі з алкоголізмом, що працював у Москві з 4 по 12 серпня 1912 року, та був скликаний за ініціативи духовенства, містила секцію — «Шкільний алкоголізм та заходи боротьби з ним. Боротьба через школу з народним алкоголізмом».

Були оприлюднені численні дослідження, які доводили жажливі масштаби алкоголізму серед дітей. Підсумком з'їзду стала випрацювана його учасниками програма боротьби з алкоголізмом через школу, що заключала в собі наступні положення: 1) наголошувалася необхідність систематичних повідомлень у всіх школах про шкідливий вплив алкоголю на організм людини; 2) пропонувалося ввести науку тверезості як окремий предмет, а не відділ шкільної гігієни; 3) рекомендувалось викладання цієї науки проводити двома шляхами: або невеликими повідомленнями на всіх предметах шкільного курсу, або у систематичному вигляді на окремих уроках; 4) заохочувалась позашкільна просвітницька діяльність педагогічного персоналу, як-то створення музеїв, виставок, публічних читань тощо. Але світова війна, що почалася 1914 року, не дала змоги втілити в життя заплановане. Тому головною заслугою з'їзду можна вважати підняття питання боротьби з алкоголізмом, в тому числі і дитячим, а також проведення досліджень та накопичення знань щодо його шкідливого впливу на організм, визначення причин, означення масштабів пияцтва та виокремлення його особливостей для Російської імперії, а також розробка заходів у боротьбі з ним [17].

Ще після першого з'їзду одночасно з попечительствами про народну тверезість у боротьбу з пияцтвом включилися суспільні організації, почалися огляди у школах, результати чого друкувалися у періодичних виданнях. Так, земські лікарі Краснінського повіту Смоленської губернії дослідили 21 школу та опитали 1144 учнів. Виявилось, що серед 929 хлопчиків 96% пробували алкоголь, а серед 228 дівчаток — 95% [4, 1]. А за статистичними даними лікарів Санкт-Петербурзького товариства тверезості, навіть у жіночих гімназіях з 30 опитаних дівчат всі вже пили горілку, а 23 з них були у сп'янілому стані. Ці ж лікарі, обробивши статистичний матеріал, оприлюднили наступні висновки: зі ста учнів нижчих шкіл в Петербурзі приблизно 68% були знайомі з алкоголем, причому в дозах, які не можна визнати помірними. Незалежно працювала над цим питанням редакція казанського журналу «Деятель», що видавався головою казанського товариства тверезості А.Т. Соловйовим. Цією комісією було опитано 27 учнів початкових шкіл, з них 19 пили горілку, 14 були п'яними і лише 8 ніколи її не куштували. З 21 учня середніх шкіл 10 учнів заявили, що пили горілку, 5 учнів — що були п'яними [1, 2-3].

За даним комісії, оприлюдненими на сторінках періодичних видань, діти 7-8 років вже знайомі зі станом повного сп'яніння. Але такий віковий показник зумовлений опитуваною аудиторією.

Насправді ж, діти починали вживати алкоголь ще раніше. За даними Петербурзького міського попечительства про народну тверезість у місті було зареєстровано один випадок вживання спиртного на першому році життя, 4 випадки на третьому році життя, 21 випадок з 5 років, 25 випадків з 8 років [17]. Майже у всіх випадках причиною цього зла була впевненість неосвічених батьків у користі міцних напоїв для дітей, а також часто батьки вважали своїм обов'язком пригостити дітей алкоголем, коли пили самі. На питання однієї з комісій «хто їх поїть?» були отримані наступні відповіді: 797 чоловік вказали на батька, 342 — на мати, 374 — «знайомі дають» і 27 — «п'ють самостійно», «в дитячій компанії», заробивши та отримавши звідкись гроші, складаються та п'ють. Причому, дівчата більше віддавали перевагу червоному вину та пиву, а хлопці — горілці та пиву [4, 1].

Діти пили за від'їзду в нічне, під час польових робіт, а також тоді, коли і дорослі: на весіллях, хрестинах тощо, по закінченні робіт (обжинки, обмолотки, обволочки тощо) [4, 1]. Тобто, діти практично копіювали поведінку дорослих. Звідси і головна причина дитячого алкоголізму.

За даними комісії у Смоленській губернії вживання алкоголю серед учнів прямо впливало на їх успішність у навчанні та поведінку. Серед непитущих дівчат майже не було незадовільної успішності, це ж стосувалося і поведінки. Серед хлопців це явище було ще більш помітне. Гарна успішність у непитущих була 48,1%, у питущих — 28,5% [4, 1]. До того ж, алкоголізм відображався на фізичному стані школярів: діти втрачали силу, хворіли [2, 368]. Щоправда, дане твердження не супроводжувалося числовими показниками, що можна пояснити тим, що наслідки почали б проявлятися пізніше. Тому всі сили було кинуте на боротьбу з цим явищем та пошуком заходів боротьби з ним.

Рятівним кругом для багатьох була школа, яка мала б вирішити всі проблеми. Міністерство народної освіти з метою як охорони здоров'я самих учнів, так і поширення через них понять у суспільстві, запропонувало попечителю одеського учбового округу ввести викладання гігієни у всіх учительських інститутах, учительських семінаріях та інших закладах, що готували вчителів. На викладання гігієни та повідомлення відомостей про шкоду алкоголю мала бути година на тиждень протягом року в старших класах. А викладання доручалося шкільному лікарю [6, 3]. Духовенство також підтримало ідею участі школи. Згідно циркуляру святого Синоду преосвященний Агапіт запропонував Катеринославській Єпархіяльній Установчій Раді попіклуватися про швидке

впровадження в життя резолюції Всеросійського антиалкогольного з'їзду. Протиалкогольні ідеї повинні були озвучуватися на уроках Закону Божого, російської мови та арифметики [7, 3]. В Росії в 1898 році побачив світ перший посібник для ознайомлення дітей з усіма наслідками пияцтва та перевагами тверезого життя «Основи тверезості» доктора А.В. Соболевського [1, 2]. Поява навчального посібника вже демонструвала зрушення у справі боротьби з дитячим алкоголізмом за допомогою школи.

Але з приводу виняткової ролі школи у боротьбі з дитячим пияцтвом виникли суперечки в Державній Раді. На думку законодавчих палат, школа мала виступити потужним знаряддям у боротьбі з алкоголізмом. Але цей погляд не розділили місцеві педагоги, що доводили неможливість змішання виховних та педагогічних функцій. На їх думку, слід розмежовувати діяльність сім'ї та школи. Перша мала б виховувати, інша — давати освіту, а боротьба з алкоголізмом мала б вестися поза школою. Проти ключової ролі школи в даному питанні виступили і земські вчителі, але з інших причин. Вони наголошували на важкій праці земського вчителя, адже вдень він працював в школі, а ввечері займався з дорослими. Попутно вести антиалкогольну боротьбу з учнями було неможливо, тому, на їх думку, необхідно було визначити спеціальну годину на бесіду як з учнями, так і з їх батьками на тему боротьби з алкоголізмом. В той же час не можна змусити вчителя з мізерним жалуванням виконувати понаднормові роботи безкоштовно. І нерідко тяжке матеріальне становище вчителя у поєднанні з іншими умовами штовхало його самого на шлях пияцтва. А боротись з алкоголізмом міг лише абсолютний та ідейний тверезник [5, 3]. Таким чином, уряд намагався через єдиний доступний важіль — школу — вести боротьбу з дитячим алкоголізмом, та ще й таким чином, щоб ця робота була помітною. А вчителі всіляко відкараскувалися від цієї відповідальності, завчасно запевняючи у неспроможності школи та вчителів вирішити цю проблему.

Отже, періодичні видання є досить цікавими джерелами для дослідження питання дитячого алкоголізму, за якими можна побачити не лише офіційні дані, але і спостереження місцевих жителів, враження журналістів. Використовувати їх слід обережно, поєднуючи з іншими джерелами, щоб оминати можливих помилок. Наприклад, в даному дослідженні за матеріалами видань найнижчий вік дітей, що вживали алкоголь, становить сім років. Проте, це обумовлено опитуваною аудиторією (учнями шкіл), бо ж у звітах попечительства тверезості зустрічаємо випадки вживання алкоголю на першому році життя. Також періодичні

видання дають змогу простежити обмін думками щодо певних питань, як-то з приводу ключової ролі школи у боротьбі з алкоголізмом. В цілому ж періодичні видання є цікавими та різноплановими стосовно інформативних можливостей та обов'язково мають якомога ширше залучатися у дослідженнях.

Література:

1. Алкоголізм в школі // Крымский курьер. — № 24 — 30 січня 1900. — С. 2-3.
2. Владимиров А. Поход против пьянства / А. Владимиров // Вестник Таврического земства. — 1 серпня 1906. — №30. — С. 368.
3. Священник о пьянстве // Аккерманское слово. — №555. — 7 листопада 1913. — С. 3-4.
4. Алкоголізм в школах // Одесский листок. — №14. — 16 січня 1914. — С.1.
5. Фл. Л. Школа и алкоголизм / Л. Фл. // Одесский листок. — №42. — 14 лютого 1914. — С. 3.
6. К борьбе с пьянством // Одесский листок. — №98. — 14 квітня 1914. — С. 3.
7. Борьба с пьянством // Отклики жизни. — №528. — 29 травня 1914. — С. 3.
8. Алкоголізм в Україні — хвороба, явище чи мор? // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1139529.html>.
9. Бородин Д.Н. Пьянство среди детей / Д.Н. Бородин. — СПб., 1910. — 120 с.
10. Быкова А.Г. Казенная винная монополия 1895-1914 годов: некоторые проблемы введения / А.Г. Быкова // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kulgor.narod.ru/kongress/bikova2.html>.
11. Вержбицкий А.И. Об участии школы в борьбе с алкоголизмом и об организации школьных обществ воздержания «Заря» / А.И. Вержбицкий. — СПб., 1910. — 136 с.
12. Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю.І. Гузенко. — Миколаїв: Вид-во «Ліон», 2006. — С. 132-139.
13. Гуревич З.А. Алкоголізм / З.А. Гуревич, А.З. Залевський. — Харків, 1928. — 213 с.
14. Кисілевський В. Пристрасть до алкоголю — вада суспільства / Всеволод Кисілевський // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://west-info.if.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1855:2011-07-13-11-47-50&catid=51:2011-01-15-14-34-11&Itemid=71.
15. Марков Г.Ф. Школьный алкоголизм и борьба с ним / Г.Ф. Марков. — М., 1912. — 62 с.
16. Маюров А.Н. Антиалкогольное воспитание / А.Н. Маюров. — М., 1987. — 187 с.
17. Николаев А.В. Детский алкоголизм: постановка проблемы участниками трезвенного движения в начале ХХ века / А.В. Николаев // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://borbaspjnstvom.narod.ru/Detsk.htm>.
18. Півний алкоголізм в Україні досяг національних масштабів // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua/press/27jul2007/korrespondent.html>.
19. Португалов В.О. Школа в борьбе с пьянством / В.О. Португалов. — Одесса, 1896. — 28 с.
20. Сажин И.В. О влиянии спиртных напитков на растущий организм / И.В. Сажин. — М., 1914. — 120 с.
21. Стремечька В.О. Теоретичні аспекти боротьби з алкоголізмом у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. / В.О. Стремечька // Наукові праці. Том 83. Випуск 70. — С. 22-27 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/83-70-5.pdf>
22. Шилов А.В. Кружок деятелей по борьбе со школьным алкоголизмом в Москве: Доклад, представленный XIV Международному Антиалкогольному Конгрессу в Милане (9 — 14 сентября 1913 года) / А.В. Шилов. — М., 1914. — 12 с.

Петрова К. Детский алкоголизм на страницах периодических изданий на Юге Украины в начале ХХ века. — Статья.

Аннотация. В статье освещена проблема детского алкоголизма на Юге Украины в начале ХХ века по материалам периодических изданий. Выявлено причины употребления алкоголя среди детей и намеченные меры в борьбе с этим злом.

Ключевые слова: алкоголизм, пьянство, дети.

Petrova K. Children's alcoholism on the pages of the periodicals on the South of Ukraine in the beginning of the 20th century. —Article.

Summary. The article deals with the problem of children's alcoholism on the South of Ukraine in the beginning of the 20th century that is elucidated by the materials of periodicals. The reasons of alcohol use among children and means to combat it are defined.

Keywords: alcoholism, drunkenness, children.

*Пищемуха В.Г.,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры общегуманитарных дисциплин
Международного гуманитарного университета*

ПРЕМИЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО ГОРОДА ААХЕН КАК ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

*Мы не создаем коалиции государств,
мы объединяем людей
(Jean Monnet. Les Etats – Unis de Europe comments :
Discurs et allocutions.1952 – 1954. P., 1955)*

Аннотация. Международная премия Карла Великого г. Аахен является персонифицированной историей европейской интеграции с 1950 по 2014 годы. Она позволяет совместить политические аспекты этого процесса с их субъективной оценкой общественностью и личностной интерпретацией значительными европейскими политиками.

Ключевые слова: международная премия Карла Великого, город Аахен, европейская цивилизация, европейская интеграция.

Текущий и следующий, 2015 год, предоставляют историкам возможность осмыслить 100-летие начала Первой мировой войны и 70-летие окончания Второй мировой. Эти два события создают широкий интеллектуально-исторический контекст, в котором есть место для множества тем и, в частности, стремлению Европы вырваться из заколдованного круга цивилизационного суицида XX века. В различных аспектах автор затрагивал данную проблему в ряде публикаций [1].

Важнейшей предпосылкой сохранения Европы явился процесс ее объединения и интеграции, который Люсьен Февр в 1945 г. обозначил емкой формулой: «Европа — это мечта о единстве». После публикации в 1923 г. книги Р. Куденхове-Каллерги «Пан-Европа» начался практически перманентный (в отличие от предыдущих этапов) процесс интеллектуальной и организационной разработки европейской идеи. Достаточно вспомнить меморандум Аристида Бриана или программу персоналистского федерализма, которая излагалась в 30-е годы на страницах журналов «Эспри», «Новый порядок» и «Планы» такими идеологами европейского единства, как Александр Марк (Липинский), Эдуард Мунье, Жан Лакруа, Дени де Ружмон, Анри Брюгмас и другими. В 1941 г. в этом ряду появился «Манифест Вентотене», составленный группой итальянских антифашистов.

Первые контакты по вопросу европейской федерации на государственном уровне состоялись

в 1942 г. в Лондоне между представителями эмигрантских правительств, но эта инициатива не получила поддержки великих держав. Черчилль был единственным, кто одобрил эту инициативу, в частности, послав приветствие 5-му паневропейскому конгрессу, организованному Куденхове-Каллерги в Нью-Йорке в марте 1943 г. [2, 11]. Именно этот общественный деятель был вдохновителем и соавтором знаменитой речи о Соединенных Штатах Европы на то время отставного политика Черчилля, с которой он выступил 19 сентября 1946 г. в Цюрихском университете. В ситуации окончания войны ведущие государства были слишком заняты решением конкретных политических проблем мирового устройства, поэтому инициативу по федеративному объединению Европы взяло на себя широкое международное общественное движение.

15 и 16 декабря 1946 г. в Париже был создан Союз европейских федералистов (U.E.F.), который существует и поныне. Возобновляет свою деятельность Паневропейский союз, образованный в 20-е годы, а в 1947 г. учреждается Европейский парламентский союз — прообраз Совета Европы. По инициативе лейбористской партии в феврале 1947 г. Лондоне основано Движение за социалистические Соединенные Штаты Европы, переименованное в 1948 г. в Социалистическое движение за СШЕ. Во Франции один из руководителей Сопротивления Рене Куртэн основал в июне 1947 г. Совет за единую Европу, и т.п.

Важной формой активности этих многочисленных движений и организаций было проведение серии конгрессов, направленных на выработку идейных основ европейского объединения, вовлечения в процесс авторитетных европейских деятелей и мобилизация общественности. В 1968 г. Дени де Ружмон опубликовал статью «20 лет спустя или кампания конгрессов, 1947-1949» [3]. Как непосредственный участник событий, он описал первые послевоенные

действия по объединению Европы и высказал следующее мнение: «По истечении лет мы склонны верить, что все вышло из Конгресса в Гааге в мае 1948: первые европейские учреждения — парламентские, юридические, культурные, технические; генеральные принципы Общего рынка... Как «банкетная кампания» тех, кто готовил революцию 1848, так и европейская революция сотней годов позже вышла из кампании конгрессов, состоявшихся с 1947 по 1949... Одна очень странная страсть, которой не существует больше сегодня, была единственной движущей силой, которая объединяла европейских борцов» [3; 193, 194]. Под этой «странной страстью» автор подразумевает огромную концентрацию интеллектуальных и психологических факторов, которые активизировали общество и способствовали выдвиганию ярких неформальных европейских лидеров: «Это именно тот род глубоких метаморфоз, которые можно назвать *настоящими* революциями». Именно на волне данных процессов и настроений родилась инициатива общественности города Аахен по учреждению премии Карла Великого [4].

Предыстория основания премии восходит к 1946 г., когда группа единомышленников, среди которых был и инициатор премии текстильный коммерсант Курт Пфайфер, образовала кружок «*Corona Legentium Aquensis*». Его участники стремились удовлетворить потребность значительной части населения города в избавлении от последствий многолетней манипуляции сознанием немцев. При финансовой поддержке К. Пфайфера члены кружка организовывали выставки и доклады о политике, в которых участвовали, в частности, философ Мартин Хайдеггер, лауреат Нобелевской премии физик Вернер Гейзенберг, писатель Вернер Бергенгрюн, Рихард Куденхове-Каллерги. К этому времени надежды европейцев, воплотившиеся в широком общественном движении, получили поддержку на межгосударственном уровне: Бенилюкс, Западноевропейский союз, Европейская организация экономического сотрудничества, НАТО, Совет Европы. Но, тем не менее, терпели неудачу попытки выйти за пределы традиционного межгосударственного сотрудничества. Раздел Европы и Германии, очевидное начало холодной войны, расширение советской экспансии требовало выйти на новый уровень усилий в стремлении к европейскому единству. В этой ситуации доктор Курт Пфайфер 19 декабря 1949 г. представил общественности Аахена свой план.

Прежде всего, он обратил внимание на критический характер ситуации, в котором оказалась Европа: «Наращение мощи Востока гигантски возросло в результате устранения Китая и мы

не знаем, где остановится экспансия... Вопреки техническому превосходству Запада, его стратегическое положение является крайне слабым. С удивлением и скепсисом смотрим мы, западные немцы, на чрезвычайную медлительность понимания этой ситуации в западном мире, мы смотрим с опасением на незначительный прогресс экономического производства как основы всего дальнейшего. Западноевропейская мысль очень медленно продвигается в понимании этой ситуации». Далее оратор сравнил взгляды Освальда Шпенглера и Арнольда Тойнби на будущее Европы и сделал заключение, что следует исходить из утверждения второго мыслителя, который возлагает на Западную Европу и весь западный мир в целом всю ответственность за свое будущее.

Выступление Курта Пфайфера произвело большое впечатление на общественность города и вскоре получило поддержку многих членов муниципалитета. Их заинтересовала возможность возродить почти забытое европейское прошлое города, привлечь к нему внимание Европы.

Основание премии было приурочено к празднику Рождества 1949 г. Инициаторы учреждения премии исходили из того, что город Аахен когда-то был центром западноевропейского мира, а император Карл Великий — императором большей его части. Город находится на стыке границ Германии, Бельгии и Нидерландов и его не обошли обе мировые войны. Отсутствие важных стратегических объектов спасло Аахен от налетов авиации союзников, но в середине октября 1944 года на его улицах восемь дней шли ожесточенные сражения и он был покрыт руинами.

Как сказано в обосновании премии, ею ежегодно награждаются в день Вознесения Господня (отмечается в Германии на 40-й день после Пасхи) за высокие достижения во взаимопонимании и международном сотрудничестве между европейскими народами. Этот вклад может быть внесен в литературной, научной, экономической и политической сферах.

Вскоре двенадцать членов-учредителей Премии подписали т.н. Заявление 1949 г., которое было расширено Заявлением 1990 г. и составило ее идейную основу. 14 марта 1950 г. было основано общество присуждения Международной премии Карла Великого: «Первый список его членов читается как «Кто есть кто» в Аахене. Около 100 представителей бизнеса, церкви, технического института и муниципалитета объединились в союз, первое правление которого было идентично подписанием Заявление».

Со временем возник ряд новых обстоятельств, которые побудили к совершенствованию процесса присуждения Премии. Первый толчок

к обсуждению ее целей был дан в 1987 г. в связи с разногласиями о номинировании Генри Киссинджера. Возражение вызвало его отрицательное отношение к советско-американским переговорам о разоружении, вследствие чего правление покинули представители социал-демократов и партии зеленых. Были также выдвинуты предложения усилить общественный характер процесса обсуждения кандидатур на премию и ее присвоения. Разногласия были преодолены, когда представители различных политических фракций в муниципалитете и правлении премии нашли взаимопонимание. В результате 14 ноября 1990 г. было обнародовано новое Заявление, в котором были учтены реалии прекращения холодной войны, объединение Германии, включение в процесс интеграции восточноевропейских стран, охраны окружающей среды и др.

Вручение премии происходит, как правило, в мае в зале коронаций городской ратуши. Место вручения было изменено лишь два раза: в 1959 г. Джорджу Маршаллу в больнице Вашингтона и Иоанну Павлу II в марте 2004 г. в Риме. Церемония вручения премии сопровождается речью обер-бургомистра Аахена, в которой он обосновывает решение комитета. Затем следует хвалебная речь, которую произносит, как правило, кто-либо из прежних ее лауреатов. Далее следуют выступления почетных гостей, обычно видных европейских политиков и общественных деятелей и, наконец, речь лауреата премии.

Персональный анализ лауреатов, состав почетных гостей и выступающих, содержания их речей является обширным источником, охватывающим 1950-2013 годы истории европейской интеграции. На этом огромном материале возможно проведение глубокого контент-анализа, диссертационных и монографических исследований. Цель данной статьи ограничена постановкой проблемы и фиксацией нескольких исследовательских подходов, в частности, корреляцией динамики присвоения премии, ее персонального наполнения с процессом европейской интеграции.

Первый этап истории премии можно обозначить 1950-1957 годами: от первой номинации до заключения Римского договора и учреждения ЕЭС.

В истории европейской интеграции существует широко признанное деление ее значимых деятелей на «предшественников» (Рихард Куденхове-Каллерги, Аристид Бриан, Густав Штреземан, Уинстон Черчилль, Дени де Ружмон и Луиза Вайс), «отцов — основателей» (Жан Монне, Робер Шуман, Альчиде де Гаспери, Йозеф Бех, Поль-Анри Спаак и Конрад Аденауэр), и «продолжателей» - это очень длинный список, который имеет историческую тенденцию к постоянному увеличению.

Первые два лауреата представляют тот романтический период европейского единения, когда ключевую роль играли общественные движения и на первых ролях выступали яркие интеллектуалы и подвижники европейской идеи. Естественно, в момент учреждения премии у Директориума не было сомнения в кандидатуре Р. Куденхове — Каллерги. Церемонию первого награждения открыл обер-бургомистр Альберт Маас, торжественность и пафосность его речи органически сочеталась с личностью лауреата: «Впервые после окончания Второй мировой войны мы собрались в этом помещении, в императорском зале нашей ратуши, в одном из достойных уважения помещений немецкой истории, в зале, в котором 7 столетий короновались императоры Германии, в котором заседали важнейшие конгрессы мира...

Уже Первая мировая война дала возможность почувствовать процесс упадка Европы... Видим, что приближается век огромных империй: могущественная Америка и могущественная Россия, по отношению к которым отдельные европейские нации выглядят как карлики. Всем становится ясно, что только объединение народов Европы избавит их от участи стареющей Греции, которая хотя еще и представляла высокое культурное значение, однако была только культурным удобением для обширного мира, не представляя самостоятельной политической силы».

Далее оратор широко цитирует книгу «Пан-Европа» и оценивает провидческий характер ее оценок и рекомендаций применительно к 1950 г. «Что теперь? Нужно ли еще спасать Европу или все же прав Шпенглер, который объявил закат Запада. Нет и тысячу раз нет! Мы еще и сегодня не стали марионетками бога, которые фаталистически покорны своей судьбе. Народы все еще кузнецы своего счастья».

В заключение обер-бургомистр обратился к присутствующим: «Вы видите, дамы и господа, на этом узоре герб аахенского монастырского капитула... на одеянии Карла указан немецкий орел, а на цоколе французская лилия. В 1400 г. бургундский гуманист Жан де Монтрей предложил объединить оба герба на одном щите. Аахенский капитул принял предложение и по сегодняшний день на его гербе объединены символы Германии и Франции. Не означает ли этот привет из прошлого лучшие времена? Не является ли это указателем пути в лучшее будущее?»

Лейтмотивом речи Р. Куденхове-Каллерги стала оценка факта и анализ содержания Декларации Робера Шумана от 9 мая об экономическом объединении шести стран Европы и устранении исторического противостояния Франции и Германии. В заключение лауреат сказал: «К решающему

шагу из трагического прошлого к блестящему будущему требуется только решимость и инициатива руководителей и народов... От них зависит, утонет ли Европа в облаках атомных взрывов — или из огня последней мировой войны она как птица Феникс возродится в новой великолепии».

Рассматривая выступления ораторов первых лет существования премии, нельзя не оценить их культурное общеевропейское содержание. Весьма скоро наступит время сухих политических рецептов, утративших высокий европейский дух. Реагируя на бюрократизацию объединенной Европы Луиза Вайс воскликнула: «Европа — это душа. А они говорят только о змеях, свиньях и вине. Змея валютная. Свиньи — распухшие от кукурузы и свеклы. Скверное вино подделано» (Воспоминания европейки (на фр. языке). 1968-1976).

Премия следующего года была снова присуждена человеку, который в течение многих лет был одним из лидеров общественного движения за единство Европы. Довоенная биография Анри Брюгманса схожа с судьбой его соотечественника голландца Винсента Ван Гога, который стал французским постимпрессионистом, а первый — французским федералистом. Обучение в парижском католическом колледже (1922-1923), а затем в Сорбонне (1929-1930), докторская диссертация на тему «Французский театр Жоржа Порто-Риш», и главное — общение с французскими сверстниками своего поколения *belle époque* сформировали его как *европейского* федералиста. Вторая судьбоносная страница в жизни А. Брюгманса была, видимо, написана в лагере заложников, в котором он провел два года, начиная с 1942: «Этот болезненный опыт сомнения, тревоги и ожидания глубоко отметил его дальнейшую эволюцию». После войны он стал одним из лидеров европейского движения федералистов, а в 1950-1972 г. — ректором Европейского колледжа в Брюгге. Особенно ценными, как очевидца и непосредственного участника событий, являются его работы по истории европейской идеи и первых послевоенных этапов европейской интеграции [5]. Представляя лауреата, обер-бургомистр Альберт Маас, как и на предыдущей церемонии, объединил обзор текущих вопросов европейского единства с раздумьями о судьбе европейской цивилизации: «Почему мы еще медлим? Масштабу беды, которая лежит за нами, должна соответствовать наша степень ее осмысления. Мы живем в жестокое, но великое время. Бисмарку принадлежат слова, что политик, услышав шаги Бога во всемирной истории, должен действовать, ухватившись за полу его мантии».

В 1952 г. начинается эпоха, длящаяся по сегодняшней день, присвоения премии государственным деятелям европейских стран, иногда США. Ее

начало ознаменовал «отец Европы» Альcide де Гаспери. Этот «библиотекарь Ватикана», долгие годы скрывавшийся в этой должности от фашизма, вошел в историю, как выдающийся итальянец, способствовавший моральной и политической реабилитации своей нации после войны. Оценивая его роль в европейской истории, возможно совмещение двух оценок. Первая, принадлежит коммунисту, несомненно выдающемуся европейцу Альтьеро Спинелли: «Западноевропейские государства находились в состоянии глубокого политического и экономического разброда, что делало сравнительно легким приход в них к власти коммунистов... Чтобы вывести их из этого опасного положения, США стали оказывать все более растущее воздействие, направленное на объединение Европы... Можно сказать, что это играло решающую роль при проявлении любой инициативы европейских государственных деятелей в этом направлении» [6, 129]. Если принять подобную точку зрения, то непубличная деятельность в интересах Европы Дункана Сендиса, одно время зятя У. Черчилля, и совершенно загадочного Юзефа Ретингера, будет выглядеть как коспириологическая конструкция в духе Дугина. Но в политике зачастую сочетается идеализм и прагматизм, идеальным примером чему является Конрад Аденауэр. Второй взгляд на истоки европейской интеграции высказан самим А. де Гаспери: «Кто сказал, что европейская федерация — миф. Да, это миф в современном смысле. Скажите, какой миф мы должны дать нашей молодежи о том, что касается отношений между государствами, будущего мира, безопасности, если не этот призыв к объединению. Или вы хотите миф диктатуры...? Но тогда мы породим тот конфликт, который фатально ведет к войне» [6, 134].

Речь А. де Гаспери в 1952 г. отличалась от пылких речей двух предыдущих ораторов политической рациональностью и дипломатической сдержанностью. Этот стиль станет в дальнейшем доминирующим в выступлениях лауреатов премии.

Во все последующие годы премия была еще четыре раза вручена неправительственным деятелям Европы.

В 1973 г. премию получил 87-летний испанец Сальвадор де Мадарьяга, третий великий общественный деятель европейского движения. Не являясь формально членом какой-либо европейской организации, он имел огромный моральный и интеллектуальный авторитет. Благодаря этим качествам он заслужил во время работы постоянным делегатом Испании в Лиге Наций прозвище «совесть Лиги Наций». После начала гражданской войны в Испании он отправился в добровольную ссылку в Англию и вернулся на родину только в

1976 г. В своих многочисленных произведениях он всегда культивировал образ единой Европы. Особенную известность получила его работа «Англичане, французы, испанцы: эссе по сравнительной психологии» (1929). Поэтому совершенно логично, что на конгрессе в Гааге в 1948 г. именно ему было поручено создать европейский культурный центр и европейское молодежное бюро.

Именно лейтмотив культурного единства Европы, блестяще обобщенный на страницах «Портрета Европы» С. Мадарьяги, использовал обер-бургомистр Аахена в своей речи: «Здесь гремит хохот Рабле, здесь светится улыбка Эразма, здесь искрится шутка Вольтера. Равноценными звездами высятся на европейском умственном небосклоне пламенные глаза Данте, ясные очи Шекспира, светлые глаза Гете и измученные глаза Достоевского.

Вечно улыбается нам лик Джоконды, для всей Европы позволил Микеланджело восстать из мрамора образам Давида и Моисея, в математической гармонии взвилась кверху fuga Баха. В Европе болезненно размышляет Гамлет над тайной собственной бездеятельности и Фауст стремится посредством действия избежать мучительных раздумий; в Европе ищет Дон Жуан в каждой женщине, которая ему встречается, ту единственную, которую он никогда не находит, и через европейскую страну мчится Дон Кихот с копьём наперевес, чтобы схватить высший смысл бытия.

Это Европа, где Ньютон и Лейбниц сопоставляют бесконечно малое и бесконечно большое, где наша Дама, как сказал Альфред де Мюссе, молится в своем каменном платье, стоя на коленях, где серебряная нить объединяет в едином потоке города, которые работу времени высекают в кристалл пространства... эта Европа должна только лишь возникнуть».

В обширной ответной речи Мадарьяга, используя возвышенный литературный стиль, произнес одну из последних од Европе: «Если продлить Рейн, он составит линию от Аахена до Рима, которая подобна европейскому позвоночнику от центра светского к центру духовному. В близлежащих землях рождались мужчины, носившие имя Карл и чье мышление было направлено к общеевропейскому государству. Первый Карл стал императором Европы в 800 году. Второй Карл был монархом, который управлял в Испании и воспринимался в Германии как Пятый. Третий Карл известен всему миру как Карл Маркс, его страсть повлекла за собой всемирное политическое землетрясение, последствия которого все еще затмевают восточный горизонт Европы. Четвертый Карл — это Шарль де Голль, который вошел во

всемирную историю как строитель исторического моста через Рейн между Францией и Германией.

Материнской клеткой Европы является Швейцария, в которой через федерацию столетиями реализуется разнообразие через гармонию.

Если символом тела Европы являются три потока: Рейн, Рона, Дунай, то ее душой является соединение двух могущественных традиций — Сократа и Христа. Как Сократ учит Европу уважать свободу мысли, так Христос — человеческую личность. Ничто, что отравит Сократа или распнет Христа не может считаться подлинно европейским».

В заключение Мадарьяга призвал находить и хранить Европу, прежде всего, не в экономической и оборонительной общности, а в сохранении и воспроизводстве в каждом поколении ее религиозных и культурных ценностей.

Шестнадцатью годами позже премия была вручена швейцарцу брату Роже, настоятелю христианской экуменической общины Тезе. Он основал ее в 1940 г. во Франции. В 2001 г. ее получил венгерский писатель и социолог Дьёрдь Конрад. В 2009 г. лауреатом премии стал итальянец Андреа Рикарди, основоположник католической общины, чья история началась в 1968 г. и получила известность благодаря гуманитарным акциям, преимущественно в Африке. В целом, эти два религиозных движения отражают духовный плюрализм Европы, но сами лауреаты не являются фигурами европейского уровня. Все остальные лауреаты — это политики и чиновники европейских стран и евробюрократы.

В 1953 г. премию получил один из главных конструкторов Европейского Союза Жан Монне. На тот момент он был председателем Европейского объединения угля и стали, поэтому выбор жюри был вполне оправдан. Но вряд ли его члены знали, кто и каким образом инициировал Декларацию Робера Шумана 9 мая 1950 г. На тот момент Ж. Монне был членом французского правительства в должности комиссара по экономическому планированию. Именно он и его сотрудники разработали проект начального этапа франко-германского объединения, а на этой основе и общеевропейского. Но чтобы его реализовать, требовалась поддержка крупных политиков. Узнав, что 10 мая у министра иностранных дел Р. Шумана состоится важная встреча в Лондоне, Ж. Монне развил бурную деятельность, полную драматизма и политического комбинирования. В итоге: «Едва сойдя с поезда, тот (Р. Шуман) сказал: «Я прочел проект, я согласен». Этих слов было достаточно, чтобы все завертелось: идея сразу перешла в сферу политики, теперь это было дело правительства и его ответственности. Я должен был действовать

через тех, в чьих руках была власть» [7, 370]. Через несколько дней на Кэ д'Орсэ в Салоне часов перед двумя сотнями журналистов Р. Шуман выступит со своей знаменитой Декларацией.

В 1957 и 1960 годах премию получили два представителя стран Бенилюкса: Поль-Анри Спаак и Йозеф Бех. Представляется, что их награждение было обусловлено не официальными должностями, а личным вкладом в преодоление первого острого кризиса в европейском строительстве.

В 1952 г. согласно парижского договора с целью перехода от экономической интеграции к военно-политической была выдвинута идея создания Европейского оборонительного сообщества. Но 30 августа 1954 г. Национальное собрание Франции отклонило этот проект, что вызвало глубокое разочарование сторонников углубления европейской интеграции. Одним из них был Жан Монне, который сложил с себя обязанности председателя Верховного органа ЕОУС. «Снова я утыкался в те же тупики, что и четыре года назад. Но и в трудностях есть хорошая сторона: от них можно оттолкнуться. Я всегда помнил о совете Ибн Сауда: «Однажды, когда я был молод, мне в пустыне явился Бог и сказал: «Всё служит Моим целям, даже препятствия» [7, 492]. Освободившись от статуса государственного чиновника, Ж. Монне создал общественный Комитет борьбы за Соединенные Штаты Европы (1955-1975 гг.). За двадцать лет его существования он блестяще использовал свой талант влияния на политику, находясь вне государственных структур.

С целью преодоления возникшего кризиса и проработки идей дальнейшей интеграции министру иностранных дел Бельгии П.-А. Спааку было поручено подготовить соответствующие предложения. Они были рассмотрены в июне 1955 г. в Мессине, председательствовал на конференции министр иностранных дел Люксембурга Й. Бех. Обсуждался и получил одобрение проект общего рынка, основными сторонниками которого были представители Бенилюкса. Бургомистра Аахена акцент сделал именно на роли П.-А. Спаака в успехе конференции в Мессине и подписании 25 марта 1957 г. Римского договора. На церемонии награждения обоих лауреатов бургомистр уделит значительное место описанию многовековых исторических связей между близкими соседями Аахеном, Бельгией и Люксембургом.

Знаковым событием в истории премии было ее вручение Конраду Аденауэру в 1954 г. Кроме покойного А. де Гаспери, присутствовали все предшествующие лауреаты, множество дипломатов, министров и общественных деятелей. Это выражало подчеркнутое внимание и поддержку новой Германии и ее «старине» (*der Alter*), как

любовно называли его немцы. Ожидаемый лейтмотив выступлений бургомистра и канцлера состоял в знаменитой, сказанной ранее фразе Аденауэра: «Немецкий путь ведет в Европу, а не в национальную уединенность, которая была бы одновременно всемирно-политической заброшенностью».

На сегодняшний день премия Карла Великого, возможно, является самым значительным общественным явлением общеевропейского масштаба. Вызывает уважение настойчивость и упорство, с которым граждане г. Аахен уже в течение 64 лет продолжают дело, начатое их отцами и дедами. И не их вина в том, что с годами масштабность и значимость лауреатов все больше уступает «предшественникам» и «отцам — основателям». Это общемировой процесс.

Назначение данной статьи состоит, прежде всего, в том, чтобы привлечь внимание к указанной проблеме, наметить некоторые направления ее разработки. С этой целью в приложении приведен полный список лауреатов премии.

Литература:

1. Пищемуха В.Г. Пацифістський рух у боротьбі за мир і європейську єдність в другій пол. XIX поч. XX ст. (Війна і мир Берти фон Зутнер) / В.Г. Пищемуха // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — 2005. — Вип. 24. — С.95 — 106; Он же. Пан'європейська альтернатива Версальської системи / В.Г. Пищемуха // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — 2005. — Вип. 25. — С. 284 — 295; Он же. Історичні передумови, філософські витоки та телеологічний сенс персоналістського федералізму / В.Г. Пищемуха // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. — Вип. 24. — 2005. — С. 383 — 393; Он же. «Поколение belle époque» в историческом интерьере XX века / В.Г. Пищемуха // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. — 2005. — Вип. 2. — С. 29 — 43; Он же. Военная литература и историческая память Первой мировой войны: Ожѳг 14-го года. Часть I. / В.Г. Пищемуха // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — 2011. — Вип. 3. — С.56 — 63; Он же. Une idée fixe европейской истории / В.Г. Пищемуха // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. — 2013. — Вип. 18. — С. 124 — 132.
2. Лот В. Планы военного времени и обсуждение условий европейского союза/ Вилфрид Лот// История европейской интеграции (1945 — 1994). — М.: Институт всеобщей истории РАН. Институт Европы РАН — 1995. — 308 с.
3. Rougemont D. de. Vingt ans après ou la champagne des congrès, 1947 — 1949/ Œuvres complètes de Denis de Rougemont// III. Écrits sur l'Europe. Volume second. 1962 — 1986.- Paris: Édition de la Différence, 1994. — P.193 — 209.
4. Официальный сайт Международной премии Карла Великого. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.karlspreis.de/startseite.html>.
5. Brugmans H. L'idée européenne. 1918 — 1965. Bruges. — 1965; Он же. L'idée européenne. 1920 — 1970. Bruges. — 1970.
6. Юдин А.Н. Европеизм в идеологии и политической деятельности А. де Гаспери / А.Н. Юдин // Реферативный журнал. История. Единая Европа: идея и практика. — М., — 1995, серия 5.
7. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары/ Жан Монне. — М.: Высшая школа политических исследований, 2001. — 663 с.

Приложение.

	Год присвоения премии	Имя	Годы жизни или рождения	Страна	Должность или род занятий на время присуждения премии
1.	1950	Рихард Николаус Куденхове-Калерги	1894 - 1972	Австрия	общественный деятель, руководитель Европейского парламентского союза
2.	1951	Анри Брюгманс	1906 - 1997	Нидерланды	общественный деятель, руководитель UEF (Union Eurordischer Federalisten), ректор Европейского колледжа в Брюгге
3.	1952	Альчиде де Гаспери	1881 - 1954	Италия	премьер - министр
4.	1953	Жан Монне	1888 - 1979	Франция	председатель Европейского объединения угля и стали
5.	1954	Конрад Аденауэр	1876 - 1967	Федеративная Республика Германия	федеральный канцлер
6.	1956	Уинстон Черчилль	1874 - 1965	Великобритания	до 5 апреля 1955 премьер-министр
7.	1957	Поль-Анри Спаак	1899 - 1972	Бельгия	генеральный секретарь НАТО
8.	1958	Робер Шуман	1886 - 1963	Франция	председатель консультативной ассамблеи Европейского совета
9.	1959	Джордж Маршалл	1880 - 1959	США	частное лицо
10.	1960	Жозеф Бех	1887 - 1975	Люксембург	председатель парламента
11.	1961	Вальтер Хальштейн	1901 - 1982	Федеративная Республика Германия	председатель Европейской комиссии ЕЭС
12.	1963	Эдвард Хит	1916 - 2005	Великобритания	лорд-хранитель печати
13.	1964	Антонио Сеньи	1891 - 1972	Италия	президент республики
14.	1966	Йенс Отто Краг	1914 - 1978	Дания	премьер - министр
15.	1967	Йозеф Лунс	1911 - 2002	Нидерланды	министр иностранных дел
16.	1969	Европейская комиссия			
17.	1970	Франсуа Сейду де Клозон	1905 - 1981	Франция	посол в ФРГ
18.	1972	Рой Дженкинс	1920 - 2003	Великобритания	один из лидеров лейбористской партии в нижней палате парламента
19.	1973	Сальвадор де Мадарьяга	1886 - 1978	Испания	писатель, общественный деятель
20.	1976	Лео Тиндеманс	р. 1922	Бельгия	премьер - министр
21.	1977	Вальтер Шеель	р. 1919	Федеративная республика Германия	федеральный президент
22.	1978	Константинос Караманлис	1907 - 1998	Греция	премьер - министр
23.	1979	Эмилио Коломбо	1920 - 2013	Италия	председатель Европейского парламента
24.	1981	Симона Вейль	р. 1927	Франция	председатель Европейского парламента
25.	1982	Хуан Карлос I	р. 1938	Испания	король Испании
26.	1984	Карл Карстенс	1914 - 1992	Федеративная республика Германия	федеральный президент
27.	1986	Народ Люксембурга			
28.	1987	Генри Киссинджер	1923 р.	США	гос. секретарь США в отставке
29.	1988	Франсуа Миттеран и Гельмут Коль	1916 – 1996 р. 1930	Франция ФРГ	президент Франции канцлер ФРГ
30.	1989	Брат Роже (община Тэзе)	1915 - 2005	Швейцария Франция	основатель экуменической общины Тэзе
31.	1990	Дьюла Хорн	р. 1990	Венгрия	министр иностранных дел
32.	1991	Вацлав Гавел	р. 1936	Чехословакия	президент
33.	1992	Жак Делор	р. 1925	Франция	председатель Европейской комиссии
34.	1993	Фелипе Гонсалес	р. 1942	Испания	председатель правительства
35.	1994	Гру Харлем Брундтланд	р. 1939	Норвегия	премьер - министр
36.	1995	Франц Враницкий	р. 1937	Австрия	канцлер
37.	1996	Королева Нидерландов Беатрикс	р. 1938	Нидерланды	королева

Продолжение приложения.

38.	1997	Роман Герцог	р. 1934	Федеративная республика Германия	федеральный президент
39.	1998	Бронислав Геремек	1932 - 2008	Польша	министр иностранных дел
40.	1999	Тони Блэр	р. 1953	Великобритания	премьер - министр
41.	2000	Билл Клинтон	р. 1946	США	президент
42.	2001	Дьёрдь Конрад	р. 1933	Венгрия	писатель и социолог
43.	2002	Евро			
44.	2003	Валери Жискаре Эстен	р. 1926	Франция	председатель Конвента по разработке европейской конституции
45.	2004	Пэт Кокс	род. 1952	Ирландия	председатель Европейского парламента
46.	2004	Чрезвычайная премия: Иоанн Павел II	1920 - 2005		
47.	2005	Карло Чампи	род. 1920	Италия	президент
48.	2006	Жан – Клод Юнкер	род. 1954	Люксембург	премьер - министр
49.	2007	Хавьер Солана	род. 1942	Испания	верховный представитель ЕС по внешней политике и политике безопасности
50.	2008	Ангела Меркель	род. 1954	Федеративная республика Германия	федеральный канцлер
51.	2009	Андреа Риккарди	род. 1950	Италия	общественно - религиозный деятель
52.	2010	Дональд Туск	Дональд Туск	Польша	премьер - министр
53.	2011	Жан – Клод Трише	род. 1942	Франция	председатель Европейского центрального банка
54.	2012	Вольфганг Шойбле	род. 1942	ФРГ	министр финансов
55.	2013	Даля Грибаускайте	род. 1956	Литва	президент
56.	2014	Хенрик Ван Ромпёй	род. 1947	Бельгия	председатель Европейского Совета

Пищемуха В. Г. Міжнародна премія Карла Великого міста Аахен як віддзеркалення історії європейської інтеграції. – Стаття.

Анотація. Міжнародна премія Карла Великого м. Аахен є персоніфікованою історією європейської інтеграції з 1950 по 2014 роки. Вона дозволяє поєднати політичні аспекти цього процесу з їхньою суб'єктивною оцінкою громадськістю та особистісною інтерпретацією значними європейськими політиками.

Ключові слова: міжнародна премія Карла Великого, місто Аахен, європейська цивілізація, європейська інтеграція.

Pischemukha V.G. Charlemagne International Award of the city of Aachen as reflection of European integration history. – Article.

Summary. Charlemagne International Award of the city of Aachen is the personified history of European integration in 1950-2014. It allows us to combine political aspects of this process with their subjective assessment by public and personal interpretation by the major European political figures.

Key words: Charlemagne International Award, the city of Aachen, European civilization, European integration

Польовий М.А.,

*кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціальних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ ДЛЯ АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ХЛІБНИХ РИНКІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Статтю присвячено аналізу динаміки формування та функціонування регіональних хлібних ринків в Російській імперії, що передувало формуванню загальноросійського аграрного ринку. Дослідження проведено за допомогою методів математичної статистики – кореляційного та дисперсійного аналізу – та оригінальної методики аналізу «плинних» десятиліть.

Ключові слова: математична статистика, кореляційний аналіз, дисперсійний аналіз, хлібний ринок.

Мета роботи – розглянути методику застосування кореляційного та дисперсійного аналізу для вивчення розвитку регіональних хлібних ринків у Російській імперії у другій половині ХVІІІ – на початку ХХ ст. за даними про динаміку хлібних цін (на прикладі цін жита – найбільш поширеного в країні хліба). Особливу увагу приділяється дисперсійному аналізу, який не застосовувався для вирішення цієї проблеми раніше. Після опису методики ми зупинимося на аналізі формування регіональних аграрних ринків та їх розвитку.

Методика дослідження. Можливість використання динаміки взаємодії регіональних хлібних цін як індикатору формування загальноросійського аграрного-товарного ринку базується на таких підставах: в разі існування єдиного ринку можна спостерігати приблизно однакові рівні та коливання в русі цін на усій його території – це свідчить про те, що переважав вплив на ціни загальних для цієї території факторів. Якщо єдиного ринку немає (тобто різні райони слабо пов'язані один з одним), то переважає вплив на ціни місцевих чинників, що відбивається у істотному розмаїтті рівнів та коливань цін в різних районах. Щоб з'ясувати, які фактори (загальні чи місцеві) у русі цін переважали, пропонується використовувати новий для цього завдання метод математичної статистики – дисперсійний аналіз.

Дисперсійним аналізом називають статистичний метод аналізу результатів, які залежать від дії кількісних чи якісних чинників. Дисперсійний

аналіз може бути застосований для вияву сумісного впливу економічних чинників, які не піддаються кількісному виміру, на показник, що вивчається. Суть методу полягає у тому, що загальна варіація підсумкового показника розчленовується на частини, відповідні роздільному і сумісному впливу різноманітних якісних чинників, і остаточну варіацію, яка акумулює вплив всіх неврахованих чинників. Статистичне вивчення цих частин дозволяє робити висновки про те, чи справді виявляється вплив на результуючий показник того чи іншого фактора. В даному розділі буде розглянуто застосування однофакторного дисперсійного аналізу. В цьому випадку досліджується наявність чи відсутність впливу на результуючу ознаку одного якісного фактора [1].

У застосуванні до нашої проблеми сказане вище означає слідує: всі порайонні ряди цін - індикатори розвитку ринку [2] розглядаються у вигляді єдиного комплексу, який представляє собою в цілому ціни жита по всій території Російської імперії за відповідний період. Цей великий масив цін характеризується, зокрема, своєю середньою величиною з певною варіацією, що виражається в нашому прикладі значеннями дев'яти і дисперсії. Далі ми уявляємо собі цей єдиний комплекс цін розчленованим на частини (що співпадають з масивами порайонних цін) за так званою факторною ознакою (ознакою, вплив якої на ціни вивчається). Кожна із цих частин (усього їх тринадцять – за кількістю великих економіко-географічних районів, які виділяються у Російській імперії) характеризується своєю певною середньою величиною (середньою арифметичною) і рядом відхилень від неї. При цьому варіацію цих середніх величин можна пояснити двома типами причин: 1) причинами, зв'язаними з поділом комплексу за факторною ознакою які, отже, виражають вплив цього фактора на ціни і 2) причинами, що не залежать від цього поділу (тобто, очевидно, є загальними для всіх масивів комплексу). Очевидно [3], що міжгрупова (факторна) варіація залежить здебільшого від дії чинника, за яким проводиться

поділ, а внутрігрупова — від дії усіх інших чинників. Щоб оцінити достовірність відмінностей між груповими середніми, необхідно зміряти міжгрупову і внутрігрупову варіації. Якщо міжгрупова (факторна) варіація значно (статистично істотно) перевищує внутрігрупову (остаточну), то чинник виявляв вплив на результативну ознаку, істотно змінюючи значення групових середніх величин [4].

Цей фактор, на підставі якого ми поділяємо комплекс цін на порайонні масиви, в першому наближенні можна назвати ознакою місцевих предикторів ціноутворення. При даному поділі на масиви порайонних цін ми перевіряємо, чи був істотним вплив на ціни в кожному районі суто місцевих чинників ціноутворення (він характеризується міжгруповою варіацією), або ж він був несуттєвим і тоді на формування цін більше впливали (хоч і разом з місцевими) інші — загальні для всіх районів — чинники (їх вплив характеризується внутрігруповою дисперсією), відповідно, і рух цін тоді був погодженим. В першому випадку єдиний ринок ще не склався, а в другому — можна казати про сформування єдиного, для відповідних районів, ринку жита (і після цього поширювати цей висновок на весь аграрний ринок).

Відмітимо, що в нашому підході індикатором сформування ринку також виступає погодженість цін (із цього положення виходили і І.Д. Ковальченко з Л.В. Міловим і Б.М. Миронов [5]). Проте існує різниця у підходах до аналізу. У зазначених вище авторів судження про перевагу загальних чинників ціноутворення (і, отже, про погодженість ринкових механізмів в цілому) можливо якраз тільки після (і на основі) оцінки погодженості руху цін (а також ряду інших показників — і передусім рівней цін — у І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілова). В нашому аналізі майже безпосередньо враховується ступінь переваги місцевих чи загальних чинників ціноутворення і вже після її оцінки факультативно робляться висновки про непогодженість або погодженість руху цін — тобто у нас це факультативний і повторний індикатор. Таким чином, в нашому підході із ланцюжка — «рух цін» — «погодженість цін» — «перевага загальних чинників ціноутворення» — «єдність ринку» — логічної оцінки єдності ринку випадає одна проміжна ланка («погодженість цін»). Це, очевидно, в якійсь мірі підвищує точність висновків по проблемі тому, що точність висновків будь-якого дослідження *ceteris paribus* тим вище, чим менше ланок (ступенів) між процесом, що вивчається, та матеріалом, на підставі аналізу якого робляться висновки про цей процес. Тому вірніше було б казати далі тільки про співвідношення загальних і місцевих чинників в ціноутворенні, проте ми будемо все ж частіше казати про погодженість

цін (яка відповідає перевазі загальних чинників ціноутворення) або про їх неузгодженість з метою дотримуватися вже створеної і прийнятої термінології (багато в чому вона склалася під впливом праць цих трьох авторів) проблеми формування ринку, для лаконічності і простоти в порівнянні результатів. В силу сказаного вище фактор, який ми розглядаємо, вочевидь, можна було б назвати також ознакою (чинником) міри більшої чи меншої розвиненості ринкових зв'язків і механізмів, чи ознакою сформованості єдиного ринку — всі три визначення мають певні достоїнства і певні недоліки, проте вірно відображають суть підходу.

Техніка дисперсійного аналізу однофакторних комплексів [6] зводиться, головним чином, до розрахунку показників варіювання, якими служать передусім суми квадратів відхилень (дев'яти D), а також до розрахунку групових середніх \bar{x}_j і загальної середньої арифметичної \bar{x} .

Схему проведення дисперсійного аналізу однофакторних комплексів, якої ми дотримувались, наведено у додатку 1.

Тепер перейдемо до методики обробки наших даних про ціни. Нами був взятий 169-ти річний (1746-1914 рр.) комплекс однорідних цін жита роздрібного продажу в тринадцяти районах Російської імперії (ці райони були виділені Б.М. Мироновим [7] на підставі розподілу різноманітних рівнів цін на хліб в губерніях і цілком співпадають з прийнятим у російській та радянській літературі економіко-господарським районуванням). Склад районів див у табл.1.

Кожний ряд районних цін був розподілений на 10-ти річні відрізки зі зсувом на 5 років (тобто: 1746-55, 1751-60, 1756-65, ..., 1896-1905, 1901-1910, і дев'ятирічний відрізок 1906-1914 рр.) Таким чином, для ряду цін кожного району були одержані 33 ряди тривалістю по 10 років (крім останнього) кожний, склавших в цілому по Російській імперії 33 масиви цін. Далі проводилася обробка цих 10-ти річних рядів методом дисперсійного аналізу, тобто перевірялася істотність впливу місцевих чи загальних чинників на ціни (і, відповідно, непогодженість або погодженість цін) в різних районах (і в різних групах районів) в кожному із 33-х десятиріч.

Крім аналізу руху цін в зазначених 13-ти районах ми розглядали рух погубернських цін в трьох південних районах Російської імперії — Лівобережно-Українському, Південно-Західному і Степовому — до яких входили (за адміністративним поділом XIX — початку XX ст.) Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Таврійська, Катеринославська, Херсонська губернії і Бессарабська область. Тут мета аналізу була та ж сама — з'ясувати істотність впливу місцевих (вже

Список економіко-географічних районів Російської імперії і губерній, які входять до них

Райони	Губернії
I(x1) Північий	Архангельська, Вологодська (з 1861р.), Новгородська, Олонецька, Псковська, Петербурзька.
II(x2) Східний	В'ятська, Пермська, Самарська, Оренбурзька, Уфимська.
III(x3) Південно-східний	Астраханська, Донська, Ставропольська (до 1847р. — Кавказька).
IV(x4) Волзький	Казанська, Саратовська, Пензенська, Симбірська (до 1861р.), Нижньгородська (з 1861р.)
V(x5) Центрально-Чорноземний	Воронезька, Курська, Орловська, Рязанська, Пензенська (з 1861р.), Саратовська (з 1861р.), Тамбовська, Тульська, Харківська.
VI(x6) Центрально-Нечорноземний	Володимирська, Вологодська (до 1861р.), Калузька, Костромська, Московська, Смоленська, Тверська, Ярославська.
VII(x7) Прибалтійський	Курляндська, Лівонська, Естляндська.
VIII(x13) Західний	Віленська, Вітебська, Гродненська, Ковельська, Мінська, Могильовська.
IX(x8) Лівобережно-Український	Полтавська, Чернігівська.
X(x9) Південно-Західний	Волинська, Київська, Подільська.
XI(x10) Степовий	Катеринославська, Таврійська, Херсонська і Бессарабська область
XII(x11) Західно-Сибірський	Тобольська, Томська.
XIII(x12) Східно-Сибірський	Єнісейська, Забайкальська, Іркутська.

в масштабі губерній, природно, скоріше всього не строго в їх межах) чинників на ціни в цьому регіоні.

Час формування ринку відповідних районів (або час входження чергового району до якого-небудь регіонального ринку) установлювався, виходячи з наступних критеріїв:

1. Установлюється перше 10-ти річчя, коли вплив місцевих чинників ціноутворення було несуттєвим, тобто переважали загальні чинники ціноутворення (або, кажучи в термінах, що установилися для опису цієї проблеми, коли відмінності в рівнях цін і їх мінливості були незначні).

2. Підтверджується збереження цієї тенденції в наступному десятиріччі.

3. Встановлена тенденція підтверджується аналізом суміжних п'ятиріч, узятих із кожного десятиріччя.

Двадцятирічний період, в якому виконувалися умови усіх трьох критеріїв, приймався за час формування на тій чи іншій території єдиного ринку. І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілов вважають найбільш оптимальним періодом для критерію часу формування ринку 10 років [8], Б.М. Миронов бере більш тривалі періоди (різні для різноманітних, апріорно виокремлюваних епох в історії Російської імперії) [9]. Виходячи з прийнятого нами першого методу аналізу даних критерії, запропоновані нами, по суті, не суперечать погляду двох перших авторів (а по тривалості періоду наближаються до Б.М. Миронова). На наш погляд, вони відрізняються більшою «жорсткістю» і комплексністю і уявляються оптимальними.

Крім дисперсійного аналізу — основного в даній роботі, — ми проводили аналіз руху цін і за допомогою кореляційного аналізу. Необхідно визначити, що кореляційний і дисперсійний аналіз — види математико-статистичних методів,

які аналізують вихідний статистичний матеріал в площинах, які не зовсім співпадають. В той час, як дисперсійний аналіз розрахований на виявлення істотності впливу певного чинника (в нашому випадку — якісного чинника) на певну кількість груп, узятих в їх сукупності, кореляційний — розглядає істотність зв'язків всередині пар груп (існує ще множинний кореляційний аналіз, але в нашому випадку, де виявляється зв'язок між незалежними апріорі одне від одного ознаками, він незастосовний) без обліку тих чинників, що могли б впливати або не впливати на статистичну істотність цього зв'язку. Саме виходячи із сказаного вище ми в своєму аналізі спиралися більше на перший метод. Визначимо основну перевагу дисперсійного аналізу перед кореляційним: перший дозволяє врахувати як рівні цін, так і синхронність їх коливань, в той час як другий враховує тільки синхронність коливань (тому І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілов були вимушені враховувати рівні цін за допомогою іншого, достатньо трудомісткого, виду аналізу [10]).

Методика підготовки для кореляційного аналізу наших даних про ціни аналогічна уже описаній для дисперсійного. По кожному десятиріччю, далі, були розраховані матриці коефіцієнтів кореляції. Після цього із них вибиралися істотні коефіцієнти кореляції при вибраному нами рівні істотності $\alpha=0,05$. Указані вище автори в своєму аналізі зупинилися на цьому рубежі, проте із математичної статистики відомо [11], що при наявності чималого кореляції між перемінними величинами x і y ($r_{xy} > 0,5$) вибіркового розподілу коефіцієнта кореляції для великої кількості малих вибірок, узятих із генеральної сукупності, що нормально розподіляються, значно відхиляється від нормальної кривої. Отже, вибіркового коефіцієнта кореляції не буде точною оцінкою генерального параметра,

якщо він обчислений на малочисленній вибірці і його абсолютне значення перевищує 0.5 (а дослідників ринку цікавлять якраз коефіцієнти кореляції, більші 0.71) [12]. Враховуючи цю обставину, Р. Фішер знайшов точний засіб оцінки генерального параметра r по значенню вибіркового r . Цей засіб зводиться до заміни r перетвореною величиною z , яка пов'язана з емпіричним коефіцієнтом кореляції таким чином:

$$z = \frac{1}{2} \ln \frac{1+r}{1-r}$$

Розподіл величини z є майже незмінним по формі тому, що мало залежить від обсягу вибірки і від значення r в генеральній сукупності. Ми зробили перетворення істотних коефіцієнтів кореляції в величину z по спеціальній таблиці, оцінивши після цього статистичну істотність кожного показника обчисливши величину t_z :

$$t_z = \frac{z}{S_z} = z\sqrt{n-3}$$

і порівнявши t_z з t_{st} .

Якщо виконується нерівність:

$$t_z > t_{st},$$

де t_{st} – критерій Стьюдента [13] на прийнятному рівні істотності $\alpha=0.05$ і $k=n-2$, що визначається по таблицях, то вибіркового коефіцієнта кореляції вірно відбиває генеральний параметр і є статистично значущим. Доведено [14], що застосування z -перетворення дозволяє з більшою певністю оцінювати статистичну істотність вибіркового r . Таким чином, ми працювали з z -перетвореними істотними коефіцієнтами кореляції.

Критерії часу сформування ринку відповідної сукупності районів при кореляційному аналізі приблизно такі ж, як і при дисперсійному:

1. Установлюється перше десятиріччя, коли z -перетворенні коефіцієнти парної кореляції істотні для всіх парних комбінацій цих районів (кожний із кожним).

2. Підтверджується збереження статистичної істотності всіх зв'язків в слідуючому десятиріччі.

3. Установлена тенденція підтверджується аналізом суміжних п'ятиріч, узятих із кожного десятиріччя.

Необхідно відзначити «приблизність» меж етапів збалансованості і розбалансованості цін, яка полягає в тому, що поступовий зсув при аналізі складає 5 років, а також, головне, в тому, що ринок не міг з'явитися «раптом» і, видно, все рівно залишався деякий період остаточного нала-

годження його механізмів (те ж діється і в етапи розбалансованості, тільки з протилежним «знаком»), отже, виявити хронологічні рамки цілком точно на даному етапі не уявляється можливим.

Отже, ми розглянули методику дослідження цін жита, як показників формування єдиного територіального аграрного ринку. Розглянемо результати аналізу.

Аналіз формування регіональних ринків. Логічно було б припустити, що формування загальноросійського аграрного ринку, початок якого, певно, слід датувати серединою XVIII ст. (у 1754 р. скасовані внутрішні митниці), проходило через сформування і наступне об'єднання деяких регіональних ринків [15]. Ці регіони, очевидно, повинні відрізнятися один від одного природно-географічними і економічними умовами. На підставі цього припущення нами були гіпотетично виділені три таких можливих регіони – умовно – «південний», «північний» і «сибірський». До узятих за основу (точку відліку) Лівобережно-Українського (в південному регіоні), Центрально-Чорноземного (в північному регіоні) і Західно-Сибірського (в сибірському регіоні) послідовно «приєднувалися» інші, що межують з ними і один з одним, райони по мірі знаходження погодженості коливань і близькості рівнів цін в них. Кожна нова сукупність районів в кожному із регіонів підлягала і наступному (після сформування ринку) аналізу.

Результати аналізу наведені у табл.2, що відображає процес формування регіональних ринків.

Таблиця 2
Послідовність входження районів до регіональних ринків згідно дисперсійному аналізу

Регіон	Базовий район	Поширення бази регіону (райони)	Район, який входить до ринку	Час входження району до регіонального ринку рр.
Південний	IX	IX	X	1746 - 1765
		IX,X	XI	1746 - 1765
		IX,X,XI	V	1756 - 1775
		IX,X,XI,V	III	1756 - 1775
		IX,X,XI,V,III	II	1756 - 1775
Північний	VI	IX,X,XI,V,III,II	IV	1761 - 1780
		VI	VIII	1801 - 1820
		VI,VIII	VII	1816 - 1835
Сибірський	XII	VI,VIII,VII	I	1821 - 1840
		XIII	XIII	1756 - 1775

Розгляд цього процесу почнемо із південного регіону, як найбільш багаторайонного та цікавого із цієї точки зору. Перший двадцятирічний період, в який уже спостерігався погоджений рух цін

в Лівобережно-Українському і деяких сусідніх районах — 1746-1765 рр. Ціни були збалансовані (тобто залежали більше від загальних чинників ціноутворення) в цей період в Лівобережно-Українському, Західному і Степовому районах. В усіх інших районах Росії погодженість цін з початку цього періоду не спостерігалася. Згідно з існуючими для цього періоду даними по губерніях цих трьох районів (а саме: по Полтавській, Чернігівській, Київській і Катеринославській губерніях) на цьому, більш низькому рівні зв'язок між цінами також була істотною. Все це дозволило нам виділити дану групу районів (на рівні губерній, що складають їх) у вигляді особливого регіону стійких ринкових зв'язків. Ми назвали його Південно-російським субрегіональним ринком* (іза явного його існування в більш просторому регіоні погодженого руху цін). Починаючи приблизно із 1756 р. відбувалося наближення рівнів і синхронізація коливань цін в зазначених трьох районах, а також в Центрально-Чорноземному, Південно-Східному і Східному районах. Згідно з нашим критерієм, в 1756-75 рр. ці шість районів об'єдналися в загальний аграрний ринок. До 1780 р. формування Південного регіонального ринку** в основному завершилося входженням в нього Волзького району. На деякий час входили в цей район Західний і Центрально-Нечорноземний райони, але вони все ж таки, певно, були складовими частинами Північного регіонального ринку***.

Таким чином, Південний РР сформували такі райони: Лівобережно-Український, Південно-Західний, Степовий, Центрально-Чорноземний, Південно-Східний, Східний та Волзький.

Другим регіональним ринком (РР) в Європейській Росії був, за нашим припущенням, Північний РР, території якого частково об'єднувалися в ринок також в XVIII ст. — ціни в Північному і Центрально-Нечорноземному районах коливалися погоджено уже в 1761-80 рр., але після цього цей ринок надовго розбалансувався і до початку XIX ст. ціни ні в одному із сусідніх з Центрально-Нечорноземним (базовим) районом не були узгоджені з його цінами. Згідно з нашими даними, слідує достатньо тривалий (по критерію дисперсійного аналізу) період статистично неістотної різниці в цінах в районах Північного РР — 1801-1820 рр., коли були незначимі місцеві чинники ціноутворення в базовому і Західному районах. Із 1816 р. помітно зближався рух цін в двох зазначених і Прибалтійському районах. Таким чином, до 1835 р. в Північний РР входили ці три райони. Майже 1840 р. формування єдиного Північного РР завершилося приєднанням до нього Північного району (після півсторічної перерви в його зв'язках з сусідніми районами). Можливо, довгий

етап відірваності Північного району від інших територій цього ринку був зумовлений більше, ніж здається на перший погляд, істотними відмінностями умов і засобів виробництва і споживання хліба в цьому районі.

Отже, Північний РР був сформований слідуєчими районами: Центрально-Нечорноземним, Західним, Прибалтійським та Північним.

Порівняння одержаних результатів локалізації регіональних ринків в Європейській Росії з підсумками роботи І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілова показує, що виділений нами Південний РР в цілому співпадає із локалізованими ними «Чорноморсько-Уральським», проте існує більш тривалий час [16]. По інших регіонах, які виділяються цими авторами, існують чималі відмінності [17], які пояснюються, видно, тим, що в роботі І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілова використовуються менш повні по хронологічному охопленню дані. У той же час зазначені автори в багато яких випадках користувалися великим обсягом даних, які подавали кожний із районів, що компенсувало, в деякій мірі, відсутність у них безперервного ряду цін.

Розглянемо формування Сибірського регіонального ринку****. Він складався із двох великих за територією (і фактичною й охопленою даними про ціни — від Тобольска до Петропавловська-Камчатського) районів — Західно-Сибірського та Східно-Сибірського, — ціни в яких були майже постійно погодженими уже із 1756-75 рр.

Таким чином, ми виконали аналіз результатів, одержаних при допомозі дисперсійного аналізу. Кореляційний аналіз парних зв'язків цін показав, що при розгляді тільки погодженості коливань складається інша картина розвитку ринку і, зокрема, формування регіональних ринків. Згідно з цим аналізом, Південний РР сформувався в основному до початку XIX ст. без Південно-Західного району (але зате з участю Західно-Сибірського району). У той же час перший район тяжів по коливаннях цін до Прибалтійського і Західного районів. До них же наближався в окремі періоди Лівобережно-Український район. Це цілком пояснюється тяжінням цих районів, як виробників хліба, до Ризького порту в другій половині XVIII ст. [18]. Проте, всі ці зв'язки спостерігалися тільки в окремі роки і тому могли бути цілком випадковими. Північний РР ще не склався до 40-х років XIX ст. повністю, — це сталося, згідно з кореляційним аналізом, в останньому десятиріччі XIX ст. Тоді ж, за цим аналізом, склався і Сибірський РР, а до цього погодженість коливань цін спостерігалася в ньому в 20-30-і роки XIX ст.

Таким чином, висновки про час формування регіональних ринків, одержані за допомогою кореляційного аналізу, надто відрізняються від

приведених раніше і, певно, в меншій мірі відбивають реальну картину, тому що менш повно, ніж дисперсійний аналіз, враховують характеристики руху цін і не враховують того якісного чинника, про який було сказано вище.

Отже, ми розглянули динаміку порайонних цін жита на протязі півтора століть і простежили процес формування регіональних аграрних ринків в Російській імперії, як він уявляється згідно з дисперсійним аналізом. На більшій її частині регіональні ринки утворювалися до кінця XVIII ст. — Сибірський до 1756-75 рр., Південний — до 1761-80 рр., тобто майже зразу після ліквідації внутрішніх митниць в 1754 р. (в деяких областях імперії вони зберігалися до 1758 р., зокрема, в Південно-Західній частині імперії), що говорить про досить високий рівень розвитку регіональних зв'язків уже в першій половині XVIII ст., або ж про великі потенційні можливості налагодження таких зв'язків, які «накопичувались» в першій половині XVIII ст. і реалізувалися в другій половині XVIII ст.

Цікавим було б розглянути далі динаміку розвитку виявлених регіональних ринків, яка, певно, також відбивалась у русі цін.

Аналіз процесу функціонування регіональних ринків. Складний процес функціонування регіональних ринків зображений, в загальних рисах, на мал.1, на якому для зручності порівняння приведені результати дисперсійного і кореляційного аналізу всіх трьох регіональних ринків (за всі 169 років на територіях, існуючих на момент формування, згідно з основним аналізом, регіонального ринку). В основному, крім оговорених випадків будемо аналізувати цей процес за допомогою дисперсійного аналізу.

Знову почнемо аналіз із Південного РР (відмітимо зразу, що ціни в ПРСР тривалий період, до 1845 р., були постійно збалансовані), Ледве встигнувши сформуватися, він витримав роки часткової розбалансованості в 1776-85 рр. Як видно на схемі, істотний зв'язок в коливаннях і рівнях цін в цілому був відсутній в зазначене десятиріччя, але у той же час, видно, в деякі роки цього періоду зв'язок в русі цін існував, що підтверджується наявністю цього зв'язку в «накладенні» періоди (1771-80 і 1781-90 рр.) Можливо, непогодженість в русі цін і, отже в нормальних рухах товаропотоків пов'язана з закінченням російсько-турецької війни 1766-74 рр. і, як наслідок, з необхідністю певної перебудови системи постачань товарів і, зокрема, хліба на ринок і державі; можливо також, на це могла вплинути урядова діяльність по зміні структур місцевого управління, зокрема, введення «Закладу для управління губерній» в 1775 р.

Після цього, в 1786-95 рр., настає етап повної погодженості цін в Південному РР тобто його повна відбудова. Причому необхідно визначити, що це діялося «на фоні» двох війн — російсько-турецької 1787-91 рр. і російсько-шведської 1788-90 рр., але, на відміну від попереднього етапу, вони не викликали розбалансованості ринку — очевидно, велику роль тут зіграло утворення в 1786 р. Державного Позикового банку: хоч ні копійки із його коштів не пішло на потреби торгівлі, у той же час його величезні капітали було витрачено на потреби військового відомства [19] і, таким чином, в значно меншій мірі був порушений ресурс перебудови торгівлі. Інфляційний заряд величезних грошових емісій для цього банку ударив по торгівлі пізніше, що і відбилося, видно, в частковому розпаді Південного РР в 1796-1805 рр. (знову тільки частковому, оскільки, як і в 1776-85 рр., в «накладенні» десятиріччя існує істотний зв'язок цін і, отже, знов можна припустити існування в цей 10-ти річний період окремих років, коли ціни були збалансовані). Видно, цей період часткової розбалансованості можна також пояснити деякою нестійкістю політичного і господарського життя країни в період правління Павла I, а також участю Росії в деяких антифранцузьких коаліціях, що змінило в певній мірі обсяг і структуру зовнішньої торгівлі Росії і, отже, вплинуло на стан внутрішнього ринку.

Подальші чотири десятиріччя із 1806 р. рух цін в районах Південного РР постійно було погодженим і, отже, весь цей час до 1845 р. (частково до 1850 р.) йшов процес нормального, судячи по хлібним цінам, функціонування Південного РР.

Крім злагодженої торгівлі в межах власне Південного РР необхідно визначити навіть деяке поширення цього ринку з входженням в нього Центрально-Нечорноземного (в 1821-40 рр.) і Західного (в 1826-45 рр.) районів, незважаючи на те, що Б.М. Миронов охарактеризував першу половину XIX ст. як період спаду господарського життя і торгівлі [20]. Відносно тривала збалансованість цін в Південному РР в першій половині XIX ст., можливо, пояснюється широким розповсюдженням в деяких губерніях цього регіону елементів капіталістичної організації сільського господарства [21], а також майже повною відсутністю в житті країни особливих подій, що охоплюють великі території і відбиваються на економіці тривалий час (Вітчизняна війна 1812 р., російсько-іранська, російсько-турецька війни — невеликі по часовому чи територіальному охопленню).

Після цього, в 1846-60 рр., спостерігалася непогодженість в русі цін, причому якщо в 1846-50 рр. і 1856-60 рр. істотним зв'язком між цінами все ж таки характеризувалися декілька років, то в 1851-55 рр.

подвійною перевіркою (1846-55 й 1851-60 років) встановлено відсутність такого зв'язку і, отже, відсутність єдності Південного РР.

Такий же вихід на перший план місцевих чинників ціноутворення спостерігався і в ПРСР в цілому, хоч тут тільки в одне десятиріччя в 1846-55 рр. і, отже, тільки частково. У той же час, на більш низькому рівні тут збереглися деякі зв'язки: Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії і Бессарабська область (природно, не точно в своїх адміністративних кордонах) не розривали зв'язки одна з одною (судячи по цінах) і з усіма Правобережними губерніями, хоч й спостерігалася деяка тенденція до переваги місцевих чинників ціноутворення в Бессарабській області (можливо, останнє було пов'язане з введенням особливого режиму торгівлі в кінці періоду із-за загострення російсько-турецьких відносин і війни, яка почалась після цього). Крім цього, загальні чинники ціноутворення переважали в районі, що включав Праву і Лівобережні губернії і навіть Катеринославську і Херсонську губернії та Бессарабську область. Проте місцеві відмінності чинників ціноутворення в чотирьох крайніх губерніях: Волинській, Чернігівській, Таврійській губерніях і Бессарабській області були все ж таки достатньо сильні для того, щоб завадити всім чотирьом входити одночасно в єдиний ринок інших областей, хоч на території, що не включала тільки одну із цих чотирьох губерній, дисперсійний аналіз визнавав істотність погодженості цін.

Розбалансованість в 1846-60 рр. Південного РР співпала з таким же станом (тільки більш тривалим — 1836-60 рр.) Північного РР (див. мал.5) і охопила, таким чином, в ці 15 років всю територію Європейської Росії (хоч ні до 1846-60 рр., ні після, принаймні, на протязі 20 років, згідно з нашими критеріями, загального ринку на цій території не було) і тому нам представляється можливим казати про загальні для всієї цієї території причини такому явищу. Визначимо, що подібну повну розбалансованість підтверджує і кореляційний аналіз: в 1846-55 рр. і 1851-60 рр. більша частина коефіцієнтів кореляції негативна, що свідчить, на обгрунтований погляд І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілова, про відсутність істотного зв'язку між цінами [22], хоч зберігаються (при погодженості коливань) парні зв'язки, які ланцюгом (ні разу не утворюючи замкнену групу районів) зв'язують майже всю Європейську частину Росії, але знову без Північного і Прибалтійського (в першому десятиріччі) районів.

Далі був короткий період погодженості в русі цін в 1856-70 рр. Після цього знову, після короткого благополуччя ринку наступив 15-ти річний (1866-80 рр.) період розбалансованос-

ті, причому він почався і закінчився одночасно (з тією точністю, яку може дати п'ятирічний зсув в наших масивах) як в Південному, так і в Північному РР. В цьому періоді виділялися «'прикордонні' п'ятиріччя часткової непогодженості цін» (1866-70 і 1876-80 рр.) і п'ятиріччя повної відсутності істотного зв'язку між цінами (1871 — 75 рр.). Щодо кореляційного аналізу, то цього разу на відміну від попереднього періоду розбалансованості, кореляційні коефіцієнти, істотні при з-перетворенні, порівняно невеликі за значеннями, що також підтверджує, в основному, результат дисперсійного аналізу.

ПРСР в цілому також зазнав в 1866-80 рр. погіршення зв'язків, проте, як і в 1846-55 рр., деякі зв'язки в ньому збереглися. Тут спостерігається істотна відмінність (навіть більша, ніж в попередній період) місцевих чинників ціноутворення в групах Південних і Лівобережних губерній, тому можна виділити дві території із перевагою в кожній загальних чинників ціноутворення, які взаємно перетинаються: 1) Лівобережні і Правобережні губернії; 2) Південні і Правобережні губернії. В наступному ПРСР відновився і вже не руйнувався до кінця періоду, що досліджувався (1914 р.)

Південний РР відновився в 1876 р. частково, а з 1881 р. повністю, і до кінця періоду, що вивчався, не спостерігалася тенденцій до повторення етапів розбалансованості. Існувала навіть тенденція до поширення цього ринку при участі Західного, Центрально-Нечорноземного і Західно-Сибірського районів, про що — нижче.

Отже, Південний РР з моменту свого сформування (в 1746-80 рр.) функціонував без значних порушень ринкових (цінових) відносин (з частковою розбалансованістю в окремі роки на протязі 1775-85 й 1796-1805 рр.) приблизно до 1845 р., коли пройшло два етапи розбалансованості (в 1846-60 і 1866-80 рр.) і після цього відновився остаточно.

Розглянемо тепер процес функціонування Північного РР з моменту його остаточного сформування в 1821-40 рр. Уже остання п'ятирічка зазначеного періоду включала, видно, роки розбалансованості, тому що масив 1836-45 рр. характеризується відсутністю суттєвого зв'язку між цінами в регіоні. Із 1840 р. починається 15-ти річний етап повної розбалансованості тільки що сформованого ринку, що закінчився до 1855 р. (причому слідує п'ять років знову стали перехідними).

Після цього спостерігався нетривалий період нормального функціонування ринку в 1856-60 рр., 1866-70 рр.), який також збігає з аналогічною тенденцією у розвитку Південного РР.

Далі йде, знову в загальній для Європейської Росії тенденції, 15-ти річний період розбалансованості цін (1866-80 рр.) в Північному РР.

Надалі ціни в Північному РР збалансувалися (в 1876 р. — частково, а з 1881 р. — повністю), проте, це більше стосувалося погодженості коливань цін — достатньо зовнішнього признаку — що і підтверджує кореляційний аналіз. Щодо питання про перевагу місцевих чи загальних чинників ціноутворення, то тут, згідно з дисперсійним аналізом, із 1896 р. аж до 1914 р. знову спостерігалось існування великої різниці в чинниках ціноутворення кожного із районів Північного РР і, відповідно, повна непогодженість в русі цін. При цьому всередині цього регіону зберігалися тільки слідувачі парні зв'язки (згідно з дисперсійним аналізом): між Західним і Прибалтійським (крім 1896 — 1905 рр.), а також Західним і Центрально-Нечорноземним; крім того, деякий час зберігалися парні зв'язки Північного і Прибалтійського районів (в 1896-1905 рр. — частково). У той же час в цей період (крім 1896-1905 рр.) Західний район входив в Південний РР, а в 1901-1910 рр. ціни в Центрально-Нечорноземному районі були узгоджені з цінами Південного РР.

Отже, Північний РР від періоду свого відносно пізнього сформування і до початку ХХ ст. зазнавав більше періоди розбалансованості, ніж нормально функціонування і, на відміну від Південного РР, не приєднував до себе ніякі інші сусідні райони на термін більше 15-ти років.

Процес розвитку Сибірського РР не відрізнявся різноманітністю. Повну розбалансованість за всі 169 років він зазнав тільки одного разу — у 1771-1785 рр. (причому 1771-76 і 1781-85 рр. — «прикордонні» п'ятиріччя). В ХІХ ст. рух цін був неузгодженим тільки частково і на короткі терміни (1811-20 рр., 1831-40 рр., 1841-50 рр., 1881-90 рр.). Визначимо, що кореляційний аналіз не дозволяє судити про сформування єдиного Сибірського РР на протязі усього періоду, що досліджувався. Інший результат майже неможливий, бо важко уявити, щоб на такій території коливання цін були добре узгоджені, що, безсумнівно, відбулося також і в тих середніх порайонних величинах цін, які склали два ряди, що представляли Західно- і Східно-Сибірський райони. Таким чином, в цілому, нормальна життєдіяльність Сибірського РР не порушувалася, приблизно, з 1781 р. до кінця періоду, що розглядається.

В зв'язку з тим, що з самого початку нами були виділені регіони, які дуже відрізняються від тих, що виділяються Л.В. Міловим [23], нам не вдалося виділити подібні територіальні ринки. Не спостерігалися нами і суміжні зони регіональних ринків, що відзначаються Л.В. Міловим [24]. Висновки

про «автономність» Лівобережно-Українського і Південно-Західного (по нашій класифікації) районів в друге десятиріччя ХІХ ст. [25] також не знаходять підтвердження в наших матеріалах.

Отже, ми розглянули процеси функціонування трьох регіональних ринків в Російській імперії з часу їх утворення до початку ХХ ст. і з'ясували, що кожний із ринків на протязі всього періоду, що вивчався, зазнав періодичні етапи розбалансованості, викликані в більшості невідомими нам причинами; очевидно, це могли бути як місцеві, так і загальноросійські обставини.

Таким чином, нами була показана можливість застосування дисперсійного аналізу для вивчення формування та розвитку регіональних аграрних ринків у Російській імперії. Вважаємо, що дисперсійний аналіз виявляється більш зручним для вивчення тривалої взаємопов'язаної динаміки порайонних хлібних цін, ніж кореляційний аналіз, оскільки дозволяє одночасно урахувувати як коливання, так і рівні цін. Зручною методикою вивчення довготривалої динаміки хлібних цін за допомогою математико-статистичних методів уявляється запропонований нами розподіл рядів цін на десятиріччя, які зсуваються на п'ять років, що дозволяє урахувувати не тільки «цілі» десятиріччя. Застосування цієї методики забезпечує адекватне відтворення майже безперервної динаміки процесу, що досліджується.

Примітки:

* Далі — ПРСР.

** Далі — Південний РР.

*** Далі — Північний РР.

**** Далі — Сибірський РР.

Література:

1. Колемаев В.А. Теория вероятностей и математическая статистика / В.А. Колемаев, О.В. Староверов, В.Б. Турундаевский. — М., 1991. — С.308.
2. Див. обґрунтування «індикаторних» властивостей цін, наприклад: Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.) / Б.Н. Миронов. — Л., 1985. — С.13, 63-65.
3. Мармоза А.Т. Практикум по математической статистике / А.Т. Мармоза. — Киев, 1990. — С.122.
4. Мармоза А.Т. Вказ. твір. — С.122, 123.
5. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок (XVIII — нач. XX вв.) Опыт количественного анализа / И.Д. Ковальченко, Л.В. Милов. — М., 1974. — С.49—51, 67; Миронов Б.Н. О критерии единого национального рынка / Б.Н. Миронов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968 год. — Л., 1972. — С. 183-186.
6. Див. докладніше: Лакин Г.Ф. Биометрия / Г.Ф. Лакин. — М., 1990. — С.155—161.
7. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия... — С. 34-35.
8. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Вказ. твір. — С.60—62.
9. Миронов Б.Н. Хлебные цены... — С.63—64; серйозну критику його підходу див.: Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Вказ. твір. — С.64—67.

10. Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Вказ. твір. — С.42–47.
11. Лакин Г.Ф. Вказ. твір. — С.215–217.
12. Миронов Б.Н. О критерии... — С.185–189.
13. Див. про нього: Лакин Г.Ф. Вказ. твір. — С.113–117.
14. Там само. — С.216.
15. Виділенням ряду різноманітних регіональних ринків до такого розуміння підійшли І.Д. Ковальченко і Л.В. Мілов, але брак даних не дозволив розвинути цій лінії їх дослідження: Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Вказ. твір. — С.98–103, 130–139.
16. Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Указ. соч.— С.138–139.
17. Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Указ. соч.— С.98–103, 130–139.
18. Истомина Э.Г. Водные пути России во второй половине XVIII в. — нач. XIX в. / Э.Г.Истомина. — М., 1982. — С.202, 209.
19. Боровой С.Я. Банки в России в посл. четв. XVIII в. / С.Я. Боровой // Сборник трудов Одесского кредитно-экономического института.— 1947. — Т.П. — С.101-103; Боровой С.Я. Кредит и банки России (сер. XVIII в. — 1861) / С.Я. Боровой. — М., 1958. — С.121-123.
20. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во втор. пол. XVIII — пер. пол. XIX вв. / Б.Н.Миронов. — Л., 1981. — С.84.
21. Див. про це, наприклад: Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України перш. пол. XIX ст. / І.О. Гуржій. — К., 1954. — С.35; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. / Е.И. Дружинина. — М., 1981. — С.55.
22. Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Вказ. твір. — С. 51.
23. Ковальченко І.Д., Мілов Л.В. Вказ. твір. — С. 98–102, 130–139, 162–164.
24. Там само.— С.164.
25. Там само.— С.219.

Полевой Н.А. Применение методов математической статистики для анализа функционирования региональных хлебных рынков Российской империи во второй половине XVIII — в начале XX вв. — Статья.

Аннотация. Статья посвящена анализу динамики формирования и функционирования региональных хлебных рынков в Русской империи, что предшествовало формированию общероссийского аграрного рынка. Исследование проведено с помощью методов математической статистики — корреляционного и дисперсионного анализа — и оригинальной методики анализа «смещаемых» десятилетий.

Ключевые слова: математическая статистика, корреляционный анализ, дисперсионный анализ, хлебный рынок.

Polevoi N.A. Application of Mathematical Statistics to analyze the functioning of the regional grain markets of the Russian Empire in the second half of the XVIII — the beginning of XX centuries. — Article.

Summary. The article is devoted to the analysis of dynamics of forming and functioning of regional grain markets in the Russian empire, that was preceded to forming of all-russian grain market. Research is conducted by means of methods of mathematical statistics — correlation and dispersion analysis — and original method of analysis of «fluid» decades.

Keywords: mathematical statistics, korelyatsionny analysis, analysis of variance, bread market.

*Поспелов А.С.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*

СПЕЦІАЛЬНІ АНТИПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ ПОРТУГАЛІЇ У КОЛОНІАЛЬНИХ ВІЙНАХ В АНГОЛІ ТА МОЗАМБІКУ У 1970-1974 РОКАХ

Анотація. В статті досліджуються причини появи та аспекти діяльності спеціальних антипартизанських формувань Португальської імперії в колоніальних війнах 1970-74 рр. в Анголі та Мозамбіку. Автор виявляє всі спеціальні формування такого роду, зазначає їх чисельність, спрямованість та принципи діяльності. Підкреслюється важливість і необхідність створення різноманітних спеціальних антипартизанських формувань, а також вказується на вплив досвіду їх діяльності на аналогічні структури в Південній Родезії.

Ключові слова: колоніальна війна, національно-визвольний рух, анти партизанські формування, військово-політичні організації, збройні сили.

Довготривалі внутрішні збройні конфлікти на Півдні Африканського континенту 1970-х рр. у зв'язку політичною неактуальністю проблеми слабо досліджені в сучасній українській історіографії як в цілому, так і по окремих моментах тощо. Стосовно останніх, мова перш за все іде про створення, структуру, діяльність і результативність операцій спеціально створених підрозділів для боротьби з партизанськими угрупованнями.

1970-ті рр. — доба завершального етапу національно-визвольних і антиколоніальних війн, в тому числі й на півдні Африки. Саме в цей час проходять останні колоніальні війни Португальської імперії (всі назви традиційні для радянської та української історіографії — *авт.*): Національно-визвольна війна народу Анголі проти португальських колонізаторів (лютий 1961 — серпень 1974 рр.) та Національно-визвольна війна народу Мозамбіку проти португальських колонізаторів (вересень 1964 — вересень 1974 рр.) [1].

Особливістю названих збройних конфліктів, стало те, що всі вони знаходилися на периферії «холодної війни», тобто великі держави у силу різних причин ними не цікавилися [2]. Через це, національно-визвольні сили довгий час були відносно слабо оснащені й переважно стрілецькою зброєю. Між тим, великі, малозаселені площі територій Анголи, Мозамбіка, покриті переважно Бушем і загальна підтримка озброєних повстанців місцевим чорношкірим населенням сприяли актив-

ному веденню партизанської війни. А геополітична ситуація в цілому на Африканському континенті, яка у 1960-1970-х рр. кардинально змінювалася, давала додаткові можливості партизанам на отримання зброї, в тому числі й важкої. Все це, в сукупності з постійним збільшенням чисельності партизанських загонів і реальною, матеріальною допомогою з боку соціалістичних країн, якісно збільшувало їх бойові можливості [3].

Зіткнувшись з постійно зростаючою чисельністю та оснащеною партизанських угруповань, уряди Португальських колоній та військово командування країни швидко зрозуміли, що активне і масове застосування в боротьбі проти партизан регулярних частин збройних сил та поліції бажаного результату не приносить. Саме тому, наприкінці 1960-х на початку 1970-х рр. політики і військові Португалії дійшли висновку про необхідність формування спеціальних антипартизанських підрозділів, чи переорієнтацію виключно на антипартизанські дії вже існуючих регулярних частин. Останнє здійснювалися у проведенні відповідної спеціальної підготовки та оснащення цих частин зброєю та технікою, що позитивно зарекомендували себе у боротьбі з партизанами [4].

Невелика європейська держава — Португальська республіка, з початку 1960-х рр. вела відразу ж 3 колоніальні війни (окрім Анголи та Мозамбіку ще у Португальській Гвінеї). Тому країна з 8 млн. населенням у 1960-х — першій половині 1970-х рр. мала 220 тисяч збройні сили [5]. З них щонайменше до 80 тисяч військових знаходилося в Анголі і ще до 70 тисяч у Мозамбіку (у Португальській Гвінеї — приблизно 30 тисяч) [6]. Крім того, як держава НАТО Португалія вимушена була тримати в середині країни (та в північній Італії під час регулярних навчань) важкий тягар — цілу мотопіхотну дивізію і доволі сучасну авіаційну міць.

В таких умовах (умовах виконання обов'язків блокового характеру та перманентної антипартизанської війни відразу ж у трьох конфліктних зонах) особливе значення для Португальського військового командування мали високо мобільні, професійно підготовлені підрозділи, які можна

було б перекидати з однієї кризової точки в іншу. Тому, фактично першими спеціальними антипартизанськими підрозділами Португалії стали частини її бригади морської піхоти (2 батальйони) й 2 групи командос (чисельністю в роту кожна зі складу ВМС), частини окремої бригади спеціального призначення (зі складу сухопутних військ (до 3-х батальйонів)) та парашутно-десантні частини (за складу ВПС). Однак, ці військові підрозділи перш за все створювалися для бойових дій в рамках НАТО і тому потрібні були саме в Європі. В Африку вони перекидалися епізодично. Тому, майже весь період 1960-х рр. португальці, як раніше і бельгійці в Конго ставку робили на не чисельні, але якісно підготовлені підрозділи іноземних найманців. Через брак джерел виявити їх загальну чисельність і структуру не є можливим. Проте, за нашими підрахунками щонайменше по 1-2 рот них діяло в кожній конфліктній зоні, не рахуючи іноземних, перш за все американських інструкторів в частинах колоніальних військ Португалії. Маневри взводами та ротами найманців з Анголи у Мозамбик і навпаки нам не відомі. А от результативність підрозділів іноземців у порівнянні з фінансовим тягарем по їх утриманню виявилась доволі низькою, що розчарувало португальських генералів (в подальшому, уряди Південної Родезії та Південно-Африканської Республіки ставку на іноземних найманців не робили).

Втім, оскільки в умовах доволі відкритої, однак великій за площиною територій театру південно - африканських конфліктів, постійно зростала роль авіації [7], то саме парашутно-десантні частини ВПС і стали першими спеціально створеними антипартизанськими формуваннями Португальської колоніальної імперії.

Вже у 1970 році, на виконання виключно антипартизанських функцій був у повному складі виділений 21-й парашутно-десантний полк ВПС Португалії (Regimento Casadores Paraquedistas 21) — одна з найелітніших військових частин країни, яка офіційно була виведена з підпорядкування штабів НАТО. Частина у своєму складі налічувала близько 1000 військових (2 повних батальйони) і постійно перекидалася із Анголи в Мозамбик, звідти наприклад в Португалію чи Італію і знов в Анголу. Саме через таку напругу, виконати всі масштабні антипартизанські завдання вона була невзможна. Через це, з 1972 р. португальське військове командування в колоніях почало створювати із військових професіоналів Спеціальні повітряно-десантні групи (Grupo Especiales Paraquedistas — GEP), кожна чисельністю приблизно в роту, головним завданням котрих стала виключно боротьба з партизанами конкретно в Анголі чи Мозамбіку. Чисельність таких груп на

квітень 1974 р. складала 6 одиниць — 4 в Анголі і 2 в Мозамбіку [8].

Разом з тим, специфічні умови боротьби з партизанськими угрупованнями викликали до життя і інший спеціальний підрозділ, також чисельністю у посилену роту, створений португальцями в Анголі наприкінці 1972 р. — Повітряно-десантний підрозділ глибинної розвідки «Flechas». Ця частина формувалася виключно з колишніх партизанів, які вже під керівництвом португальських та іноземних (американських й західноєвропейських) інструкторів проходили спеціальну підготовку і були орієнтовані на збирання оперативно-важливої інформації та на фізичне знищення лідерів ангольських партизанських загонів. Судячи з інформації, яка є у нас в розпорядженні, остання задача «Flechas» так і залишилася невиконаною, перш за все через те, що к 1972 р. всі проти португальські повстанські ангольські організації — МПЛА, УНІТА, ФНЛА, мали вже вкрай боєздатні регулярні частини, якісно замасковані бази на теренах Анголи, Заїру та Замбії і вже отримували спеціальну допомогу з провідних країн світу. Проте, діяльність «Flechas» як розвідувального підрозділу була достатньо ефективною, про що свідчать результативні бойові дії португальської авіації в Анголі, як раз на завершальній стадії цієї війни. Якісну і оперативну інформацію для пілотів могли здобувати лише розвідники, що чудово знали де і як у відповідних специфічних умовах це робити [9].

Довести же результативність GEP, десантників, морських піхотинців і морських командос Португалії, через повну відсутність прямих джерел поки що не можливо. Втім, розвиток 21-го парашутно-десантного полку і морської піхоти Португалії в повоєнний час побічно свідчить про те, що зі своїми тактичними завданнями у конкретних операціях ці підрозділи справлялися. Між тим, застосування їх в оперативних цілях, не говорячи вже про стратегічні операції не передбачалося, що з урахуванням специфіки розвитку, щонайменше ангольського конфлікту слід визнати як помилку португальського командування.

Досвід створення спеціальних військових формувань для боротьби з партизанами та переорієнтацію на ці цілі регулярних армійських і авіаційних підрозділів в повній мірі використав уряд Південної Родезії. В цій країні з 1967 по 1980 рр. йшов запеклий збройний конфлікт між білим, сепаратистським з точки зору міжнародного права, урядом Яна Сміта та чорношкірими повстанцями з організації ЗАНУ й ЗАПУ. Саме в цьому конфлікті яскраво проявило себе найкраще за всю повоєнну історію Західного світу спеціальне і спеціально створене під конкретного супротивника антипартизанське угруповання «Розвідники Селуса» [10] і найпотужніша антипартизанська південнородезійська авіація [11].

Література:

1. Вооружённая борьба народов Азии за свободу и независимость 1945-1980 / Под ред. А. И. Бабича. — М., 1984. — С. 184-185.
2. Conflict and intervention in the Third world / Ed. by Mohamed Auoob. — L., 1980. — P. 171-200; Gova J., Wessel N. Ground Roles: Soviet and American involvement in regional conflicts. — Philadelphia, 1982. — P. 17.
3. Helmoet-Romer H. Modern African wars (4). — Oxford, 1994. — P. 15-26; Lobut P. Modern African wars (3). — Oxford, 1992. — P. 6.
4. Pitta R., Fannel J., McCouaig S. South African special forces. — Oxford, 1993. — P. 10-12.
5. Большая Советская Энциклопедия. — 3-е издание. — Т. 20. — М., 1975. — С. 397.
6. Андриянов В. О партизанской войне в некоторых странах Африки / В. О Андриянов // Военно-исторический журнал. — 1969. — № 3. — С. 102-104.
7. Воздушные войны XX века (1945-2000) / Под общей редакцией К. Бишопа / Пер. с английского И.С. Соколова. — Смоленск, 2003. — С. 216-217.
8. Мишелети Э. Элитные вооруженные силы / Мишелети Э. — М., 1998. — С. 55; Abbott P., Rodrigues M. Modern African wars (2). Angola and Mozambique 1961-1974. — Oxford, 1992. — P. 34-35.
9. Вальдес Виво Р. Ангола: крах мифа о наемниках / Вальдес Виво Р. — М., 1978. — С. 51.
10. Мишелети Э. Указ. соч. — С. 155.
11. Воздушные войны XX века (1945-2000) / Под общей редакцией К. Бишопа / Пер. с английского И.С. Соколова. — Смоленск, 2003. — С. 214-216.

Поспелов А.С. Специальные анти партизанские формирования Португалии в колониальных войнах в Анголе и Мозамбике 1970 -1974 годах. — Статья.

Аннотация. В статье исследуются причины появления и аспекты деятельности специальных антипартизанских формирований Португальской империи в колониальных войнах 1970-74 гг. в Анголе и Мозамбике. Автор выявляет все специальные формирования такого рода, определяет их численность, направленность и принципы деятельности. Подчеркивается важность и необходимость создания различных специальных антипартизанских формирований, а также указывается на влияние опыта их деятельности на аналогичные структуры в Южной Родезии.

Ключевые слова: колониальная война, национально-освободительное движение, антипартизанские формирования, военно-политические организации, вооруженные силы.

Pospelov A. Special anti guerrillas Portuguese colonial wars in Angola and Mozambique 1970 -1974 years. — Article.

Summary. The article examines the reasons and aspects of special anti guerrilla forces of the Portuguese empire in the colonial wars of 1970-74 years in Angola and Mozambique. The author reveals all the special form of this kind, determines their size, orientation and principles. Emphasizes the importance of and the need for a variety of special anti- guerrilla forces, but also indicates the impact of their activities on the experience of similar structures in Southern Rhodesia.

Keywords: colonial war, the national liberation movement, anti guerrillas, military-political organizations, the armed forces.

Серебрянникова Н.І.

кандидат історичних наук,

доцент кафедри загальногуманітарних дисциплін

Міжнародного гуманітарного університету

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ПЕРЕБУДОВИ: НА МАТЕРІАЛАХ АВТОБІОГРАФІЧНИХ РОЗПОВІДЕЙ

Анотація. В даній статті, базуючись на польових дослідженнях, вивчено умови життя людей в окремих українських регіонах. Акцент зроблений на особливості адаптації цих людей в періоди Перебудови та після Перебудови в невеликих містах Одеської, Рівненської, Харківської областей.

Ключові слова: Перебудова, адаптація, стратегії виживання.

Одним із актуальних напрямків в сучасній антропології та історії є вивчення радянського періоду та змін, які сталися в суспільстві в період після перебудови.

Найбільш ефективним методом вивчення є автобіографічна розповідь, який надає можливість прослідкувати повсякденні практики поведінки людини.¹

Сучасне визначення усної історії (методикою саме цього напрямку ми користуємось), якщо узагальнити основні її характеристики, включає такі компоненти, як процес безпосередньої передачі та запису (за допомогою аудіо- чи відеотехніки) спогадів, оповідей чи автобіографічних нарацій; створення в результаті цього процесу нових історичних джерел; реконструктивний чи нарративний (текстуальний) аналіз отриманих джерел, а також різноманітні форми оприлюднення результатів досліджень, проведених на основі методу усної історії [1; 2].

В якості прикладу використання такого методу та його результатів проаналізуємо окремий період в історії нашої країни через призму автобіографічної розповіді.

Проведені дослідження в районних центрах Одеської, Рівненської та Харківської областей України (для порівняння ми використовували матеріали з Вінницької та Хмельницької областей) надали можливість прослідкувати умови формування «радянської» людини (основних моделей її поведінки в родині, побуті, навчальному закладі, у колективі), а також особливості адаптації цих

людей в періоди перебудови та після перебудови в невеликих містах. Оскільки перехідний період змінив всі умови життя, люди повинні були пристосуватись до них, отже змінились основні стратегії поведінки, що і стало предметом нашого дослідження.

Для виживання в великому місті було більше можливостей, і вони краще вивчені, в той самий час як маленькі міста практично не ставали об'єктом для вивчення. До того ж райцентр як населений пункт знаходиться на межі між двома світами: містом та селом, що відбивається на структурі міста, оформленні його центральної частини та периферії, розміщенні реклами, надаванні певних послуг, взаємовідносинах між людьми — все це вказує на досить сильний вплив як міста, так і села. Саме ця специфіка визначає наукове зацікавлення та перспективу вивчення такого «поля».

Дослідження проводилось методом інтерв'ювання серед населення 1945-1955 років народження, отже серед тих респондентів, яким на період початку перебудови було більш ніж 35 років. Це були люди, які отримали освіту в Радянському Союзі, які мали родину, стабільну роботу та основні навички виживання в умовах радянської держави. Географія дослідження обумовлена необхідністю вивчити цю епоху в різних географічних, екологічних, політичних та економічних умовах в кордонах України. До того ж ці регіони знаходяться на кордонах з різними державами — Польщею, Росією, Румунією — що для досліджуваних регіонів було вкрай важливим для виживання.

Наведемо фрагменти інтерв'ю, які були записані в 2008-2009 рр.

Як показують наші матеріали, кожна родина мала свої секрети виживання в ці роки. Вони полягали як в елементарній економії, так і в появі присадибного господарства, господарки вчилися готувати дешеві страви тощо.

«- Рецепты какие в то время были популярные у хозяек? — Помню, мы черный хлеб размачивали (не помню уже рецепта). И делали из него пирог, на черном, черством хлебе. И довольно таки вкусно было... Теперь бы, наверное, не ела. Вещи

¹ Оскільки основним джерелом для нас є польові матеріали, тобто свідчення очевидців, людей які власне пережили цей період, ми будемо посилатись на кожного респондента окремо із вказуванням регіону проживання та року народження. Таким чином ми вводимо до наукового обігу нові свідчення, які можуть бути використані для подальшого аналізу.

передавали из семьи в семью, перешивали. Мы три семьи жили на одном квартале. Передавали из семьи в семью». (Бастар В.М., 1951, Одеська обл.); «Я когда на пенсию ушла — Оксана (дочь) училась в школе, у мужа — заработки не ахти, жить не на что. Я была трудоголик, не могла сидеть без работы, я брала варежки и перчатки детские на реализацию на рынке. Сначала стыдно было. Но потом меня стали узнавать, я стала людей узнавать. Потом муж тоже пришел со мной на базаре торговать. Потом начали в Прибалтику ездить, оттуда с мужем товар возить» (Сикліцька О.К., 1940, Рівненська обл.); «Технику и все, не за что было покупать, так как работы не было. Обходились старой техникой и одеждой» (Шведенко А. М., 1949, Одесская обл.); «На всем экономили. Младшие дети донашивали вещи за старшими» (Смолій Л.Е., 1945, Винницька обл.); «Стояли в очередях, что б взять» (Біязі Г. Д., 1947, Хмельницька обл.).

В перехідний період національними валютами країни СНГ використовували талони, купони.

«Тогда ж рубли ушли и были купоны. У нас были миллионы этих купонов. Много не могли купить, не смотря, что купонов было много. Но мы работали и жили... Хорошо помню, что на сахар, порошок, мыло, были введены талоны. А остальное не помню, что уже там было» (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.); «По талонам на работе выдавали обеды. Купоны выдавали на все товары» (Смолій Л.Е., 1945, Винницька обл.).

«Ничего хорошего не запомнилось. Купоны были. Уж лучше были русские рубли, чем эти купоны. Получаешь эти купоны — ничего нельзя купить. Только недавно выбросили всю эту дрянь...» (Бастар В.М., 1951, Одеська обл.); «Всё по талонам: сахар, моющие средства, даже детское мыло» (Довженко Т.М., 1926, Одеська обл.); «Талоны — на сахар, семью по 1 кг давали, а карточки на продукты» (Біязі Г. Д., 1947, Хмельницька обл.); «На сахар, на масло, на крупы, на мыло, на порошок, на товары первой необходимости» (Шведенко А. М., 1949, Одеська обл.); «Багато мені було не потрібно, а одно я міг купити. Але було таке, що деяких продуктів не було. Але в нас було по-іншому: я получав вислугу років, то на вместо вислуги давали цукор. В мене ще той мішок лежить по цей день. Антикваріат. Купони були, ми їх під рукою носили. От ідемо і несемо свої гроши в руках, бо не влязали в кармани. Я получав 42 мільйона. І талони пам'ятаю. По талонам можна було взяти все, за часи перебудови. Його не було у нормальному кількості, тому давали талони. Мені кається, що і на хліб, сахар давали» (Дегтярук Н.Я., 1948, Рівненська обл.); «Помню, что талоны

были в пределах предприятия. А чтобы получить продукты — на предприятие, например, завозили сахар, а потом раздавали кому сколько надо. Все брали на работе. Что надо было, что и брали. Например, бытовую технику тоже брали на работе. Сначала были купоны, потом миллионы. Где-то 94-95 гг. Когда полсумки денег носили. Гривну в 1996 году ввели (Сикліцька О.К., 1940, Рівненська обл.).

За дефіцитними речами їздили як в великі міста республіки (Київ, Одесу), так і в сусідні республіки. Везли додому одяг, взуття, білизну, тощо.

«Ездила. Покупала нарядные костюмы, постельное белье, нижнее белье, обувь, бытовую технику» (Смолій Л.Е., 1945, Винницька обл.); «Другие занимались тем, что ездили, перепродавали вещи, скупали, перепродавали. У меня так не получилось. А у моих коллег, девчонок получилось — они ездили в Москву на заработки. Так хоть с голоду не умерли» (Бастар В.М., 1951, Одеська обл.)

В 90-х рр. популярними стали також поїздки за кордон. Й те, куди їхали також визначалось сумісними кордонами (Польща, Румунія, Росія тощо). З-за кордону привозили господарські товари, одяг, взуття, білизну тощо.

«Такое было. Люди ездили. На рынке появились польские жвачки, вещи, конфеты и оттуда привозили еду для котов в консервных банках. Но я не ездила никуда и никогда» (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.); «У нас возили из Польши и Прибалтики, мой муж тоже ездил торговать в Польшу, а я здесь торговала» (Сикліцька О.К., 1940, Рівненська обл.)

«Я в Болгарию ничего не везла, с Болгарии текстиль, а в Румынию лезвие, кооперативный джинсы, с Румынии обувь и дубленки» (Шведенко А. М., 1949, Одеська обл.); «На продажу везли хозяйственные товары, канцелярские. Чаще всего оттуда везли одежду» (Смолій Л.Е., 1945, Винницька обл.); «Соседи возили: сигареты, продукты туда и ещё макраме плетение. Назад — одежду» (Довженко Т.М., 1926, Одеська обл.).

«Другие занимались тем, что ездили, перепродавали вещи, скупали, перепродавали. У меня так не получилось. А у моих коллег, девчонок получилось — они ездили в Москву на заработки. Так хоть с голоду не умерли. У меня есть очень хорошая подруга, мы с ней много лет уже дружим, женщина бесподобная, мужская у нас дружба, не женская. Женской дружбы не бывает. Она уехала, и пишет мне: «Может, приедешь?». А у меня период такой был, ну не могла я приехать. И вот она рассказывает, что до того: «Веду детей к врачу, позади домов, потому что они конфетки просят, а я не могу, денег нет. Вот приехала

со всеми долгами рассчиталась». Кто в Харьков ехал. В Харькове тоже тогда открыли кое-какие швейки. Кто ездил в Одессу перепродавал что-то, привозил. В обществе это воспринимали нормально. Ведь если человек бьется, не ворует, не убивает — то это нормально.

Муж вообще ничего не зарабатывал, как и я. Мы вместе сидели дома.

— В Одессу ездили, в Харьков к дядьке, в знакомые Москву ездили. Так столкнулась со Старой Некрасовой — они вообще ездили, везли марабель, клубнику. А оттуда рыбу везли. Мы, рыбный район!

Я в Румынию ездила. Везли туда резинки, лезвия, сигареты. Сигареты разрешали только в блоках везти. Все это там прямо на берегу продавалось, а потом мы одежду оттуда везли. Было очень сложно.

Туда официально мы ездили как туристы. А оттуда везли ковры румынские, такие с рисунком, но не «ворсовые», а такие тканые, темные. Стелили их везде.

А еще мы в Румынии дочь одели. Такие хорошие сапоги привезли ей, платье, ночную рубашку. Ничего же у нас не было. Мы дочь одели. Она ходила вся такая красивая.

Были талоны. И помню, что большинство их мы не могли отоварить и мы выбрасывали их. А на что они были — и не помню уже» (Бастар В.М., 1951, Одесска обл.).

За кордон ввозили господарчі, канцелярські товари, цигарки.

«На продажу везли хозяйственные товары, канцелярские. Чаще всего оттуда везли одежду» (Смолій Л.Е., 1945, Вінницька обл.).

«Соседи возили: сигареты, продукты туда и ещё макраме плетение. Назад — одежду» (Довженко Т.М., 1926, Одесска обл.).

«Я в Болгарию ничего не везла, с Болгарии текстиль, а в Румынию лезвие, кооперативный джинсы, с Румынии обувь и дубленки» (Шведенко А. М., 1949, Одесска обл.).

Одним із популярних напрямків було формування та організація перших кооперативів, які з'являються у всіх досліджуваних регіонах в 90-х роках. Відношення до цих перших бізнес структур було різним.

«Я в одном из первых работала, у Вали. Тогда они организовались, они собрались четыре человека, у кого какие деньги были, скинулись, купили машины швейные. Я пришла туда через полтора года их работы. Валя Пипа приехала ко мне, предложила мне работу. Они собирали тогда хороших мастеров... Первое что мы делали — тертые штаны. Это была такая «карманка», тонкая ткань, и хлорка, мы терли их. Хорошие

были. У моего мужа до сих пор есть... На этом и поднялись. Они довольно хорошо шли. Потом шили другую одежду. А потом налоги нас съели... Сейчас у Вали Пипы там «Корчма». Раньше на этом месте были наши цеха, мы там работали. Я там работала управляющей. Было 125 человек в подчинении.

Тогда кооперативов было очень много. Они росли как грибы после дождя: были и строительные, и столярные, и керамику делали кооперативы. Рядом со мной там кирпичный завод был. Сейчас ничего не осталось. А тогда там керамические изделия делали, обжигали что-то... Очень много кооперативов открывалось тогда. Именно в производство вкладывали» (Бастар В.М., 1951, Одесска обл.).

«Кооператори це об'єднання певної кількості людей, для виготовлення певного виду продукції. В моему районі переважали сільськогосподарські виробничі кооперативи» (Базелюк А.А., 1949, Одесска обл.).

«Кооператоры — это люди, которые объединялись для осуществления совместной хозяйственной деятельности в кооперативы. В нашем городе был создан потребительский кооператив» (Смолій Л.Е., 1945, Вінницька обл.).

«Люди, которые объединялись в коллектив и выпускали то, что было необходимо, было народу, «ходкие» товары. А владелец этого коллектива назывался кооператором. И промышленные, и продовольственные, и технические. У нас большой город и все перечислить невозможно» (Шведенко А. М., 1949, Одесска обл.).

«Сапожная была и есть, а еще ателье по пошиву. Фотография... Спекулянты стали кооператорами» (Борук В.Е., 1938, Одесска обл.).

«Я и не знаю. Тут, как сказать, мы, когда работали на кровельных материалах выходили кооперативные квартиры. Люди зарабатывали себе на эти квартиры, они же сами их строили. Я в это не попала. Там были до 35 лет молодежь, молодые семи», (Малновецкая М.А., 1954, Одесска обл.).

«В основном у нас были кооперативы по производству обуви и по бытовому обслуживанию. Был кооператив по производству мебели», (Сікліцька О.К., 1940, Рівненська обл.).

«Все, кто имел деньги в Сбербанке СССР потеряли свои вклады в кризисные годы. Зачастую «на книжках» были достаточно крупные суммы, которые собирали на крупные покупки.

— Пострадала ли Ваша семья от обесценивания вкладов в банках?

— Конечно, пострадала. Мы собирали тогда на машину. А после этого — ни денег, ни машины!

Я все хотела новую. А говорил мне: «Ну давай купим машину» (там продавал чужак). А я: «Хочу нулевую».

Ни нулевки, ни денег.

Люди ужасно к этому отнеслись. Мы то ничего молодые были, пережили. А вот мои родители собирали деньги на похороны. Вы же знаете, как это делают. У папы было три с половиной тысячи, и у мамы было три с половиной тысячи. Ему на смерть и ей на смерть. Все сгорело... и когда пап слег — а это было одно за другим — моя мама, бедненькая, не знала что делать. У них была очень высокая пенсия. У мамы была 132 рубля (это потолок), у папы — 129. И мама откладывала, откладывала, меняла на доллары. Уже было хоть на что похоронить. Мы помочь не могли. Мы тогда были, в общем-то не на плаву. Очень тяжело. Некоторые вообще рассудок потеряли. Ну, это страшно. Иметь какие-то деньги и остаться вообще голодными!» (Бастар В.М., 1951, Одеська обл.)

«Не успели снять деньги. Пострадали. Деньги ложили на книжку, но так они там и остались. Там получилось все быстро. Когда я пошла снимать деньги, уже было поздно, уже не давали. На книжке у меня было 28 тыс. руб. и 23 тыс. купонов. Была очень возмущена. Мы собирали на новую квартиру эти деньги. И очень многие в моей ситуации». (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.)

Всі респонденти наголосили на тому, що відбувались системні затримки та невиплати заробітної платні і це значно ускладнювало повсякденне життя.

«Зарплату в то время не выплачивали по несколько месяцев» (Смолій Л.Е., 1945, Вінницька обл.).

«Безробіття нашу сім'ю не зачепило. Але не виплата зарплатні мала місце». (Базелюк А.А., 1949, Одеська обл.)

«Я без работы не осталась, но вот близкие остались без работы. Друзья, некоторые знакомые. А вот не выплата зарплат была и у меня. Говорили, нет денег. И у нас, рабочих и не было. А потом через 3 месяца. Выдали, немножко трудно. Со временем все стало нормально». (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.)

Звичайною практикою в період Перебудови були виплати на підприємствах заробітної платні «натурпродуктом», тобто продукцією підприємства. В результаті цього співробітники змушені були реалізовувати її на ринках та за отримані гроші купувати необхідне. Дуже часто продукція була неякісною. В деяких випадках на підприємствах продавали продукцію працівниками за цінами, які біли значно вищими за ринкові.

«Было. Нам выдавали и крупы, и другие продукты питания. Наверное, это тогда и было, когда купоны были. А в принципе давали. Нам и мясо привозили. И одежду привозили. Натурпродуктом выдавали зарплату. А потом у Вали Пипы то же самое, и водку привозили... В общем все! А в военторге вообще в этот период. Они, военные снабжались то хорошо! Я ходила, у нас были хорошие вещи. И импортные и пр. Я брала только необходимое. Я не так воспитана: чтобы брать много, а потом не знать куда девать. А знакомые брали перепродавать. Я перепродавать стала только тогда, когда совсем невоготу стало, когда голод в семье наступил... У Вали Пипы были параллельно продающие фирмы. Поэтому выдавали нам разнообразные продукты. И сахар, и макароны и пр. Она поддерживала народ», (Бастар В.М., 1951, Одеська обл.)

«Ни мне, ни моим друзьям и знакомым так не платили. Но многим людям приходилось получать такую оплату. А что делать? Продавали. Выносили на рынок и выручали свою зарплату. Обменивались. Хоть так, чем никак», (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.)

«Приходилось. Знакомые получали и бельем, и посудой, и мясом, и колбасами. Продавали все эти вещи и покупали необходимое. На рынках продавали, на улице, во дворе, через знакомых и знакомым. Кто как мог, так и выживал» (Шведенко А. М., 1949, Одеська обл.).

Але, незважаючи на певні труднощі, передусім економічного характеру, люди в досліджуваних регіонах не страйкували.

«Нет, работать надо, а не бастовать, толку то не будет всё равно» (Довженко Т.М., 1926, Одеська обл.).

«Не принимала я участие ни в каких забастовках. Не хотела. Зачем оно мне. Устраивать, не устраивало многое, но в таком не участвовала никогда». (Малновецька М.А., 1954, Одеська обл.)

Отже, наведений фрагмент записаних усноїсторичних текстів показав, що використаний метод є перспективним для опису та характеристики особливостей повсякденного життя. Такі свідчення дозволяють заповнювати лакуни офіційних джерел, які не відповідають всім вимогам сучасного всебічного історичного дослідження.

Література:

1. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. — Ч.11. — К.; Л., 2007. — С.13–14.
2. Доел Р. «Устная история» в историографии современной науки: опыт и проблемы. / Р. Доел. // Вопросы истории естествознания и техники. — 2000. — № 4. — С. 60 — 88.

Серебрянникова Н.И. Стратегии выживания во время Перестройки: на материалах автобиографических рассказов – Статья.

Аннотация. В данной статье, основываясь на полевых исследованиях, изучены условия жизни людей в отдельных украинских регионах. Акцент сделан на особенностях их адаптации в периоды Перестройки и после Перестройки в небольших городах Одесской, Ровенской, Харьковской областей.

Ключевые слова: Перестройка, адаптация, стратегии выживания.

Serebryannikova N. Survival strategies during Perestroika: on the materials of autobiography stories. – Article.

Summary. In this article, based on oral sources studied the condition of the human in some Ukrainian regions. Particular emphasis on the adaptation of these people during periods of adjustment and after Perestroika in the smaller cities of Odessa, Rivne, Kharkiv regions.

Keywords: Perestroika, adaptation, survival strategies.

*Тюхтенева С.П.,
доктор исторических наук,
эксперт-исследователь ООО «Этноконсалтинг»*

МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ВИДОВ ДЕНЕГ У СОВРЕМЕННЫХ АЛТАЙЦЕВ

Аннотация. В статье рассматривается лексика имущественной сферы и денег, а также то, каким образом структурируются взаимоотношения людей на основе денег и эквивалентных им объектов у алтайцев.

Ключевые слова: алтайцы, имущество, собственность, мал.

Введение. Эта статья основана на исследовании, поддержанном Институтом денег, технологий и финансового включения Калифорнийского Университета, США. Проект «Вчерашние кочевники и современные деньги» проводился среди алтайцев, проживающих в Республике Алтай (Российская Федерация), с июня 2009 г. по июль 2010 г.

Целью проекта было исследование того, каким образом структурируются взаимоотношения людей на основе денег и эквивалентных им объектов, обладающих в глазах алтайцев ценностью. Результаты исследования показали, что к числу эквивалентных деньгам объектов у алтайцев относятся скот в виде живого животного и в виде мяса, золото и серебро в виде ювелирных украшений, меха, ткани, спиртные напитки. Алтайцы используют собственно деньги в виде бумажных купюр, металлических монет и пластиковых банковских карт точно так же, как и все люди в мире: покупают продукты и другие необходимые товары, оплачивают счета за электричество, воду, газ и налоги. Этими же деньгами, в виде монет, они совершают подношения локальным духам-хозяевам и эта практика связана со спецификой их ритуальной жизни. Разные виды эквивалентных деньгам предметов и вещей используются в разных жизненных ситуациях, как правило, при проведении обрядов перехода (по А. ван Геннепу). Это традиционные обряды, связанные с рождением ребенка, свадьбой, похоронами, а также современные семейные торжества, связанные с проходами в армию и возвращением из армии, с получением диплома об окончании университета, значение которых тождественно значению обрядов перехода, то есть маркированию нового этапа в жизни в новом статусе. В каждой из указанных ситуаций применяются разные материальные ценности. Использование этих вещей в

качестве денежного эквивалента или взамен денег представляется мне этнокультурными практиками, специфичными для алтайцев.

Исследовательские цели проекта были следующие:

- исследовать современные представления алтайцев о собственно деньгах и замещающих их объектах;

- исследовать социальные практики и взаимоотношения между людьми в рамках семьи, патронимии, соседей, друзей и др., связанные с этими представлениями.

Особое внимание было уделено самым бедным семьям.

Методы проекта:

- изучить семейный бюджет жителей трех районов Республики Алтай, отличающихся по природно-климатическим характеристикам, и, соответственно, население которых имеют разные ресурсы для жизнеобеспечения;

- вести ежемесячный мониторинг цен на основные товары повседневного спроса в избранных районах;

- собирать официальную статистическую информацию относительно денежных доходов работающих и неработающих граждан;

- для детализации доходов и расходов просить вести запись ежедневных расходов и получаемых доходов членов домохозяйств с различным социально-экономическим статусом;

- провести экспертные интервью с главами домохозяйств, принимающими решения о расходах.

- исследовать практику и отношение алтайцев к новым технологиям, доступным посредством мобильного телефона.

Исторический контекст. *История экономики* региона от древности до современности характеризуется постепенным складыванием комплексного хозяйства. Основной вид хозяйственной деятельности у насельников Горного Алтая в период палеолита — охота. Объектами охоты были крупные животные: антилопы, бизоны, дикие лошади, мамонты, шерстистые носороги; в эпоху мезолита охотились на архаров, сибирских горных козлов, косуль, маралов, яков. Охота, собирательство и рыболовство оставались базой жизнедеятельности населения в эпохи неолита

и бронзы. Археологические памятники Горного Алтая позволяют предполагать, что предпосылки скотоводства складывались здесь в течение всего II тысячелетия до новой эры [5]. В литературе есть мнение о том, что скотоводство появилось в Горном Алтае и сопредельных территориях севера Китая, северо-запада Монголии у населения, относимого археологами к афанасьевской и андроновской культурам, существовавшим здесь в конце IV — начале II тысячелетия до новой эры [2]. В VII веке до новой эры на Алтае возникло кочевое скотоводство, а лошадь использовалась для верховой езды, как считают исследователи курганов ранних кочевников эпохи бронзы и эпохи железа, VII века до новой эры — I века новой эры. Культура ранних кочевников Алтая существовала синхронно культуре скифского населения Северного Причерноморья [3].

Погребальный инвентарь ранних кочевников Алтая демонстрирует высокий уровень имущественной дифференциации населения. В больших Пазырыкских курганах (V-III века до новой эры) вместе с владельцем было захоронено 10 лошадей, в курганах меньшего размера — по 1-2 лошади; в одном из курганов Шибе (II век до новой эры — I век новой эры) вместе в умершим было погребено 14 лошадей, а в других курганах — от 2 до 5 [5, 17-18]. По мнению Л.П. Потапова, в период между VII веком до новой эры — I веком новой эры на Алтае сложилась оригинальная кочевая культура древних скотоводов, в основных чертах дошедшая до наших дней [3, 14]. К VI-II вв. до н.э. на территории Горного Алтая сложилась устойчивая скотоводческо — охотничье — земледельческо -собираТЕЛЬСКАЯ экономика, характерная и для I тысячелетия новой эры, и для начала III тысячелетия [1].

В начале XX века алтайцы разводили преимущественно лошадей, овец, коров местных пород, яков, в небольшом количестве коз, верблюдов. Скотоводство имело экстенсивный полукочевой характер: все население кочевало вместе со скотом от зимних пастбищ *кышту* к летним *жайлу*, и наоборот (и лишь в Чуйской степи население кочевало 4 раза в год). Как правило, кочевка происходила вертикально, снизу вверх: из межгорных долин до альпийских лугов два раза в год, весной и осенью. Важное место в системе жизнеобеспечения играла охота на горно-таежных копытных и пушных зверей, птиц. Немаловажное значение в системе питания имели ореховый, ягодный промысел и собирательство дикорастущих растений. Земледелие до первой четверти XX в. имело подсобный характер, им занимались в основном женщины. Для возделывания земли применяли ручную мотыгу *абыл* и соху *андазын*. Тягловой

силой была лошадь. Сеяли главным образом морозоустойчивый яровой ячмень, а также просо и пшеницу. Алтайцы центрального и восточного Алтая поныне используют средневековые оросительные сооружения *субак*, но уже не для полива пашен, а для полива садов и огородов.

В начале XXI века алтайцы, живущие в селах юго-востока республики, заняты в личном подсобном хозяйстве. Этот термин, «подсобное», используемый в современной России как наследие от советской экономики, предполагает наличие иного, основного вида деятельности, приносящего средства для жизнеобеспечения. Однако сегодня для большей части алтайцев сельчан это самое личное подсобное хозяйство на самом деле служит основным источником жизнеобеспечения. Они разводят овец, коров, лошадей, коз, яков для получения молока, мяса, шерсти, пуха, шкур. Помимо собственного потребления скот содержится для продажи с целью получения наличных денег. (Удивительно, но при этом даже в больших селах, с населением свыше трех тысяч человек, до сих пор нет рынков, на которых ежедневно можно было бы купить свежее мясо). В магазинах некоторых больших, с населением свыше 1 тысячи человек, деревень можно купить свежее молоко, но не мясо. Мясные рынки имеются только в городе Горно-Алтайске и там горожане покупают мясо птицы, говядину и свинину. Баранина является редкостью, потому что, видимо, этот сорт мяса идет на удовлетворение потребностей семей. Скот содержат практически все сельские жители и некоторая часть горожан, не так давно переехавшие жить в Горно-Алтайск из деревень. Помимо содержания скота, почти все жители республики, за исключением, возможно, незначительного слоя очень обеспеченных граждан, занимаются огородничеством и гораздо меньшая часть — садоводством и пчеловодством. Продукция огородничества, садоводства и пчеловодства употребляется в семьях и идет на продажу. Причем в деревнях рынок местной продукции также не развит, в отличие от города. Как правило, торговля картофелем, приобретаемого для питания в зимнее время в больших количествах, чаще всего имеет сезонный характер — сразу после сбора урожая картофеля и весной, перед посадкой. Таким образом, большинство сельчан алтайцев сегодня продолжает вести натуральное хозяйство, потребляя все то, что они вырастили сами — молоко, мясо, картофель и незначительное количество других овощей. Помимо этого в рацион сельских алтайцев входят дикорастущие ягоды и грибы. Исключение составляют жители одного высокогорного степного района — Кош-Агачского — в котором из-за климата и ландшафта можно заниматься

только скотоводством и потому все остальные продукты питания, за исключением молочных и мясных, жители приобретают в магазинах). На втором месте после скотоводства источником для зарабатывания наличных денег стоит сбор кедрового ореха. В особо урожайные годы в тайгу для сбора кедрового ореха выезжают целыми семьями, вместе с детьми школьного возраста. Затем орех продают перекупщикам-посредникам, которые вывозят кедровый орех на перерабатывающие предприятия как внутри России, так и за рубеж, в основном в Китай. Многие мужчины занимаются охотой и рыболовством.

В заключение экономической характеристики современной ситуации хочу особо отметить, что алтайцы ведут комплексное хозяйство, основу которого составляют скотоводство и огородничество, даже те, которые заняты в бюджетной сфере и имеют небольшие, но стабильные денежные заработки.

Виды и формы денег, имеющие хождение у алтайцев

Результаты исследования показали сосуществование различных видов денег, или эквивалентов денег, в жизни современных алтайцев.

Взаимозаменяемость и признаваемая всеми алтайцами этнокультурная ценность следующих объектов позволила мне отнести их к эквивалентам денег:

1.1. *собственно деньги*, бумажные и металлические монеты. Помимо российского рубля используются доллар США и европейский евро для хранения накоплений. Причем, как правило, с 2009 года российские рубли хранят на банковских вкладах, а доллары и евро — наличными. Банковские карты у подавляющего большинства алтайцев — это дебетовые карты, открытые ими в связи с переходом учреждений, в которых они работают, на систему безналичной выплаты заработной платы. Как правило, это пластиковые карты с чипом, принадлежащим к системе Сбербанка РФ («сберкарт»), и реже — карты международных систем Visa и Maestro. Определенная часть алтайцев пользуется кредитными картами коммерческих банков («Хоум Кредит», «Русский Стандарт»), первоначально рассылавшими кредитные карты по почте тем клиентам, которые совершили хотя бы один раз покупку в кредит при посредстве этого банка крупной бытовой техники. Сейчас кредитные карты с ограниченным сроком (50 дней) беспроцентного использования наличных денег предлагают все банки, имеющиеся в республике.

1.2. *Водка (спиртное) как эквивалент денег*. «Поллитра» (иначе называют *кабак аракы* («кабацкое спиртное»), *ак аракы* («белого цвета

спиртное») в советское и раннее постсоветское время как стандартная приемлемая для всех плата за услуги — сегодня не действует, как ранее. Каждый вид услуги, оказываемой по устному соглашению между двумя гражданами, оплачивается преимущественно наличными деньгами: перекопать огород стоит 400 руб., 1 день сенокосения стоит 500 руб. в день. Но спиртное как знак внимания к врачу (коллеге, друзьям, преподавателю университета, учителю школы) стали преподносить чаще и в селе, и в городе.

Изучение структуры денежных расходов на проведение такого важного из обрядов жизненного цикла, как свадебный, *моё*, показало, что более 60% суммы идет на приобретение спиртных напитков. Как правило, для свадьбы покупают не менее 10 ящиков водки, 10 ящиков вина, пиво (в деревянном стандартном ящике помещается 20 бутылок водки емкостью 0,5 литра; в картонной коробке — 12 бутылок такого же объема. В фотоиллюстрациях имеются 2 следующие фотографии: на 1 фотографии заснят лист тетради, в которой в 2002 г. была сделана запись нужного количества спиртных напитков для проведения свадьбы; на фото 2 засняты коробки с водкой, привезенные родственниками жениха для родственников невесты). Судя по записи 2002 года в тетради, на эту свадьбу было куплено по 10 ящиков вина (сумма не указана) и водки (на сумму 7900 рублей), 7 ящиков пива (1120 рублей), 6 бутылок шампанского (300 рублей), 5 бутылок коньяка (350 рублей), по 10 бутылок дорогой водки и марочного вина (по 500 рублей), 6 упаковок сока и 10 литров спирта. Все приобретенные спиртные напитки не распиваются на свадьбе — большая часть расходуется для рассылки тем членам семей родственников устроителей свадьбы, которые не смогли приехать, а также для угощения уезжающих со свадьбы гостей в пути (для этого мать новобрачной готовит специальные пакеты, в которые кладет, как правило, 1 бутылку вина, 1 бутылку водки, 1 пачку чая, кусок вареного мяса с костью). В процессе предсвадебных обрядов, основные из которых это сватовство, *куда*, спиртное осмысляется и артикулируется именно как «цена» девушки — при этом не делают акцент на ее приданном, которое стоит во много раз дороже, чем спиртные напитки. В алтайском языке выражение «пить спиртное, принесенное как выкуп за невесту родственниками жениха» так и звучит *куда ичер*, буквально «куда пить». Таким образом, в этом случае спиртное выступает как символическая «стоимость» невесты.

Как мне представляется, возможно, традиционно во времена, когда употреблялось только слабоалкогольное спиртное, полученное путем

дистилляції спеціально сквашеного молока, спільне распитие символічно приобщило к сакральному «білому продукту», издревле почи-таемому у всех тюрко-монгольських кочевни-ков. Молочную водку для свадьбы заготовливали спеціально, ее приносили как материальную и символічну помощь при проведеніи обрядов перехода, и этот процесс сбора и перераспреде-ления молочной водки, как один из элементов взаимоотношений, построенных на генерализо-ванной реципрокности [4], служил дальнейшему скреплению родственных, соседских и дружеских уз. Человек, получивший от устроителей свадьбы спиртное, должен угостить этим напитком как можно больше людей, каждый раз рассказывая, что напиток получен в честь выхода замуж и сме-ны статуса дочери такой-то семьи и т.д. Потлаче-образный характер накопления и расходования, распределения спиртного указывает на то, что молочная водка служила одновременно и соци-альным капиталом. В оценке уровня проведения свадьбы до сих пор говорят, что на свадьбе N. «спиртного было много» и это выражение озна-чает, что у N. очень хорошие взаимоотношения с людьми, которые оказали ему поддержку, принесли на свадьбу его сына / дочери специально приго-товленную молочную водку (обряд *куда* с подно-шением молочной водки и обычного спиртного). (Максимально молочная водка может храниться в течение полугода. Ее производят только в теп-лый период года, когда обилие молока позволяет заготавливать впрок такие молочные продукты, как масло коровье топленое и твердый копченый сыр *курут*). Появление разветвленной торговой сети в советское время, (вплоть до мини-мага-зинов автомобилей, называвшихся «автолавка» (автомобиль+лавка), доезжающих до отдаленных стоянок пастухов), в которой можно было купить водку, заменило традиции употребления спиртных напитков. Вместо слабоалкогольного молочного напитка алтайцы приобщились к употреблению пшеничной водки 40-градусной крепости. Но тра-диция оказания помощи покупкой спиртного на свадьбу или на похороны осталась. Таким обра-зом, при проведении свадьб и похорон — самых социально значимых и символічно нагруженных обрядов перехода — люди дают семье устроите-лей обряда, помимо наличных денег, спиртное, пищу (мясо, водка, вино, молочная водка), на свадьбу еще и ткани, а также оказывают физи-ческую помощь в подготовке места проведения обряда, изготовлении длинных столов и скамеек, приготовлении пищи в больших ёмкостях на от-крытом огне.

1.3. *Домашние животные* у алтайцев также являются *эквивалентом денег*. *Мал* в алтайском

языке означает как домашний скот вообще, так и лошадей в частности. *Мал* в значении «скот» является важным экономическим понятием и обы-чно-правовым термином, поскольку охватывает как основную сферу жизнедеятельности алтайцев — скотоводство, так и основной объект обычного права — скот. Более подробно свои рассуждения о концепте «мал» в значении «собственность» и «имущество» я изложила здесь. Когда алтайцы говорят о ком-либо, что этот человек имеет *мал*, буквально *малду-ашту* («имеет скот-пищу»), они подразумевают, что он имеет также достаточное количество денег. Как правило, алтайцы дарят скот детям при исполнении 1 года и 12 лет, а так-же как свадьбный подарок. Дарение скота означа-ет дачу потенциальных, возможных денег, которые можно получить в будущем, продавая ежегодный приплод от коровы, овцы или кобылы. Кроме этого, для проведения обрядов перехода близ-кие родственники, занимающиеся скотоводством, привозят в подарок баранину. Это мясо, помимо практического, имеет и символіческое значение пищи как дара, то есть пожелания молодой се-мье в будущем всегда иметь мясо=пищу=деньги. Другой важный аспект, связанный с концептом *мал* — это равнозначность и взаимозаменяемость души мужчины (хозяина) и души его лошади. И, исходя из этого, дарение лошади мужчине означает признание его полноценной личностью и пожелание стать хозяином большого табуна.

1.4. *Ткань как денежный эквивалент* также актуальна при проведении обрядов свадьбного цикла. Отрезы ткани длиной в три-пять метров издавна используются как пояса для подпоясы-вания длиннополой одежды. Обычно это хлопча-тобумажная или шелковая ткань. При подготов-ке к церемониям и обрядам свадьбного цикла родственники приносят как дар=помощь семье родителей жениха и невесты отрезы ткани для поясов, поскольку таких отрезов может оказаться нужно до 100 и более (то есть 300-500 метров ткани как минимум). В каждой алтайской семье имеется небольшой запас таких отрезов, не ис-пользуемых для других целей (шитья одежды, например). Для подчеркивания высокого статуса гостя ему повязывают обычно шелковый пояс. Пояса из шелка, особенно плотного монгольского шелка, высоко ценятся алтайцами и практически не используются для шитья одежды, хотя покры-тая плотным монгольским шелком овчинная шуба относится к категории престижной одежды — они ходят по кругу внутри большой семьи, переходя из рук в руки.

Ткань накапливается, хранится и раздается (и осмысливается) в качестве материальной по-мощи. Эта форма денежного эквивалента, как и

все остальное множество видов и форм денег, связано с недавним прошлым алтайцев. Монгольский, китайский и индийский шелка, китайские и индийские хлопчатобумажные ткани пользовались широкой популярностью у алтайцев. До первой четверти 20 века алтайцы приобретали ткани (в обмен на скот или за деньги) рулонами, чтобы всегда иметь запас ткани для пошива одежды, для приданого дочери, для использования как пояс гостям — чем выше статус гостя, тем дороже ткань. Этот принцип действует и сегодня. Информант Э. купила для проведения досвадебного обряда дочери 2 пояса по 350 рублей за 1 метр и 30 поясов по 85 рублей за метр. И, поскольку современные алтайцы, как и другие народы мира, носят в основном готовую покупную одежду, то Э. купила два отреза дорогой ткани длиной 2,65 метра, чтобы их можно было использовать как шторы.

2. Мобильные телефоны и электронные деньги. Мобильные телефоны алтайцы начали широко использовать примерно с 2002-2003 годов. Широкое распространение телефонов стало возможным после появления специализированных магазинов ритейлеров, торгующих в кредит. Мне неоднократно приходится слышать такие сентенции: «Как хорошо, что есть мобильник!», «Не представляю, как мы могли раньше жить без мобильных телефонов!» и т.д. Мобильные телефоны ценятся алтайцами именно за мобильность (так же, как конь дает человеку мобильность при передвижении), как основную их функцию. Несмотря на то, что из-за высоких гор не во всех селах республики имеется устойчивая мобильная связь, люди находят различные способы использования телефонов. Я видела несколько способов пользования связью в местах, где нет радиосигнала. В одном случае молодой человек, фермер, оседлал коня и поскакал в гору, чтобы с ее вершины сделать звонок. В другом случае нужно было просто ходить по территории усадьбы и искать место, где есть устойчивый сигнал. В третьем случае молодой человек сел в машину и доехал до места, откуда можно позвонить. Как правило, это обычно холм или гора. Трубка используется абсолютно все — дети в возрасте от 6-7 лет и пожилые люди в возрасте за 80 лет. Достаточно большое количество людей пользуются двумя мобильными телефонами и несколькими SIM-картами, «играя» на возможностях, предоставляемых мобильными операторами, в виде бонусов и акций.

Вместе с тем, мобильные телефоны не относятся к категории дорогих вещей, даже если и стоят более 10 тысяч рублей, к примеру. Мобильные телефоны как товар престижного потребления связан со статусом владельца в среде школьников

выше 5 класса, среди студентов младших курсов и среди определенной части мелких предпринимателей. Трубку можно подарить на день рождения, на новый год, в честь окончания школы, но как подарок в день свадьбы мобильные телефоны не используются.

Процесс зачисления денег на счет абонента мобильной связи в целом люди понимают и не испытывают к нему недоверия. И я думаю, что если бы банки и мобильные операторы активнее реализовывали услуги мобильного и Интернет-банкинга, то население республики с удовольствием пользовались бы ими. (Рассказ информанта, женщины 52 лет, хозяйки маленького ресторана и магазина: «Я оказалась в сложной ситуации с приобретением билетов на сайте авиакомпании. Мои дочь, зять и внучка не смогли прилететь из-за того, что я не смогла оплатить их билеты по банковской карте. Карту системы Visa Electron я открыла в Сбербанке, причем я специально спрашивала девушку, работающую в банке, что мне нужна карта, по которой я смогу совершать покупки в Интернете и она сказала мне, что эта карта как раз подходит для меня». В результате этой женщине пришлось платить за три билета 120 тысяч рублей (\$4000 USD), так как время для приобретения недорогих билетов было упущено. Как показывает эта история, проблема заключена не только в не информированности населения, но и в незнании самих работников банков). Пока же ситуация такова, что держатели банковских карт используют мобильный банкинг в основном для пополнения счета мобильного телефона.

Выводы. Многообразие видов и форм денег, используемых алтайцами, и генерализованная реципрокность (=отложенный возврат) — это два основания, на которых держится экономика алтайцев. Даже в самых бедных семьях благодаря поддержке родственников никто не голодает. Конечно, члены семей бедных ограничены в возможности приобретения одежды, обуви, других вещей. И здесь тоже на помощь приходит традиция раздачи ношеной одежды внутри больших семей.

По поводу социальных практик жителей трех разных районов (Кош-Агачский, Онгудайский, Шибалинский районы) следует отметить, что и эти отношения построены на взаимной поддержке внутри родственных, дружеских и соседских сетей.

Исследование проводилось во время мирового финансово-экономического кризиса, и этот фактор позволил составить яркую картину жизни окраинного российского сообщества. С одной стороны, кризис озлобляет людей из-за отсутствия перспективы и стабильности. Вера людей в возможности улучшения ситуации силами представителей государства тают с каждым днем. И этот

психологически негативный фон сказывается на межличностных отношениях, особенно связанных с деньгами. С другой стороны, в коренных сообществах, как алтайское, актуализируются, прежде всего, родственные связи и сети. Реципрокность социальных отношений и множественность видов и форм денег — это этнокультурное наследие, сохранившееся от недавней кочевой и полукочевой жизни, главный ресурс жизнеобеспечения у современных алтайцев.

Литература:

1. История Республики Алтай. — Горно-Алтайск. — Т.1., 2002.
2. Молодин В.И. Древность и средневековье / В.И. Молодин // История Республики Алтай. — Горно-Алтайск. — Т.1.— 2002.
3. Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев / Л.П. Потапов. Отв. ред. С.В. Киселёв. — М.-Л.: изд-во АН СССР, 1953. — 444с.
4. Салинз М. Экономика каменного века / Маршалл Салинз / [Пер. с англ. О. Артёмовой, Ю. Огородновой, Л. Огороднова]. — М.: ОГИ, 1999. — 296с.
5. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема) / В.А. Шнирельман. — М.: Наука, 1980. — 333 с.

Тюхтенёва С.П. Види грошей у сучасних алтайців. — Стаття.

Анотація. У статті розглядається лексика майнової сфери та грошей, а також те, яким чином структуруються взаємовідносини людей на базі грошей та еквівалентних їм об'єктів у алтайців.

Ключові слова: алтайці, майно, власність, *мал*.

Tyughteneva S.P. Plurality species of money of modern altaians. — Article.

Summary. The article considers vocabulary estate sector and kinds of money. For the first time on the basis of cognitive-linguistic analysis describes the concept of ownership — *mal* — at Altaians, ethnic culture that evolved over time-based on thenomadic and semi-nomadic pastoralism.

Key words: Altaians, estate, property, *mal*.

Шаганова Г.Р.,

*кандидат исторических наук, доцент кафедры истории,
истории государства и права Нефтекамского филиала
Башкирского государственного университета
Российская Федерация*

ОБРЯДЫ ПЕРЕХОДА (ГАДАНИЯ) В ИГРАХ БАШКИРСКИХ МАЛЬЧИКОВ

Аннотация. В статье на примере башкирской игры альчики (кости, астрагалы, ашик) показан евразийский характер игр. Выявляется их семантика, связь с древнейшими магическим ритуалом гадания, делается вывод о неолитическом возрасте игры

Ключевые слова. Башкирские игры, семантика, обряд, ритуал, магия, игры мальчиков, астрагалы.

Башкирский этнос формировался на протяжении последнего тысячелетия в степях Приуралья и Южного Урала. Процессы этногенеза были чрезвычайно сложными, башкиры включили в свой состав древнетюркские племена, финно-угорское и ираноязычное сармато-аланское население. Под влиянием булгар и кыпчаков в XI-XIII веках сформировался язык и культура древних башкир.

Основным занятием населения было скотоводство, разводили лошадей и мелкий рогатый скот. Именно с разведением овец связана детская игра в кости, именуемая в литературе альчики. Ее самоназвание на башкирском языке *ашык*, в русском варианте она известна больше как бабки

Самое раннее описание ее можно встретить у С.И. Руденко, который пишет об игре в кости или бабки [7, 276]. Впоследствии о ней упоминали, но, к сожалению, не более того, Ф.Ш. Абсаликова [1, 132] и А.М. Сулейманов [9, 128-129]. Отдельную главу этой игре посвятил И.М. Галяутдинов, описавший десять ее вариантов, а также инвентарь к ним и подробные правила проведения [3, 133].

Источниковая база по играм в альчики у башкирских детей на сегодняшний день представлена хорошо и в известной степени совпадает с историографической базой рассматриваемой проблемы. Имеется несколько описаний игр в кости башкирских детей в личном архиве автора. Имеющийся комплекс позволяет четко выделить собственно игру в альчики и игры с косточками. Здесь пойдет речь об альчиках.

Что касается мировой и отечественной литературы, то имеется большое количество работ, посвященных азартным играм, и особенно играм в кости. Доказано культовое происхождение игры, неплохо описаны материалы археологических на-

ходок. Много внимания ей уделяла индианистика, так как письменные источники по Древней Индии оставили подробное описание игр. Имеются различной степени полноты описания этих игр в этнографической литературе.

Наш материал позволяет также выявить характерные черты этой игры у башкирских детей. Приведем описание игры, опираясь на полевого и опубликованный материалы. Необходимо особо отметить, что игра в настоящее время практически забыта, сохраняясь только в памяти старшего поколения.

Развлекались ею исключительно мальчики в возрасте от 5-6 лет и до 12-13 лет. Башкирские дети для нее использовали преимущественно кости мелкого рогатого скота. Суставные кости тщательно очищали, отмывали, практически отполировывая их. Чаще всего они были первозданного белого цвета, но информаторы эпизодически сообщают о раскрашивании костей. Что означали цветные кости — не ясно. Но главную фигуру — битую — красили сажей в черный цвет. Ее и изготавливали особо, делая в кости маленькую дырочку и заливая туда свинец. Утяжеленная бита наверняка сбивала другие кости. Впрочем, имеются сведения, что использование таких костей в игре не всегда поощрялось окружающими. Суть игры в альчики состояла в том, что они ложатся разными сторонами, каждая из которых имеет свою «стоимость». Обратимся к опубликованным материалам И.Г. Галяутдинова.

«Суставные кости мелких и крупных животных в игре имели неравнозначные четыре стороны, четыре положения. Сверху боковая вогнутая сторона альчика — *алсы* (алсы), противоположная положению кости — *сик* (сик), тыльная сторона *бук* (бук), противоположная положению кости «бук», впаляя сторона «сик», противоположная положению альчика «алсы» сторона — *туй* (туй). Положение «алсы» считается самым выигрышным.

Бабки (кости крупных животных) имеют лишь две стороны. Если подброшенная бабка ляжет спиной вверх, будет *бук* (бук), а если наоборот — *исак* (асак). Кое-где их расположения

называют «лап» и «лып». Выигрышным положением является сторона асак или лып» [3, 12].

Вариантов игр в альчики было большое множество, но несколько из них можно считать основными. Например, игрок брал определенное количество костей, подбрасывал их, и те, которые ложились вогнутой стороной алсы, забирал себе. Такая же игра выступала как жеребьевка: игру начинал тот, у кого кость ляжет в положение алсы. Если таких игроков было несколько, то между ними проводилась переигровка, и, в конечном счете, оставался только один игрок. Здесь же определялась очередность игроков: первым начинал тот, у кого кость ляжет в положение алсы, вторым - тот, чья кость ляжет в положение туй, третий — буй, четвертый — сик.

Наибольшее распространение имели следующие игры. Определив очередность в игре, договаривались о количестве выставляемых бабок. Их ставят в один ряд и на расстоянии примерно в полтора метра от них проводят черту. От этой черты бросают битой с тем, чтобы сбить как можно больше альчиков. Себе игрок забирает только те, которые попадут в положение алсы. Затем ход переходит к следующему игроку. Выигрывает тот, кто соберет больше всех. Неудачный бросок означал потерю и передачу хода.

Другой вариант игры в альчики предполагал выбивание их из круга, где кости были сосредоточены в центре. В отличие от предыдущего примера, здесь ограничителем пространства выступает круг, а не черта. Но смысловая нагрузка одинакова.

Третий вариант весьма похож на современные «сбивалки», ныне играемые с шашечными фигурами. Все игроки подкидывают и разбрасывают альчики. Игрок, начинающий игру, подбрасывал свою битку таким образом, чтобы она упала возле костей. Затем этой биткой нужно было выбивать альчики так, чтобы они легли в положение алсы, и тогда они переходили в его собственность. Все эти приведенные и другие варианты игры были чрезвычайно азартными. Порой, проигрываясь в пух и прах, дети оставались ни с чем, брали кости в долг, желая отыграться впоследствии — все, как у взрослых игроманов.

Немало примеров, где альчики использовали как игрушки, то есть они изображали животных, людей, и тогда с ними можно было играть в различные ролевые игры. Однако, ролевые игры детей в контексте темы рассматриваться не будут, так как их вариативность бесконечна.

Этнографические данные по народам Евразии позволяют утверждать универсальный характер игры в альчики, причем не только в культуре детства, но и в культуре взрослых. Имеющийся

материал по народам Европы и Азии показывает ее широкую известность в древнее и средневековое время с крайне азартным характером. У современных калмыцких, киргизских, каракалпакских детей мы наблюдаем переход игры в меньшую — в детскую — возрастную группу. Но азарт вполне сохранился и здесь. Башкирские информаторы нередко сообщают, что играли, забывая обо всем; проигрываясь полностью, брали кости в долг у более удачливых игроков, попадая тем самым в детский вариант кабалы. Игру прекращали с наступлением темноты, но только для того, чтобы начать ее с утра. Похоже, что детские альчики были не в почете у взрослых, ругавших своих отпрысков за столь бездумное времяпровождение. Может быть, мы сталкиваемся со следами некогда существовавшего осуждения игромании у взрослых?

Как уже говорилось выше, игра в кости известна человечеству как минимум пять тысячелетий. Самое древнее свидетельство костей, являющихся прообразами современных кубиков, датируется третьим тысячелетием до нашей эры и встречается в царской гробнице шумерской династии Ур. XX веком до н. э. датируются аналогичные находки в гробнице Рамзеса II, упоминаются они в «Ригведе» и «Махабхарате» [4, 61-62].

Считается, что грек Паламед, участник Троянской войны, изобрел игру в кости, или, по другой версии, игру в шашки. Такая же игра на угадывание выпавших костей была популярной в Древнем Риме, Луи Бекъ-де Фукьер приводит свидетельство Плиния о скульптуре, изображающей двух детей, играющих в бабки [2, 65]. У древних германцев о ней сообщает Тацит. В средние века церковь периодически «обновляла» указы о запрете игры в кости не только среди мирян, но и среди монахов. Примечательный факт во многих отношениях! В России в Соборном Уложении 1649 года царь Алексей Михайлович запрещает «игру в лодыги».

Такие же игры в XIX веке были известны немецким детям. Судя по некоторым работам, в недавнем прошлом — в начале XX века, в нее еще играли дети крестьян горных швейцарцев [11, 15]. Во второй половине XIX — начале XX вв. описание игр подобного рода у детей русских, правда, разной степени полноты, оставили Е.А. Покровский и И.П. Сахаров. Русские дети знали ее под названием бабки, астрагалы, вышибалы. У Покровского это целая глава «Игры с костями» [6].

Не далее как в середине XX века игра еще фиксировалась у народов Кавказа, Средней Азии, Казахстана, Урала, Поволжья, в том числе и у башкир, как полевыми материалами специалистов,

так и наблюдениями людей, далеких от этнографии. Можно даже утверждать, что угасание игры у башкир как раз и датируется второй половиной XX века. Выше уже шла речь о калмыках, каракалпаках, киргизах.

Сейчас не вызывает сомнений тот факт, что в детской игре до нас дошел древний ритуал гадания. Изначально гадали на костях мелкого рогатого скота, подбрасывая их. В зависимости от того, какой стороной упадет кость, зависел и ответ на вопрос. Гадание совершал человек, знавший процедуру, то есть жрец. Он же доносил до гадающих волю небес. Именно этим обстоятельством во всех существующих вариантах игры в кости нестандартна роль ведущего. Зачастую его может и не быть как такового, но функции его ощущаются четко. Им является первый игрок как получивший расположение небес уже во время жеребьевки. Безусловно, роль жреца, некогда выполнявшего гадание, перешла к нему. В древней культуре он выступал посредником между миром живых и миром духов. Он же являлся хранителем ритуала, отвечая за его точность, а потому и был главным действующим лицом в обряде. Поэтому абсолютно не случайно, что выигрыш проходит через него. В литературе имеется любопытное наблюдение: в игре бабки у русских и украинских детей говорят: «Ставить на попа (т.е. на кон)». Как известно, поп является медиатором (посредником) между человеком и богом, отпуская от его имени грехи и даруя прощение. В игре восточных славян сохранилось первоначальное понимание фразы, но не всегда есть жрец, сохраняются жреческие функции, но называются они более привычным словом «поп». Выражение «ставить на попа» может также означать доверие человеку, который знаком с другими мирами и тем самым может содействовать в выигрыше.

Любопытен материал археологических раскопок на Южном Урале, где в погребениях неоднократно находили кости животных, явно значимые для погребенных при жизни. Статья доктора исторических наук Ю.А. Морозова, анализирующая результаты раскопок некрополя срубной культуры, немало внимания уделяет астрагалам, найденным в захоронениях. «Старо-балаклинский могильник — крупнейший южноуральский некрополь эпохи бронзы в башкирском Приуралье. В серию костяных изделий мы включили астрагалы, используемые, вероятно, для игр в кости. В кургане 90 в погребениях были найдены три альчика около сосуда, расположенного у северо-восточной стенки. В пятом погребении 106 кургана астрагалы в один ряд располагались вдоль южной стенки могил. А в погребение девятого же кургана обнаружено 5 астрагалов, лежащих между сосудами у северной

стенки...Нахождение их в погребальном инвентаре связано с тем, что по представлениям населения срубной общности, человек как служитель культа, занимавшийся при жизни манипуляциями с астрагалами, должен это делать и в загробном мире. В нашем случае астрагалы обнаружены в трех детских захоронениях» [5, 75].

Фольклорные материалы свидетельствуют о том, что удачные игроки отмечались как бы печатью небес. Например, у башкир есть пословица: «У него альчики всегда алсы», - что означало ему всегда везет, фортуна к нему благосклонна.

Таким образом, археологические и фольклорные материалы по культуре края подтверждают выводы общей этнографии о некогда сакральном характере игры в кости.

Интересный материал обнаруживается при сравнительно-сопоставительном анализе игровой культуры. Знакомство с альчиками и бабками других народов на обширном пространстве Евразии сразу же обращает на себя внимание общими моментами: названием игры, инвентарем для нее, названием сторон костей. Наглядно данные факты продемонстрированы в таблице 1.

Список можно было бы продолжить и дальше. Но во всех приведенных примерах выделяются обязательные правила: типична жеребьевка, выбивание альчиков является конечной целью действий, обязательна черта (круг), исключительно юношеский характер игры.

Имеется материал отечественных (советских и российских) археологов по рассматриваемой теме, хотя надо и оговориться, что специальных монографических исследований, посвященных анализу встречающихся в раскопках детских альчиков либо костей для игры взрослых, нет. Определенные сведения о находках подобного рода систематизированы в статьях. В этом плане интерес представляют две работы: С.Н. Санжарова и Ю.С. Худякова.

Статья С.Н. Санжарова, опубликованная в журнале «Советская археология», информативно очень насыщена. Автор выделяет для анализа шесть известных погребений с 15 игральными костями, принадлежащие к катакомбной культуре (XVIII в. до н.э.). Подробный анализ погребального инвентаря с привлечением значительного нарративного материала по культуре Древнего Востока позволил сделать ему вывод о том, что перед нами игра культового характера, связанная с выполнением жреческих функций [8, 140-158].

Другая работа описывает найденные в могиле кости для игры взрослых мужчин. Это не типичные для таштыкской культуры (IV-VI вв.) детские игрушки, а астрагалы лошадей, к тому же с нанесенными на них рисунками. Ю.С. Худяков так

№	Этнос	Название игры	Примечания
1.	Древние греки	Бабки	
2.	Древние римляне	Кости	
3.	Немцы	Бабки	В Европе игра широко распространена была в средневековую эпоху.
4.	Англичане	Бабки	
6.	Французы	Кости	
5.	Русские	Бабки, лодыжки, астрагалы, альчики	Для игры использовались кости овец и коров. На севере России в конце XIX в. в лодыжки играли взрослые мужчины (!) во время Святков — традиционного времени гадания. Кости были цветными — красные, черные, желтые. Проигрыш оплачивался этими же костями. Что обозначал цвет — неясно. Можно предположить, что, как и в современных картах, цвета означали масти и привилегированное положение одного из них.
6.	Украинцы	Бабки	
7.	Белорусы	Бабки	
8.	Швейцарцы	Кости	Фиксировалась в середине XX века.
9.	Грузины		
10.	Осетины	Альчики	Использовались кости мелкого и крупного рогатого скота.
11.	Башкиры	Ашык	
12.	Татары	Ашык	
13.	Казахи	Ачик	Использовались кости мелкого и крупного рогатого скота.
14.	Киргизы	Асик	
15.	Тувинцы	Кости	Популярна и в наши дни
16.	Турки	Асик	
17.	Хакасы	Кости	Популярна и в наши дни
18.	Алтайцы	Бабки	
19.	Таджики		
20.	Калмыки		Популярна и в наши дни
21.	Буряты		Популярна и в наши дни
22.	Нивхи		
23.	Нанайцы	Альчоочи, алчуа, алчоачиури	Играли позвонками рыб (щука, таймень).
24.	Ульчи	Алчука	
25.	Саамы	Бабки	Для игры брали кости оленей.
26.	Ханты		
27.	Удмурты		
28.	Марийцы		
29.	Мордва		

и не ответил на свой поставленный вопрос: «Для чего они пред-назначались, и что изображали, в общем-то, не типичные для данной культуры орнаментированные кости?» Было высказано только предположение о разном достоинстве костей, но характер игры, ее функциональное предназначение, социальная привязка погребения и некоторые другие моменты оказались вне поля зрения автора [10, 109-111].

Язык донес до наших дней понимание обрядового характера действий. В русском языке сохранились фразеологические обороты, более конкретно информирующие о первоначальном смысле игр в кости. Выше уже шла речь о выражениях типа «Поставить на кон», «Поставить на попа». Но еще существует фраза «Кинем жребий», что

означает по существу «отдаться на волю богов», где выпадение жребия не что иное, как угадывание сторон костей. Особенно любопытно словосочетание «раскинем кости», то есть погадаем на костях. Уже давно никто не гадает на них, не сохранились даже ассоциации, но мы продолжаем так говорить, не задумываясь над внутренним смыслом сказанного. Можно вспомнить игру «Чет или нечет? Орел или решка?» с подбрасыванием монеты. Безусловно, здесь мы имеем дело с отголосками игры в кости.

На вопрос о времени возникновения и существования культа дать определенный ответ нельзя, речь может идти только о предположительных данных. При этом надо обратить внимание на несколько моментов. Во-первых, культ связан

с использованием суставных костей мелких животных, которые были приручены в неолите. Сакральные характер долго сохранялся в протогосударственных культурах — катакомбной, срубной и других археологических культурах, которые датируются вторым тысячелетием до нашей эры. В то же время, междуречье Тигра и Ефрата, Египет показывают довольно-таки ранний переход обряда в игру — третье тысячелетие до нашей эры. Таким образом, пять тысяч лет назад игра фиксируется в источниках, следовательно, ее функционирование как ритуала необходимо отнести к более раннему времени — четвертому или пятому тысячелетию до нашей эры - периоду неолита. Впрочем, мы также должны иметь ввиду, что подобные игрушки можно сделать и из костей диких животных...

География игры широкая: Передняя и Центральная Азия, Европа, Сибирь, Дальний Восток, Кавказ. На момент работы над статьей имеются эпизодические сведения по Африке, американские индейцы играли в нечто очень подобное, но не с костями животных, а с палочками и камешками. Можно выдвинуть гипотезу, что обряд зародился в Передней Азии, в тех регионах, где произошла «неолитическая революция», где ранее всего и была приручена овца. По-видимому, сформировавшись где-то в Передней Азии в эпоху неолита, впоследствии она получила широкое распространение на евразийском пространстве. Игра не исчезла, ныне она переживает второе рождение, трансформировавшись в карты, функциональное назначение которых остается прежним — азартная игра, гадание и пр.

Литература:

1. Абсаликова Ф.Ш. Игры и развлечения башкир / Ф.Ш. Абсаликова. — Уфа: Гилем, 2000.
2. Бекъ-де Фукьер Луи. Игры древних. / Луи Бекъ-де Фукьер. — Вып.1. — Киев, 1877.
3. Галяутдинов И.Г. Поиграем вместе, друзья. / И.Г. Галяутдинов. — Изд. 1-ое. — Уфа: Китап, 1995.
4. Морозов И. Кости игральные: история, культурология, символизм, виды игр. / И. Морозов // Апокриф. — 1992. — №2.
5. Морозов Ю.А. Отражение социальной дифференциации в погребальном обряде срубного Старо-Ябалаклинского курганного могильника / Ю.А. Морозов // Феномен Евразийства в материальной и духовной культуре, этнологии и антропологии башкирского народа. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, проводимой в рамках разработки 7-томного издания «История башкирского народа» / Отв. ред. М.М. Кульшарипов, Ф.Г. Хисаметдинова. — Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2009.
6. Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. / Е.А. Покровский. — СПб, 1994.
7. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. / Руденко С.И. — М.-Л. — 1955.
8. Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями. / С.Н. Санжаров // Советская археология. — 1988. — №1 .

9. Сулейманов Ахмет. Фольклор башкирских детей. / Ахмет Сулейманов. — Уфа: Китап, 2007. (на баш. яз.)

10. Худяков Ю.С. Игра в бабки в таштыкское время. / Ю.С. Худяков //Известия Сибирского отделения АН СССР. — №1. — Вып.1. — Серия общественных наук. — 1980.

11. Grober Karl, Metzger Juliane. Kinderspielzeug aus allen Zeit.— Leipzig, 1965.

Шагапова Г.Р. Обряды перехода (ворожіння) в іграх башкирських хлопчиків. — Стаття.

Анотація. У статті на прикладі башкирської гри альчики (кістки, астрагали, Ашик) показаний євразійський характер ігор. Виявляється їх семантика, зв'язок з найдавнішими магічним ритуалом ворожіння, робиться висновок про неолітичний вік гри.

Ключові слова: башкирські ігри, семантика, обряд, ритуал, магія, ігри хлопчиків, астрагали.

Shagapova G.R. Rites of passage (divination) in the Bashkir boys' game. — Article.

Summary. By the example, for a Bashkir boys game alchiks (bones, astragalus, asick) visible the Eurasian character of games. Revealed their semantics, the connection with ancient magic ritual divination, draw a conclusion about the Neolithic Age of this Game.

Key words: Bashkir games, semantics, ceremony, ritual, magic, game boys, astragalus.

Шахин Ю.В.,

*кандидат исторических наук,
доцент кафедры новой и новейшей истории
ОНУ имени И.И. Мечникова*

СОЦИАЛЬНАЯ ПРИРОДА ИНФОРМБЮРОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ЮГОСЛАВСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. В статье рассматриваются оценки, которые давали югославские историки информбюровскому движению. Прослежена эволюция оценок, показано, что версия об информбюровцах, как агентах советских спецслужб необоснованна. Последние исследования показали, что информбюровское движение стало следствием социальных процессов в Югославии, а степень его развития зависела от национально-культурных особенностей отдельных регионов.

Ключевые слова: Югославия, информбюровцы, социальный состав, политическая борьба, историография.

Информбюровцы — это сторонники Сталина и Советского Союза, действовавшие в Югославии в период советско-югославского конфликта 1948-1955 гг. Их судьба часто привлекает к себе внимание в бывшей Югославии, но значительно реже вызывает интерес на постсоветском пространстве. До сих пор об информбюровцах было написано совсем немного. Так, еще в 1990 г. была напечатана популярная статья Г. Полегаева [1, 34-41], короткий материал справочного характера приводят о них в своих книгах Ю.С. Гиренко, Н.В. Васильева и В.А. Гаврилов [2, 391-392; 3, 248; 4, 290-291], небольшой раздел посвящен информбюровцам в монографии «Москва и Восточная Европа» [5, 587-591], есть публикации по отдельным вопросам у Е.Ю. Гуськовой [6, 471-475]. Кроме того, сжатая характеристика информбюровского движения несколько лет назад была дана автором данной статьи в монографии по истории Югославии, и на этом историография по сути исчерпывается. В Югославии и образовавшихся на ее месте государствах, литература об информбюровцах весьма обширна. Но у нее есть одна примечательная особенность: в основном она делает акцент не на деятельности информбюровцев, а на их преследовании, поэтому больше всего разработана тема лагерей, где особенно выделяется зловещий Голый остров. Впрочем, и здесь остаются белые пятна, поскольку архивный фонд союзного Управления государственной безопасности все еще закрыт для исследователей. Однако гораздо больше нерешенных проблем содержит

другой вопрос: какова природа информбюровского движения? Скромные результаты, которые дала при ответе на него югославская историография, и будут предметом внимания данной статьи.

Первыми попытались поставить этот вопрос сами лидеры тогдашнего югославского режима. Еще в январе 1951 г., выступая на заседании Политбюро ЦК Коммунистической партии Словении, член Политбюро ЦК Коммунистической партии Югославии Милован Джилас заявил: «Проблема ИБ — в Словении не было столько проявлений, поэтому идеологически политически недооцениваем. Нужно неуклонно бороться против капиталистической бюрократии. Все бюрократы, у которых есть позиции, придерживаются линии ИБ. Информбюровщина опаснее, чем мелкобуржуазная стихия» [7, 260]. Вслед затем та же оценка была озвучена и конкретизирована на заседании Политбюро ЦК Коммунистической партии Хорватии. 2 февраля член Политбюро ЦК КПЮ Владимир Бакарич заявил, что Информбюро опасно из-за отсталости Югославии. Она легко может свернуть на путь СССР, который из-за отсталости уже отошел от социализма. Потому те, кто долго колеблется по линии Информбюро — особенно опасные враги социалистического строительства. В этой связи Бакарич призвал к чистке партии: тех, кто не способен проводить новый курс, отправлять на пенсию, а с колеблющимися и врагами расправляться [8, 635]. 21 февраля высказывания Бакарича уточнил член Политбюро ЦК КПХ Звонко Бркич. Он заявил, что ядро сторонников Информбюро составляют «разные бюрократические функционеры — лучший кадр для Информбюро» [8, 647].

Современные данные о социальном составе информбюровцев очень хорошо ложатся на эти оценки. Соответствующая статистика до сих пор опубликована в неполном объеме. Но согласно официальным данным, которые приводит Р. Радоньич, среди них было 5626 крестьян, 5081 рабочий, 4008 студентов, 1722 работника Министерства внутренних дел и УДБы, 2616 работников партийного аппарата, 550 руководителей органов власти, включая сюда 63 депутата союзной и республиканских скупщин, 4153 служащих

Югославской армии [9, 74]. На этой основе с долей уверенности можно утверждать, что информбюровское движение преимущественно городское и в значительной степени в партийно-государственном аппарате. Статистика по Словении и Македонии как будто этот вывод подтверждает [6; 10, 170, 171]. Однако все это не означает, что оценки, которые в 1951 г. были даны в Политбюро ЦК КПЮ, справедливы.

Во-первых, публичное изменение точки зрения Политбюро ЦК КПЮ на проблемы социализма произошло лишь в 1950 г., а пик активности информбюровцев приходится на 1949 г., когда КПЮ все еще проводила ортодоксальную сталинистскую политику. Потому усмотреть в информбюровцах бюрократических перерожденцев, восстающих против истинного социализма, не получается. Правда, нельзя отрицать, что с 1950 г. новая политика правящей партии могла толкать догматически настроенные кадры в информбюровцы. Но этот фактор не действовал, когда движение только начиналось. Потому главная причина его появления в чем-то другом. Во-вторых, высокий процент репрессированных в партийно-государственном аппарате может быть объяснен выбором самих карательных органов, их приоритетами в репрессивной политике и сфере поиска врагов.

Впоследствии югославская историография даже близко не поднималась в своей трактовке информбюровцев к уровню Джиласа, Бакарича и Бркича. Она склонна была рассуждать в русле официальной пропаганды, сложившейся в период советско-югославского конфликта и выставлять деятельность информбюровцев просто как часть сталинского заговора против Югославии [см. например: 11, 147, 159].

Этой точке зрения воздал дань даже такой выдающийся историк как Владимир Дедиер. Он преподносил информбюровцев в качестве развитой шпионской сети, которую Сталин создал до советско-югославского конфликта, а во время конфликта двинул в бой против Югославии [12, 449]. Однако в отличие от своих предшественников Дедиер постарался максимально обосновать эту точку зрения фактами. Он собрал устные свидетельства и даже получил доступ к документам о работе информбюровцев на советские спецслужбы. Поскольку эти документы до сих пор закрыты для историков, сведения Дедиера приобретают особое значение. Поэтому кратко остановимся на них.

У Дедиера можно найти описание пяти таких случаев [12, 350, 461, 462, 464, 487]. По ним проходят в совокупности 54 человека. Наиболее значительный связан с неким полковником В.Д. в Риеке, который создал агентурную сеть из

28 человек на военно-морском флоте Югославии, за что и был казнен. Еще один человек (Б. Чолич) хотел наладить прослушивание Й. Броза-Тито летом 1948 г., за что был пойман с поличным и приговорен к 20 годам заключения. Остальные три случая доверия не вызывают. 21 человека арестовали в МИДе по подозрению в связях с советской агентурой, однако о доказанности их вины Дедиер ничего не сообщает. Два генерала, находясь в заключении на Голом острове, признали себя советскими агентами, однако этот факт Дедиер передает с опорой на устное свидетельство, а не по документам. Но главное, порядки на Голом острове были таковы, что узники оказывались способны признать все что угодно, потому воспринимать их показания всерьез не приходится. Замыкает список агентов М. Брашич, который оказал ценнейшие услуги партизанскому движению в годы войны, а в 1948 г. был объявлен советским агентом. Примечательно, что Дедиер не приводит никаких изобличающих его фактов, а сам Брашич свою вину не признавал.

К этому перечню можно добавить широко известный случай двух членов ЦК КПЮ А. Хебранга и С. Жуевича, которые весной 1948 г. были арестованы как предполагаемые советские агенты. Но ни в том ни в другом случае их вина доказана не была. Оба обвиняемых перед судом не предстали, хотя и по разным причинам. Хебранг умер в тюрьме, а Жуевич покаялся в своих политических ошибках и был освобожден.

Если проанализировать все эти примеры, то оказывается, что ни в одном из них нет однозначного свидетельства вербовки будущих информбюровцев до начала советско-югославского конфликта. Пожалуй, только Чолич мог быть завербован заранее. Но это один случай с одним человеком. На фоне общей массы информбюровцев он ничего не доказывает. В период конфликта советские спецслужбы естественно пытались вербовать информбюровцев, и было бы странно если бы они этого не делали с учетом того ожесточения, которым сопровождалось советско-югославское противостояние. Но даже если мы возьмем общее число лиц, которых Дедиер посчитал иностранными агентами, то и оно несопоставимо с числом репрессированных. Таковых по имеющимся данным было от 16288 до 16731 человек, при общем количестве взятых на подозрение 55663 чел. Одним словом, официальная версия об информбюровцах как советских шпионах выглядит несостоятельно.

Впрочем, уже у Дедиера встречаются попытки найти социальные истоки движения. Ссылаясь на некоего анонимного черногорца, Дедиер сформулировал три основные группы причин, вызывавших

недовольство и побуждавших черногорцев поддерживать Информбюро. Во-первых, очень много черногорцев выдвинулось в военно-политическое руководство, а для маленькой Черногории их было слишком много, и далеко не всем можно было дать должность, удовлетворяющую их амбиции. Во-вторых, партизанские семьи испытывали недовольство тем, что понесли наибольшие жертвы во время войны, но не получили по ее окончании никаких преимуществ. В стране разоренной войной было слишком мало свободных средств, и их направляли в первую очередь туда, где население было менее лояльным, чтобы укрепить популярность новой власти, а партизанские края страдали от недостаточной поддержки. В-третьих, недовольство вызывала общая политика государства — в первую очередь аграрные эксперименты и репрессии [12, 450-451].

Качественный перелом в осмыслении информбюровцев произошел уже во второй половине 1980-х гг. В 1985 г. вышла книга черногорского профессора Р.Радоньича. Эта работа несколько подзабыта в современной науке, и на нее редко ссылаются. Отчасти отталкивает сам тяжеловесный и идеологически выверенный стиль этого произведения. Отчасти смущает полное отсутствие научного аппарата. Но последнее обстоятельство имеет свое объяснение. Радоньич получил доступ к материалам спецслужб — в предисловии к книге известный югославский историк Чедомир Штрбац дает это понять практически прямым текстом. А платой за использование столь исключительной информации стал сознательный отказ автора от научного аппарата [9, 9-10].

Опираясь на архивы государственной безопасности, Радоньич сформулировал следующие причины попадания в информбюровцы. На первое место он по традиции поставил активность советской разведки, но в отличие от Дедиера привел систематизированные числа. По данным Радоньича спецслужбы СССР и его союзников завербовали в 1948-1949 гг. 1932 граждан Югославии, в том числе 1060 человек до открытого начала конфликта [9, 49-50]. Разумеется, к этим данным нужно относиться с большой осторожностью, поскольку источники однозначно показывают, что в Югославии правящая партия в период конфликта развязала самую настоящую «охоту на ведьм», а фантазия «органов» в таких условиях имеет свойство разрастаться. Да и в любом случае в общей массе информбюровцев предполагаемые агенты СССР находятся в меньшинстве. На второй позиции у Радоньича — догматизм и карьеризм. На третьей — следование авторитету «высокопоставленных партийных и государственных функционеров и других влиятельных лиц». На четвертом месте

— недостатки пропагандистской работы КПЮ по разъяснению причин конфликта. На пятом оказалось воздействие той чрезвычайно трудной международной обстановки, когда Югославия по инициативе СССР была ввергнута в состояние международной изоляции. Те исключительные трудности, которые пришлось преодолевать Югославии в это время, болезненно отражались на ситуации внутри страны и у многих вызывали неверие в победу. Как следствие рождалось предложение отказаться от противостояния с СССР. Шестая причина — аграрная политика КПЮ, сопровождаемая все большим насилием в отношении крестьян. Седьмая причина связана с сектантской политикой правящей партии, когда в информбюровцы записывали тех, кто на самом деле ими не был. Восьмой фактор — активность сил буржуазной реставрации, которые пытались использовать советско-югославский конфликт для свержения режима. Наконец девятая причина специфически черногорская — вера большинства черногорцев в общность своей судьбы с Россией [9, 51-70].

Следует оговориться, что Радоньич нигде не утверждает, будто его перечень причин построен в порядке их значимости или количественного веса. Потому перед историками встает задача выявления данной иерархии, и спустя почти 30 лет она все еще остается нерешенной. Но как бы то ни было, Радован Радоньич впервые попытался дать социальные мотивы поддержки информбюровского движения.

Впрочем, историки, писавшие на эти темы во второй половине 1980-х гг., оценки Радоньича обычно игнорировали. Такой маститый югославский историк как Б.Петранович в своей обобщающей истории Югославии повторил утверждение Радоньича о вербовочной активности советских спецслужб, затем рассказал об информбюровцах исключительно как о жертвах, а проблему социальных корней просто обошел стороной [13, 223-224, 231-233]. Известный югославский журналист и политический обозреватель Д.Маркович в 1987 г., хотя и делал акцент на невиновности большинства информбюровцев, тоже продолжал поддерживать старую версию о предательстве и их вербовке, правда, уже не утверждая, что она состоялась до начала конфликта [14, 23-45, 229, 232]. К тому времени Маркович уже был знаком с новыми исследованиями историка Б.Ковачевича, которые позволяли по-иному увидеть феномен информбюровцев. Но сам Маркович ограничился лишь характеристикой исследований Ковачевича как «интересных» и, по сути, согласился лишь с одним из его утверждений — среди информбюровцев было много догматически мыслящих людей [14, 232, 238].

На сегодняшний день наиболее полно проблему социальных корней информбюровского движения исследовал именно черногорский историк Б.Ковачевич. Впервые он сформулировал их в середине 1980-х гг., а затем немного дополнил во второй половине 1990-х гг. Но сделал он это применительно к черногорцам и с учетом социальной, культурной и исторической специфики Черногории. Тем не менее, если отделить из его анализа собственно черногорское, получается несколько причин, толкавших людей в информбюровцы. Во-первых, это традиционная любовь к России, перенесенная на Советский Союз, и воспитанная компартией вера в непогрешимость Сталина. Во-вторых, это политика привлечения технических специалистов на руководящие должности в системе госуправления, вызывавшая недовольство кадровых революционеров. В-третьих, недовольство граждан моральным разложением партийно-государственных функционеров. В-четвертых, недовольство привилегированным имущественным положением, которое они занимали, предательством коммунистических идеалов. В-пятых, политика превращения партии в массовую, начатая после V съезда, возмущала старых партийцев, поскольку с одной стороны в партию шли карьеристы, а с другой, она как будто на деле доказывала справедливость одного из сталинских обвинений. В-шестых, насильственная коллективизация, хлебозаготовки, налоги, принудительные мобилизации рабочей силы породили в народе, особенно среди крестьян, недовольство, которое тоже способствовало появлению информбюровцев [15, 145-147; см. также более ранние оценки Б.Ковачевича: 14, 235-237].

В самом конце 1980-х гг. научная общественность Югославии получила возможность ознакомиться с книгой диаспорного хорватского историка И.Банца об информбюровском движении. И.Банца провозглашал, что по своим корням информбюровское движение очень разнородно, но вообще склонен был сводить изучаемое явление к национальным истокам. Одна из главных идей Банца в том, что оно связано с национальными культурно-идеологическими особенностями того или иного народа Югославии. Он указывает на русофильскую Черногорию, ее патриархально-семейные традиции. Отмечает русофильство информбюровской эмиграции и ее ориентацию на сербскую культурно-историческую традицию. Еще один источник информбюровского движения он видит в недовольстве несербских национальностей утвердившимся в Югославии жестким централизмом [16, 171, 178]. Также он связывает информбюровцев с фракционной борьбой предыдущих лет. С привлечением обширного материала по истории

КПЮ 1920-1930-х гг. Банца убедительно показал, что несколько высокопоставленных информбюровцев оказались не столько жертвами конфликта со Сталиным, сколько старых фракционных дрязг. Он убедительно объясняет случай Хебранга и других руководителей из Хорватии, а также из Македонии. Но эти объясненные им случаи — лишь капля в общем море. Да и в качестве основной причины фракционной борьбы он рассматривает расхождения по национальному вопросу.

По-видимому, объяснения Банца пригодны как объяснения второго порядка, помогающие выяснить, почему в разных районах Югославии и у разных национальностей этой страны информбюровское движение проявлялось с разной силой. Но ничего принципиально изменить в общих характеристиках движения эти замечания не могут. Таким образом, они скорее могут служить дополнением к оценкам Б.Ковачевича, чем их опровержением.

Подводя итог следует заметить, что основные оценки социальной природы информбюровского движения были сделаны за время существования югославской федерации или, как принято говорить в современных югославянских историографиях, второй Югославии. Эти оценки прошли период от чрезвычайно тонких объяснений высшего партийного руководства, которые так и не стали достоянием ученых, до вульгаризации, когда бытовало стремление представить информбюровцев агентами иностранных разведок и отрицать за их движением какое бы то ни было социальное основание. Югославская историография 1980-х гг. ввела в оборот новые данные, которые позволили отказаться от упрощенных штампов и вновь открыть социальную подоплеку в информбюровском движении. Однако эти достижения остались неразвиты в первую очередь из-за недоступности важнейших источников. Тем не менее, нельзя подвергнуть сомнению, что социальные истоки информбюровского движения существовали. Впрочем, после распада СФРЮ историография не имеет по данной проблеме никаких достижений. Историки, которые работали в период существования Союзной республики Югославия (третья Югославия) ограничивались эмпирическими исследованиями информбюровской проблемы, то же самое касается сербской историографии и других региональных югославянских историографий, которые постепенно обособливались по мере распада некогда единого государства. Проблема ждет своих дальнейших исследователей.

Литература:

1. Полегаев Г. Поколение Голого острова // Эхо планеты. — 1990. - № 37-38.
2. Гиренко Ю.С. Сталин-Тито / Юрий Станиславович Гиренко. — М., 1991.

3. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?... (Историческая судьба Югославии в XX веке) / Васильева, Гаврилов. — М., 2000.

4. Васильева Н.В., Гаврилов В.А., Миркискин В.А. Балканский узел, или Россия и «югославский фактор» в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке / Нина В. Васильева, Виктор Александрович Гаврилов, Виктор Александрович Миркискин. — М., 2005.

5. Москва и Восточная Европа. — М., 2008.

6. Гуськова Е.Ю. Судьба македонцев, пострадавших в репрессиях конфликта Сталин-Тито / Елена Юрьевна Гуськова // В «интерьере» Балкан. Юбилейный сборник в честь Ирины Степановны Достян. — М., 2010. — Режим доступа: <http://guskova.ru/w/yuhis/2010-feb>

7. Zapisniki Politbiroja SK KPS/ZKS, 1945-1954. - Ljubljana, 2000.

8. Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. — Zagreb, 2006. — Sv.2.

9. Radonjić R. Izgubljena orijentacija / Radovan Radonjić. — Beograd, 1985.

10. Gabrič A. Inforbirojevstvo na Slovenskem / Aleš Gabrič // Prispевki za novejšo zgodovino. — 1993. — №1-2. — S.163-175.

11. Kržavac S., Marković D. Informbiro. Šta je ta? Jugoslavija je rekla: ne / Savo Kržavac, Dragan Marković. — Beograd, 1976.

12. Dedijer V. Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita / Vladimir Dedijer. — Beograd, 1984. — T.3.

13. Petranović B. Istorija Jugoslavije, 1918-1988. / Branko Petranović. — Beograd, 1988. — Knj.3.

14. Marković D. Istina o Golom otoku / Dragan Marković. — Beograd, 1987.

15. Kovačević B. O Informbirou u Crnoj Gori / Branislav Kovačević // 1948. Jugoslavija i Kominform: pedeset godina kasnije. — Beograd — Podgorica, 1998. — S.127-150.

16. Banac I. Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu / Ivo Banac. — Zagreb, 1990.

Шахін Ю.В. Соціальна природа інформбюровського руху в югославській історіографії. — Стаття.

Анотація. В статті розглядаються оцінки, які давали югославські історики інформбюровському руху. Простежена еволюція оцінок, показано, що версія про інформбюровців, як агентів радянських спецслужб необґрунтована. Останні дослідження показали, що інформбюровський рух став наслідком соціальних процесів в Югославії, а ступінь його розвитку залежав від національно-культурних особливостей окремих регіонів.

Ключові слова: Югославія, інформбюровці, соціальний склад, політична боротьба, історіографія.

Shakhin Y.V. Social nature of cominformist movement by Yugoslav historiography. — Article.

Abstract. The article discusses assessments that Yugoslav historians gave to kominformist movement. The evolution of the estimations was studied, it was shown that the version of kominformists as the Soviet secret police agents was unfounded. Recent studies have shown that kominformist movement was the result of social processes in Yugoslavia, and the degree of its development depended on the national and cultural characteristics of individual regions.

Key words: Yugoslavia, kominformists, social composition, political struggle, historiography.

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, написані українською, російською та англійською мовами: статті — до 0,5 др. арк., короткі повідомлення — до 0,25 арк.

2. Будова статті:

УДК (універсальний десятковий класифікатор)

Анотація мовою статті (до 100 слів)

Ключові слова мовою статті (3-10 слів)

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Формування **мети** статті.

Виклад основного матеріалу дослідження за повним обґрунтування отриманих наукових результатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.

Література

В кінці тексту двома мовами — російською (якщо текст викладено українською) та англійською вказується **прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова**

Підпис автора і дата

3. Технічні вимоги до оформленні статей

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін — 20 мм. Шрифт — Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю).

5. Довідка про автора — прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефон, електронна адреса, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа)

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією.

Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Аджиєва Л.С.</i> ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ КРИМУ (1861–1917 рр.)	4
<i>Ботіка Т.С.</i> АНГЛО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ	11
<i>Буйських Ю.С.</i> ВИКЛИКАТИ ПІКОВУ ДАМУ, ГНОМА ТА ЛЕПРЕКОНА: ОСВОЄННЯ МІФОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ МІСТА ДИТЯЧОЮ СУБКУЛЬТУРОЮ	16
<i>Ващенко В.В.</i> ПСИХОАНАЛІЗ ЯК ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА: АРХЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У ТЕКСТАХ З. ФРОЙДА	25
<i>Гребцова И.С.</i> БРАТЬЯ СОКАЛЬСКИЕ В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ СЕРЕДИНЫ XIX ст.	32
<i>Кауненко И.И.</i> ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЁЖИ МОЛДАВАН РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА: СОЦИО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	42
<i>Ковальська М.С.</i> РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МОРЛІ	50
<i>Левченко В.В.</i> МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСТОРИЙ ВУЗОВ: КОНСТРУИРОВАНИЕ ТРАДИЦИЙ И РАЗРЫВ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ ОДЕССЫ)	55
<i>Леснікова Г.В.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ «ЗОНИ ВИХОДУ» СХІДНО-РОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ СВЯТОЧНОГО РЯДЖЕННЯ)	63
<i>Петрова К.А.</i> ДИТЯЧИЙ АЛКОГОЛІЗМ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	80
<i>Пищемуха В.Г.</i> ПРЕМИЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО ГОРОДА ААХЕН КАК ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ	84
<i>Польовий М.А.</i> ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ ДЛЯ АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ХЛІБНИХ РИНКІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVIII – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	92
<i>Поспелов А.С.</i> СПЕЦІАЛЬНІ АНТИПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ ПОРТУГАЛІЇ У КОЛОНІАЛЬНИХ ВІЙНАХ В АНГОЛІ ТА МОЗАМБІКУ У 1970 -1974 РОКАХ	101
<i>Серебрянникова Н.І.</i> СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ПЕРЕБУДОВИ: НА МАТЕРІАЛАХ АВТОБІОГРАФІЧНИХ РОЗПОВІДЕЙ	104
<i>Тюхтенева С.П.</i> МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ВИДОВ ДЕНЕГ У СОВРЕМЕННЫХ АЛТАЙЦЕВ.	109

Шаганова Г.Р.

ОБРЯДЫ ПЕРЕХОДА (ГАДАНИЯ) В ИГРАХ БАШКИРСКИХ МАЛЬЧИКОВ. 115

Шахин Ю.В.

**СОЦИАЛЬНАЯ ПРИРОДА ИНФОРМБЮРОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ
В ЮГОСЛАВСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 120**

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ 125

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Науковий збірник

Виходить двічі на рік
№ 6, 2014

Заснований у 2010 р.

Коректор

Технічний редактор

Радіонова І.І.

Мартиненко Т.В.

Підписано до друку 16.04.14. Формат 60x84/8. Обл.-вид.арк. 13,3. Ум.-друк. арк. 14,8.
Папір офсетний. Гарнітура «Literaturna». Друк на дуплікаторі. Наклад 300 прим. Заказ № 1404-09.

Віддруковано ПП «Фенікс»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 8(048) 7777-591.